

מדריך למנהג אשכנז המובהק

[מהדורה ניסיונית לא מושלמת]

בני ברק תשע"ד

לזכרה הנערץ ולעילוי נשמת

אמי מורתי היקרה בנשים

מרת חוה פולק-המבורגר ע"ה

בת הרב דוד אנסבאכער זצ"ל

בן הגה"צ המקובל מוהר"ר שלמה אנסבאכער זצ"ל

רב דק"ק 'עדת ישראל' נירנברג

אצילות מידותיה, חביבותה, ענותנותה המופלאה, ישרותה המוחלטת, הקרבתה הבלתי נלאית למען הזולת, וביותר מסירות נפשה בשנות הזעם בסיביר, לחיי קדושה וטהרה ולהצלחת חיים – היו מופת ליודעיה ומכיריה.

גדלתני באהבה וסייעתני במצבים קשים להמשיך את עבודתי למען מורשת אבותיה שבאשכנז.

שלי ושלכם – שלה הוא!

נולדה בנרנברג ביום ד' באייר תרע"ה

נפטרה בבני ברק בליל הושענה רבה תשס"ג

והובאה לקבורה אחר חצות אותו היום של ערב שבת

תוכן הענינים

9	מבוא
9	ירושת התורה מארץ ישראל לאשכנז
9	סוגי המנהגים
12	גבולות מנהג אשכנז
12	חשיבותו של מנהג אשכנז
14	מנהגי פולין בספרי הרמ"א
15	שומרי מנהג אשכנז
16	קהילת פראנקפורט – מבצר עוז למנהג אשכנז
18	סידורי התפילה
22	ימי חול
22	לבוש בתפילה
22	ההברה המקובלת
22	ברכות השחר
22	טלית ותפילין
23	פסוקי דזמרה
23	קדיש וברכו
23	קריאת שמע וברכותיה
23	שמונה עשרה
24	קדיש הפתח – פריסה על שמע
24	חזרת הש"ץ
24	ברכת כהנים
24	נפילת אפים
24	קריאת התורה
25	סיום התפילה
25	מנחה
25	ערבית
26	שבת
26	פרוכת של שבת
26	קבלת שבת
26	ערבית ליל שבת
26	שחרית שבת
26	קריאת התורה בשבת
27	שנים ושלשה ספרי תורה
27	הפטרה
27	תפילות שאחר ההפטרה
27	ברכת החודש
28	מוסף שבת
28	ערבית מוצאי שבת
29	ראש חודש
29	ערבית
29	שחרית
29	שבת ראש חודש
29	ברכת הלבנה
30	סדר ליל פסח
30	בדיקת חמץ
30	ביעור חמץ
30	תענית בכורות
31	עירוב חצרות
31	עירוב תבשילין בחוץ לארץ

32	הכנת הסדר
32	ברכת הבנים
32	הדלקת נר יום טוב
32	סדר הקערה
33	סדר קידוש
33	היסבה
33	אגוזים
33	ורחץ
33	כרפס
34	יחץ
34	מגיד
34	רחצה
35	מוציא מצה
35	מרור
35	כורך
36	שלחן עורך
36	צפון
36	ברך
36	שפוך חמתך
36	הלל
37	פיוטים אחר ההגדה
37	אחר גמר הסדר

38..... ברית מילה

38	זכר
38	וואכנאכט
38	הכנות לפני תפילת שחרית
38	סדר התפילה
39	שחרית כשהברית אינה בבית הכנסת
39	סנדקאות
39	הכנות לברית מילה
39	סדר ברית מילה
41	הערלה
41	סעודת ברית מילה
42	מילת שני תינוקות
42	מילה בשבת
42	התפילה כשהברית המילה בימים מיוחדים
43	מילה בתשעת הימים מר"ח אב
43	שלישי למילה
43	מנהגי יולדת בצאתה לבית הכנסת
43	סדר 'חול קרייש'
44	הבאת 'ווימפל' לבית הכנסת

45..... פדיון הבן

45	החייב בפדיון
45	המועד
45	שיעור חמשה סלעים
45	המעמד
46	אופן הפדיון
46	הסעודה
46	בכור שנמצא בעיר אחרת
47	עיכובים בפדיון

48..... בר מצוה

48	התקופה שלפני הבר-מצוה
48	קריאת הנער בתורה ועליתו
48	ברכת 'ברוך שפטרני'
48	מנהגי שמחה בקריאת התורה והתפילה
48	סעודת מצוה

נישואין.....50

50	אירוסין – הנחת קנס
50	תנאים נוסח אשכנז הישן
51	נוסח תנאים חלקי על פי הנ"ל
51	ימים שאחר האירוסין
51	שמירת חתן וכלה
51	מועד הנישואין
52	שבת לפני הנישואין – שפינהולין
52	סעודת סבלונות
52	חופת מין
53	יום החופה
53	כתובה
54	תנאים אחרונים
55	שטר חצי זכר
56	שטר חליצה
57	כיסוי פני הכלה
57	הולכה לחופה
58	חופת טלית
58	ברכות אירוסין וקידושין
59	הקראת הכתובה וקנינים
59	ברכות נישואין
60	יחוד
60	סעודת נישואין
60	שבעת ימי המשתה
60	שבת שאחר הנישואין

אבלות.....62

62	ביקור חולים
62	תפילות על חולה מסוכן
63	ברכת הבנים לפני פטירה
63	גסיסה
64	יציאת נשמה וקריעה
65	ישור אברי הנפטר
65	הורדת הנפטר ארצה ('אבהעבן')
65	שמירת הנפטר
66	אנינות
66	ארון הקבורה
67	תכריכים
67	טהרה – רחיצת הנפטר
68	טהרה – שפיכת תשעה קבין
69	הלבשה
70	הכנסה לארון ('איינלעגען')
70	טהרת הרוג ויולדת
71	בקשת מחילה ('מחילה פראיין')
71	שיעור המתנה לפני קבורה
71	לוייה
72	קריעה לפני קבורה
72	צידוק הדין
73	הכנסת עפר לתוך הארון
73	חלקת קבר
74	קבורה
74	קדיש אחר קבורה
75	שורה
75	זריקת עשבים ועפר
75	נטילת ידים אחר לוייה ואחר הליכה בבית קברות
75	הספדים
76	סעודת הבראה ומזונם של האבלים
76	אבלות שבעה
77	ניחום אבלים

77	תפילה בבית האבל
78	שבת בתוך השבעה
78	מקצת אבלות של קרובי האבלים – כל המתאבל עליו מתאבל עמו
79	לימוד לעילוי נשמת הנפטר
79	צדקה לעילוי נשמה – 'עזבון לדבר טוב'
79	נר לעילוי נשמת הנפטר
79	קערת מים, מגבת, מיטת הנפטר, מראות שבבית
79	אבלות שלושים
80	אבלות י"ב חודש
81	חודש י"ג בשנת העיבור
82	אבל בבית הקברות
82	'יאהרצייט'
83	הקמת מצבה
83	השתטחות על קברים
84	תחינות על קברים
88	חנוכת בית קברות
89	הכנסת ספר תורה
89	הזמן המובהק בשבת
89	ליל שבת
89	שחרית
89	תהלוכה ברחוב
89	הכנסה לבית הכנסת
90	תחליף א' לתהלוכה ברחוב: הושטת לויים וכהנים
90	תחליף ב' לתהלוכה ברחוב: הקפות סביב הבימה
90	הכנסת ספר התורה לארון והוצאתו לקריאה
90	עליות לתורה
90	'סעודת ספר'
90	קריאה בספר תורה חדש
91	צורת בית כנסת
91	לבנות בתי כנסת בצורה המקובלת מקדם
91	מיקום וגובה
91	פתחים
91	ריצפה
91	חלונות
91	ארון הקודש
92	עמוד החזן
92	בימה
92	מקומות ישיבה
92	עזרת נשים
92	תאורה
93	אבזורים
93	טבלאות ועיטורים
93	פרוזדור וחדרים נוספים
93	כבוד בית הכנסת
94	חנוכת בית ודירת מגורים
94	מועד חנוכת בית מגורים
94	קביעת מזוזות
94	ברכת הזמן
94	לימוד תורה
94	אמירת תהילים
94	סעודה
94	חיוב עליה

מבוא

ירושת התורה מארץ ישראל לאשכנז

מאז גלו אבותינו מארץ הקודש בחורבן בית שני, לא פסקה מהם תורה. באו לאיטליה של טיטוס, ותורה עמהם; נדדו משם צפונה לאשכנז, ותורה עמהם. מורשת יהודי אשכנז נמשכת ברציפות זה כאלפיים שנה. בכל דור שמרו עליה חכמי התורה, טיפחוה והאדירוה.

השם 'אשכנז' מציין את גרמניה ושאר הארצות הדוברות גרמנית. כיום מכנים את יהודי אירופה כולה, להוציא בני ספרד ופורטוגל, בשם 'אשכנזים', בגלל מוצאם ושרשי מורשתם במדינות אשכנז.

על תחילת התקופה בה באו יהודים לאשכנז אין בידינו ידיעות מוסכמות. מסורות שונות מפליגות לתקופות קדומות ביותר. מה שברור הוא שמסורת התורה וההלכה באשכנז שרשיה בארץ ישראל, ונשמרה תקופה ממושכת באיטליה של רומי אליה הגיעו אבותינו לאחר החורבן, ומשם עברה צפונה לאשכנז באמצעות חכמי התורה שהיגרו מאיטליה לאשכנז. בסוף ימי הגאונים החלו קהילות אשכנז להתפרסם בתור מרכזי תורה בעלי חשיבות עולמית. התפתחות זו הגיעה לשיאה עם הופעתם של גדולי החכמים, כרבנו גרשום מאור הגולה, רש"י ובעלי התוספות.

רדיפת היהודים בעיקר במסעי-הצלב ובימי המגיפה השחורה, בהן הושמדו קהילות שלימות, הזכורות בדברי ימי ישראל כגזירות תתנ"ו וגזירות ק"ט על שם השנים בהן אירעו, סיכנו את המשך המסורת, אך רבותינו הגדולים מסרו נפשם על מסירת התורה והמשכיות המסורת, ועשו ככל שביכלתם שתורתה של אשכנז לא תשכח מישראל, במסרם לדורות הבאים בעל פה ועוד יותר בכתב את פרטי ההלכות והמנהגים, לתלמידיהם בשיבות ובספריהם לעם כולו. כך נשמרו בכתב מנהגי התפילה, הנהגות המצוות ודרכי החיים.

קהילות אשכנז היו מעין של חיי רוח שנבעו מהם בעזו ובתעצומות במשך דורות רבים. ערים ואמהות בישראל קמו ונצבו, קהילות קודש אשר בחייהם מילאו את העולם בתורה וטהרה, מצוות ומסורה, ובבוא יומם חרפו נפשם בנאמנות למות על קידוש השם. שם נצחי עומד לקהילות אלה, כגון שפירא, וורמיישא, מגנצא (ג') קהילות שו"ם, ועוד עשרות ערים ואלפי ישובים גדולים וקטנים אשר שמרו על גזלת ישראל שלא תכבה.

סוגי המנהגים

יש המזהים בטעות 'מנהגים' עם ענינים זוטרים ושוליים, עם הווי עממי, ועם מה שמכונה באנגלית בשם 'פולקלור'. נכון הוא שהמנהג כולל גם את הדברים הללו, אבל לאמתו של דבר מציין המונח 'מנהג', בלשון העברית, כל תופעה בעולם החוזרת על עצמה בתדירות מסויימת, אפילו את תופעות עולם הטבע והטכנולוגיה. כאשר חז"ל מספרים לנו על הפעלת כסא המלכות המתוחכם של שלמה המלך ע"ה, אותו ביקש פרעה נכה מלך מצרים להפעיל, הרי אומרים הם לנו כי "רשע זה פרעה נכה, כיון שביקש לישב על הכסא של שלמה, לא היה יודע **מנהגיו**".¹ וכן בבוא חז"ל לתאר התנהגות של בעלי חיים, הריהם אומרים: "**מנהגו** של עולם, זאבים הורגים העזים".²

ובחזרה אל החברה האנושית. המילה 'מנהג' שימשה מאז ומתמיד גם לתיאור חוקים וציון הרגלים משפטיים שאינם נובעים בהכרח מן התורה המסורה. כך מלמדת המשנה הראשונה במסכת בבא בתרא, כי לצורך בניית מחיצה בחצר השותפין, יש להשתמש בחומרים המקובלים, והמשנה נוקטת במלים: "הכל **כמנהג** המדינה". כיוצא בזה אומרת הגמרא: "**מנהג** גדול היה בירושלים, המוסר סעודה – קייטרינג' בלשון ימינו – וקלקלה, נותן לו דמי בושתו ודמי בושת אורחיו".³

¹ ויקרא רבה, פרשה כ'.

² בבא בתרא טו ע"ב.

³ בבא בתרא צג ע"ב.

עם זאת, אין להתעלם מכך, שבמסורת ישראל נשתרש המושג 'מנהג' בעיקר בקשר לעניינים התלויים בשמירת המצוות. אלא שכאן יש לנו מיגוון רחב של סוגי מנהגים, ומזה נובע גם דירוג מידת חומרתם בעיני ההלכה. יש מנהגים הקשורים באופן קיומם של מצוות דאורייתא, ויש הקשורים במצוות דרבנן. יש מנהגים שעצם קיומם נובע מתקנות הרבנים שאחר חתימת התלמוד, ויש כאלה שצמחו ועלו מתוך העם. יש מנהגים שאין להם התרה עולמית, ויש שזיקתם להלכה היא רופפת, או אף עומדת בניגוד לה. יש מנהג של הציבור כולו, ויש מנהגם של יחידים.

נשתדל להביא, מתוך אוצר מנהגי אשכנז, דוגמאות לכל אחד מהסוגים הללו. נתחיל במנהג דאורייתא. מן התורה, מצות היום בראש השנה היא התקיעה בשופר – "יום תרועה יהיה לכם"⁴. כבר בימי חז"ל נתעורר ספק, אם התרועה היא יללה או קול אנחה או אפילו שניהם יחד, ומפני כך תקנו לתקוע לפי כל הספקות, והיינו בכל חיוב תרועה, לתקוע שברים בפני עצמם ותרועה בפני עצמם, וגם שניהם יחד. כל זאת, כדי להבטיח שאכן מקיימים את מצות התורה של תרועה, באופן הנכון והמדויק.⁵ אלא שמאז ועד ימינו נפלו ספיקות חדשים באותם שברים ותרועה. הבולט שבהם הוא הספק בצליל התרועה, ונשתמש כאן בלשונו של רבי יעקב עמדין כדי להציג את הבעיה: "אנו רואים שאפילו בזמננו, הן עוד היום, מנהגי הארצות חלוקות באופן עשיית התרועה עצמה, כי יש בה שינוי גדול בין האשכנזים [=בני ארץ אשכנז] והספרדים ואנשי פולוגיא, שהללו עושין אותה כעין טרומיטין [יונית: קול רועד] והללו עושין אותה טוט טוט... כל אחד עושה כמנהגו ויוצא בה, כי בכל אופן מהנ"ל היא התרועה. ומכל מקום נראה יותר טוב ומן המובחר לעשותה טרומיטין, כדרך שזכרו הפוסקים, וכן כתוב: 'והרעותם'".⁶ תרועה זו שר' יעקב עמדין מעדיף אותה, ה'טרומיטין', נשמרה במסורת אשכנז המובהקת, ואותה 'זכרו הפוסקים', היינו כל רבותינו הראשונים.⁷

סקרנו פה מנהג שבאי-קיומו, עשויים אנו להחטיא את הדיוק של עשיית מצוה דאורייתא. נעבור עתה אל מנהג התלוי במצוה דרבנן. מחלוקת היא בין הרמב"ם והרמב"ן, אם תפילה היא חיוב מן התורה או רק תקנת רבנן. אולם גם לדעת הרמב"ם, אף שעצם חיוב התפילה הוא מדאורייתא הרי ה**נוסח** של תפילת שמונה עשרה, הוא מתקנת חז"ל.⁸ זהו התחום הבולט ביותר של פיצול המנהגים: נוסח התפילה. כיום מזוהים אנשים מבחינה חברתית, לאיזו עדה הם שייכים, מהו מוצאם המשפחתי, ואפילו לאיזו תפיסת עולם יהודית הם מקושרים, במידה רבה על פי נוסח התפילה בו הם מתפללים.

בין האשכנזים בימינו ידועים שני מנהגי תפילה: 'נוסח אשכנז' ו'נוסח ספרד'. הגדרות אלה מתייחסות לנוסח תפילות הקבע, שהן כאמור מתקנת רבנן. מבחינה היסטורית 'נוסח אשכנז' הוא הנוסח הותיק של יהדות אירופה (מלבד הספרדים). בעת החדשה, כאשר התפשט במזרח אירופה נוסח תפילה חדש, אשר כונה בפי מתפלליו 'נוסח ספרד' (היות והוא מבוסס במידה רבה על נוסח הספרדים), עורר הדבר חילוקי דעות, אם מותר לשנות מנהג כה מהותי שמוצאו מחז"ל. בכל ארצות אירופה התעוררו חכמים מבין גדולי הדור להסתייג מכך, כמו למשל רבי יחזקאל לנדא בעל 'נודע ביהודה' (תע"ד-תקנ"ג) שטען בתקיפות:⁹ "נוסח שלנו אשכנזים – תורה היא, ואף על פי כן הספרדים יחזיקו במנהגם, ויש להם על מה שיסמוכו, ולעולם אל ישנה אדם ממנהג אבותיו. אבל מה שהחדשים מקרוב באו לשנות במדינות הללו מנהג אבותינו הקדושים, המה לדעתי פוגמים בכבוד רבותינו בעלי התוספות והרא"ש, ועתידים ליתן את הדין, ואין כאן אהבה אלא שנאה, ולתאווה יבקש נפרד,¹⁰ ועליהם אני קורא: 'למשנאי אהבו מות',¹¹ ו'המשנה ידו על התחתונה',¹²".

⁴ במדבר כט, א.

⁵ עיי ראש השנה לד ע"א.

⁶ מור וקציעה, סי' תקי"ז.

⁷ עיי שרשי מנהג אשכנז, ח"א, בני ברק תשנ"ה, פרק 'קול השברים והתרועה'.

⁸ רמב"ם ה' תפילה פ"א. ועיי ערוך השולחן או"ח סי' פ"ט.

⁹ צ"ח עמ"ס ברכות דף יא ע"ב ד"ה תני"ה.

¹⁰ משלי יח, א.

¹¹ ע"פ משלי ח, לו.

¹² בבא מציעא עו ע"א.

ואם בתפילה עסקינן, נעבור באותו ענין אל הפיוטים והסליחות, שנתקנו בתקופה שלאחר חתימת התלמוד, ודרגת חומרתם פחותה מתפילות הקבע. מנהגי הפיוטים מפוצלים לאין ערוך יותר מנוסח התפילה הקבוע, היות וסדרי אמירתם התגבשו רק בסופם של ימי הבינים, ונשענו בעיקר על בחירתה של מנהיגות הקהילה. קומבינאציות רבות של פיוטים וסליחות, נעשו לקניינם הבלעדי של קהילות בודדות וחבלי ארץ מצומצמים. מתוך אלה שהגיעו לדפוס, נזכיר לדוגמא את 'מנהג שוואבן ושווייץ' או 'מנהג אלטנוי-שול בפראג'. מחמת שאמירת פיוטים אינה מדינא דגמרא, ובעיקר, מפני התנגדותם של כמה מחכמי ספרד הראשונים לאמירתם בתוך התפילה, לעתים זילזול מסויים באמירתם, זילזול שעורר פוסקים אחרים לעודד את אמירתם ולהדגיש את חשיבותם. על המתח שנוצר בתחום זה, יעידו דברי 'המשנה ברורה' שמסכם את דעותיהם של ראשי המדברים בסוגיא זו: "מה"ר חיים ויטאל כתב בשם האר"י, שלא היה אומר פיוטים ופזמונים, אלא מה שסדרו הראשונים, כגון הקלירי, שנתקנו ע"ד האמת, וכן לא היה אומר יגדל. ומ"מ העיד בנו של מהר"י על אביו, שכשהיה ש"ץ בקהל בימים נוראים, היה אומר כל הוידוים וכל הפיוטים. וישמע חכם וממנו יקח חכמה ומוסר השכל, שלא לשנות המנהגים. ובשל"ה האריך בשם כמה גאונים, שמצוה לומר פיוטים, וכשפייט רבי אלעזר הקליר 'וחיות אשר הנה מרובעות לכסא', וכו' [פיוט של קדושת מוסף בר"ה], להטה אש סביבותיו".¹³

חמורה ביותר היא אזהרתו של רבי יהודה החסיד (ד' תתקע"ז) כתב ב'ספר חסידים': "ויש שימות שמשנה מנהג הראשונים, כגון פיוטים, שהורגלו לומר קרובין דרבינו משולם, שאחד אמר קרובין אחרת ומת בתוך שלשים יום".¹⁴ רבי יואל סירקיס בעל 'בית חדש' (ת"ת) אישר את חומרת הענין, בהעידו כי "אחד היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרובין בקהל, ולא הוציא שנתו".¹⁵

ברם מעבר לחשיבות שבעצם אמירת פיוטים, מצאו כמה פוסקים הצדקה לדבקות עקשנית בסדרי פיוטים וסליחות מקומיים, כשהם תומכים את דעתם בנימוקים שמוצאם בתורת הסוד. רבי ידידיה טיאה ווייל, בנו של ה'קרוב נתנאל' ויורשו ברבנות קארלסרוה, כתב בהסכמתו ל'סדר סליחות מכל השנה כמנהג עליוז', שנדפס בקארלסרוה תקנ"ח, את המילים הבאות: "נהרא ונהרא פשטי", בעניני תפלה וסליחות ברהטים, ובפרט במדינות עליוז מנהגם מסודרים ומשונים, משאר מדינות אשכנז בכל ענינים, וחלילה לבטל מנהגם כאשר הם מקובלים מדורות ראשונים, כי לכל מנהג יש שער למעלה בשמי העליונים".

יש עוד סוג של מנהגים שכל הפוסקים התייחסו אליהם בחיוב גמור, אלא שנחלקו ביניהם אם הם הלכתיים או עממיים. למשל, בלילה שלפני ברית מילה, נהגו בכל תפוצות ישראל לעשות 'וואכנאכט', שמירת לילה לתינוק, עם לימוד ואמירת קריאת שמע. לפי מנהג אשכנז עורכים בלילה זה גם סעודה, בה אוכלים בשר ושותים יין. נתעוררה השאלה, אם זו סעודת מצוה או סעודת רשות, והנפקא מינה היא, אם מי שקיבל עליו נדר לא לאכול בסעודות רשות, המותר לו להשתתף בסעודת 'וואכנאכט'. ה'נחלת שבעה' סבור שזו סעודת מצוה,¹⁶ ואילו ה'מגן אברהם'¹⁷ וה'חות יאיר'¹⁸ טענו שזו סעודת רשות. ואם זו סעודת רשות, הרי שההלכה אינה מחייבת אותה, ואין בה אלא כבוד המצוה.¹⁹

עוד קבוצה של מנהגים יש, שאינם לא מן התורה ולא מדרכנו, ואף על פי כן נהגו בהם חומרה יתרה, והם הקרויים 'מנהגי איסור', שיחיד או עדה קיבלו על עצמם חומרה, משום סייג וגדר מלהיכשל באיסור תורה. כגון מה שנהגו בקהילת וורמס שלא לאכול פירות יבשים כלל, כדי שלא יבואו חלילה לאכול תולעים המצויים בהם.²⁰ על מנהגים מסוג זה יש דיונים בפוסקים באיזה תנאים, אם בכלל, יש להם התרה.²¹

¹³ משנה ברורה סי' ס"ח ס"ק ד'.

¹⁴ סי' תר"ז.

¹⁵ ב"ח או"ח סי' ס"ח.

¹⁶ ספר נחלת שבעה, סי' י"ב, מחודשים, סעיף א'.

¹⁷ מג"א סי' תר"מ ס"ק י"ג.

¹⁸ שו"ת חות יאיר, סי' ע'.

¹⁹ מחזור ויטרי, סי' תק"ו.

²⁰ שו"ת חות יאיר, השמטות לסי' קכ"ו.

²¹ עיי' ר"י למפרונטי, פחד יצחק, ח"ה, דפים קלז-קלט, ועוד הרבה.

גבולות מנהג אשכנז

ראינו סוגים אחדים של מנהגים ודרגות שונות בחומרתם, דירוג מנהגים השייך לכל אתר ואתר, לכל ארץ ומדינה. המושג 'מנהג אשכנז' מציין את מכלול ההנהגות הדתיות האופייניות לבני אשכנז. עצם המונח 'אשכנז' מרמז על גבולות מסוימים שבתוכם הוא שרר ולא מעבר להם.

לכאורה זהים גבולות אלה עם הגבולות הגיאוגרפיים, אם לא הפוליטיים, של האומה הגרמנית. אך לא כן. 'מנהג אשכנז' בניגוד ל'מנהג פולין', הוא המשכו של 'מנהג רינוס'. חבל נהר הריין בגרמניה מהווה את העריסה של יהדות אשכנז ואת לוז שדרתה. בקהילות העתיקות שעל גדות הריין: שפירא, וורמיישא ומגנצא, התפתחו לפני אלף שנה מרכזי תורה שהשפיעו לדורות על יהדות אירופה. במרכז הרינוסי טופחה מסורת מנהגים קפדנית ומדוקדקת. יהדות צרפת הקדומה, שינקה את תורתה ומקצת מסורותיה מאשכנז, היתה פתוחה גם להשפעות מהדרום, מפרובינצא וספרד, ומנהגיה לא נשאו חותם אחיד ויצב כרעותה באשכנז.

במאה הארבע עשרה, עם גירוש היהודים מצרפת, עלה כוחו של מרכז יהודי אחר, שעיקרו על אדמת אוסטריה ושלוחותיו הגיעו לאיזורים מסויימים בדרום מזרח גרמניה. כאן התפתחה מסורת מנהגים, שניכרות בה השפעות מעורבות של הרינוס ושל צרפת, מסורת שכונתה בשם 'מנהג אושטרייך'. בימיו של המהרי"ל עמדו זו מול זו שתי קבוצות מנהגים מגובשות: 'מנהג רינוס' ו'מנהג אושטרייך'. בפרטיהם של מנהגים מסויימים היה השוני מורכב יותר, והתפצל למנהגי קהילות מקומיות.

בתקופה שלאחר המצאת הדפוס וחיבור ה'שולחן ערוך', נשכחו המושגים 'מנהג רינוס' ו'מנהג אושטרייך', אם כי יחידות המנהגים האלה המשיכו להתקיים, ואף התפשטו אל מעבר לגבולות הגיאוגרפיים הקודמים. גירושם ונדידותם של בודדים ושל קהילות, במרוצת המאה החמש עשרה, הביאו להתפרסות 'מנהג רינוס' על פני חלקים נרחבים בגרמניה, ובמקביל להתפרסות 'מנהג אושטרייך' על פני פולין ורחבי מזרח אירופה. מאז ואילך היו ידועים שני מנהגים מרכזיים: 'מנהג אשכנז' (לשעבר 'רינוס') ו'מנהג פולין' (לשעבר 'אושטרייך'). בתקופה זו שרר 'מנהג פולין' גם במוראביה ובוהמיה, הונגריה וליטא, וכן בקהילות היהודיות החדשות באיזורים הסלאביים—למחצה של גרמניה, היינו מזרח גרמניה. קהילות ידועות בגרמניה, כמו האמבורג וברלין, נהגו למעשה כ'מנהג פולין', כי מייסדיהן של קהילות מאוחרות אלה הגיעו מאוסטריה ופולין, והביאו עמם את מסורת ארצות מוצאם. השפעה מוגבלת היתה גם ל'מנהג אשכנז' על קהילות אלה, בשל הגירה מסויימת של יהודים מדרום ומערב גרמניה, כגון בניגון טעמי המקרא ובהברת לשון הקודש.

והיכן פשט 'מנהג אשכנז'? בתקופה זו הוא 'כבש', כביכול, מידי 'מנהג אושטרייך-פולין' את באוואריה; הוא התבסס באמצעות התיישבות יהודית מחודשת, בצפון צרפת; חדר לצפון איטליה והתקיים שם תקופה ממושכת; שלט בעלזאס, הולאנד ושווייץ, וכמובן בכל דרום ומערב גרמניה. קו הגבול בין 'מנהג פולין' ל'מנהג אשכנז' בתוך גרמניה עצמה, עבר פחות או יותר לאורך נהר האלבה שחוצה את גרמניה מצפון לדרום.

חשיבותו של מנהג אשכנז

יחס של כבוד וחרדת קודש בפני 'מנהג אשכנז' היה לרבים מגדולי ישראל אשר הכירוהו, ועוד בזמנים רחוקים נמצאו לו דוברים נלהבים שהעלו אותו על נס, וראו במנהגי ארצות אחרות סטיה מן המסורת הצרופה. משקיף אובייקטיבי כמו הרמב"ם, כבר כתב על בני מערב אירופה כי הם "בריאם מחולאי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם, ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הש"ס".²²

חכמי אירופה שהכירו מקרוב את ההבדלים הפנימיים בין 'מנהג רינוס' לבין מנהגי ארצות אירופה האחרות, הביעו את הערכתם היתירה למנהג הרינוס. רבי יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע', שהיה יליד בוהמיה שלמד

²² פיה"מ לרמב"ם גיטין פ"ה מ"ח.

בישיבות גרמניה, נשאל פעם על מה סמכו אותם 'שוטים', כדברי השואל, המקדשים בבית הכנסת, גם כאשר אין אורחים מצויים שם. בתקופה ההיא היה הקידוש בבית הכנסת מקובל בכל הארצות, אך היות שגם באשכנז נהגו כך, ראה ה'אור זרוע' בדברי תלמידו עלבון מיוחד למסורת אשכנז, והדבר חרה לו היטב, כפי שנראה בדברי תשובתו:

ואשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת, אחרי שאין יכולין לצאת באותו הקדוש, ואורחין אין כאן, צר לי עליך והיטב חרה לי, כי נתת את פיך להחטיאך, ותמיה אני על חכם ונבון כמוך שהיית רשאי להוציא דבר מפיך. הלא ידעת כמה גאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגנצא ושבזרמזא ושבשפירא, הלא משם יוצאת תורה לכל ישראל, הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושבכל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו, נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים וקדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם: 'שוטים'? והלכה אומרת,²³ ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוחי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר רק הוא, ואם הוא רק, מחסרי הבינה ומריקני המוח הוא ריק, שאבותינו נהגו כדן וכתורה.²⁴

כאן הלך ה'אור זרוע' וביאר שהקידוש בבית הכנסת לא ניתקן מעיקרו עבור אורחים, אלא לקידוש היום בריבים. תוך הסתמכות על כמה גמרות בירושלמי הוא זרע אור חדש על ההלכה כפי שהיא נמצאת בבבלי במסכת פסחים. בסוף דבריו חזר להוכיח את שואלו: "ואתה איש חכם ונבון . . . תהיה דעתך נמוכה, נגד רבותיך נוחי נפש, למען תאריך ימים ושנים בעסק התורה ובקיום המצות".

אולם קנאות של ממש למען המסורת האשכנזית, אנו פוגשים במאבקם של חסידי אשכנז בסדר התפילות שנהג בצרפת ואנגליה. בהשוואה לנוסח התפילה האשכנזי, מצויות בנוסח הצרפתי-אנגלי הקדום, תוספות מילים במקומות שונים.

מסתבר שהיו באשכנז אנשים שחשבו את הנוסח הצרפתי-אנגלי לעשיר או מעולה יותר משלהם, והחלו להתפלל על פיו. תופעה זו קוממה את חסידי אשכנז, ובמילים חריפות הזהירו מפני שינוי הנוסח. בקשר לתפילות ראש השנה, בה היו ההוספות הצרפתיות מרובות יותר, אנו מוצאים ב'סדור חסידי אשכנז' את האזהרה הבאה:

המוסיף וגורע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה. וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ולהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי-הים שמוסיפים בה כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי התפילה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונים הסודות והטעמים, עד שבא רבינו הקדוש, רבינו יהודא החסיד ז"ל, והוא מסרם לאנשי משפחתו החסידים בכתב ובעל פה... וכתב רבינו החסיד ז"ל: המוסיף בתפילה אפילו אות אחת, עליו ועל כיוצא בו נאמר:²⁵ "נתנה עלי קולה על כן שנאתיה".²⁶

ממרוצת דברי חסידי אשכנז, עולה שלא היתה להם כל ביקורת על הנוסח הרווח באשכנז, וכי הוא עלה יפה עם הטעמים והסודות שבידי החסידים הללו. בעיני חכמי אשכנז היתה עדיפות מכרעת למסורת אבותיהם על פני מסורות אחרות, בעיקר ביחס למסורת ספרד, שעל פניה העדיפו אפילו את המסורת הצרפתית. דברים ברוח זו השמיע הרא"ש, שנאלץ לברוח מגרמניה ולהתיישב בספרד. כאשר נשאל במקום מגוריו החדש על כשרותו של עוף – כידוע נאכל עוף רק על פי מסורת המעידה על טהרתו – ולעוף זה היתה מסורת מקומית

²³ ע"י ירושלמי עירובין פ"ג סוף ה"ט; מג"א סי' ס"ח.

²⁴ או"ז ח"א סי' תשנ"ב.

²⁵ ירמיהו יב, ח.

²⁶ סדור ר' שלמה מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא.

על היותו טהור, השיב: "דע כי אני לא הייתי אוכל על פי מסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת".²⁷

דבריו הקצרים, אך רבי המשקל, של הרא"ש, הותירו רושם בדורות הבאים, והם צוטטו לא אחת בספרי הפוסקים, ביניהם גם עמוד ההוראה הספרדי מרן ה'בית יוסף', שהביא את דברי הרא"ש הללו במלואם ללא כל תגובה מצדו.²⁸ פרשנות היסטורית לדברי הרא"ש, נתן לנו רבי יעקב עמדין: "בני אשכנז מוחזקין בקבלתן, כמו שכתב הרא"ש בתשובה, יותר הרבה מהספרדים, עם שנודע גזעם מגלות ירושלים, גם היו להם גאוני בבל, מורים ומלמדים, כגון ר' משה ור' חנוך בנו, ומן אז והלאה העמידו תלמידי חכמים גדולים בתורה, אך קודם זה היו ריקנים מאד, לא נתפשט ביניהם התלמוד לפני זה כלל. מה שאין כן בני ישראל שבאשכנז, שלא פסקה מהם ישיבה דור אחר דור מימות החורבן, נתנו נפשם על ידיעת ושמירת התורה כמשפטה וכהלכתה, על כן בודאי קדמו להם בידיעת פרטיה על הנכון".²⁹

דברי הרא"ש, שנאמרו במקורם כהשקפה אישית, הפכו בידי מהרי"ל לכלל גדול בהלכה והוראה לרבים. באחת מתשובותיו כתב מהרי"ל: "מסורת דידן עדיף, דכהאי גוונא כתב הרא"ש בתשובתו... הילכך ניסמי מסורת אחריני מקמי מסורת דידן",³⁰ כלומר, נדחה מסורת אחרת מפני המסורת שלנו.

מנהגי פולין בספרי הרמ"א

בתקופה מאוחרת יותר, כאשר התפתח במהירות מרכז תורה חדש בפולין, עמד מנהג אשכנז מול מתחרה חדש, שאיים על עצם קיומו. פולין במאה השש עשרה, היתה פתאום למרכז תורה רב-עצמה, שעלה בגודלו על המרכז הישן באשכנז המדולדלת מיהודיה. פולין היתה למטרופולין של תורה, וקולם של חכמיה החל להשמע בכל הארצות. הבולט שבהם היה הרמ"א, שספריו בהלכה היו עד מהרה לתל שכל פיות פונים אליו באירופה כולה. הדבר בא לידי ביטוי מובהק בספרו של אחד מגדולי רבני גרמניה בעת ההיא, רבי יצחק מזיא: "נשאלתי, אי יש להורות אחר שו"ע דמהר"מ איסרלניש ז"ל, מאחר שקיבץ כל חומרות של הבתראים, וכל מנהגי המדינות והארצות שלנו, כאשר נמצא בהקדמתו. תשובה. אומר אני, בודאי הגון מעלתו, אין לה ערך ושיעור... ושולחנו ערוך בכל מיני מטעמים, אליבא דרבותינו אשר אנו במדינת אשכנז מימיהם שותים".³¹ רבי יצחק מזיא המשיך למנות את יתרונותיו של השו"ע עם פסקי הרמ"א, אך גם לא הסתיר את הסתייגותו מן השימוש בו, על ידי מי שאינו מורה הוראה מובהק, כי מחמת קיצור דבריו של הרמ"א, וחסרון המשא ומתן ההלכתי, עלולים המשתמשים בו להיכשל בהלכה.

רבי יצחק דחה את ההישענות המוחלטת על פסקי הרמ"א, למי שאינו יודע "שורש ומקור מהדינים או ההוראות", ובכך עקף את הבעיה האחרת שהציב הרמ"א לבני אשכנז. מעבר לפסקים שלא עמדו בסתירה למנהג קבוע כלשהו, הובאו בדברי הרמ"א הנחיות רבות הקשורות במנהגים מקובלים. הנחיות אלה משקפות בדרך כלל את 'מנהג אושטרייך-פולין'. ככל שסמכות השו"ע כפוסק גדלה באשכנז, גבר החשש שה'מפה' של הרמ"א תגרום לביטולו של מנהג אשכנז הישן.

מענין הדבר, שהלוחם הגדול ביותר נגד חדירת מנהגי פולין לאשכנז, היה דוקא אחד מחכמי פולין. רבי חיים בר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, היה חברו של הרמ"א מימי למודם המשותף בישיבת רבי שלום שכנא בלובלין. ר' חיים ראה את עצמו מוסמך לדון ביחס שבין מנהג אשכנז למנהג פולין, מפני שהכיר מקרוב את מנהגי שתי הארצות, בהן חי וכיהן ברבנות. הוא חיבר השגות על ספר 'תורת חטאת' של הרמ"א, בשם 'וויכוח

²⁷ שו"ת הרא"ש כלל כי אות כי.

²⁸ ב"י יו"ד סי' פ"ב.

²⁹ סדור עמודי שמים, אלטונא תק"ה, דפים תיא-תיב. דברים אלה צוטטו בשלימותם בשו"ת מכתב סופר, סי' ב' ד"ה וכבר.

³⁰ שו"ת מהרי"ל, סי' צ"ה.

³¹ שו"ת יפה נוף, מדור שונות, סי' ד', עמ' רלו.

מים חיים, וחיבר להם הקדמה ארוכה, בה נימק את עיקרי התנגדותו לדרכו של הרמ"א בהלכה. בהקדמה זו השתדל ר' חיים לעקור את הדעה שנשתרשה, כאילו ספרי הרמ"א מייצגים גם את מנהגי אשכנז. "הקדמתי את עצמי להסיר ממנהגי מדינת פולין", כתב, לא הפולנים מוסמכים לדבר בשם מנהג אשכנז, כי "מי יוכל לברר לנו עיקר מנהג בני אשכנז – כמוהם. כי הם [=בני אשכנז] ינוחו וישקטו תהילה לא-ל על שמריהם. שם חכמה, שם הועד מקדם קדמתיים". כלומר, בני אשכנז לא היגרו ממקום למקום באופן שחלקים ממסורתם יכלו ללכת לאיבוד, כדרך שאירע לאחרים. הוא המשיך וטען: "כמו שהרב [רמ"א] ז"ל היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני מדינתו ממנהגי בני מזרח, כמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין. שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג ארץ ישראל, כל שכן שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין".

ר' חיים סבור היה שהרמ"א עצמו לא התיימר כלל לכפות את מנהגי פולין על ארץ אשכנז, ורק המדפיס הוא זה שהציג את ספרו של הרמ"א כאילו הוא משקף גם את מנהגי אשכנז, כדי להגדיל את מספר הקונים בכל ארצות אירופה. ציין זאת ר' חיים בכתבו: "הנה הרב [רמ"א] עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו, ולא זכר מנהג אשכנז כלל... אכן המדפיס הוסיף מדליה, והזכיר גם כן אשכנז בפירוש בדף הראשון, כי עיני הקונים לעולם ישוטטו בתחלת הספר ובזה הרבה לו קונים בכל המדינות".

שומרי מנהג אשכנז

האם נתמלאה משאלתו של ר' חיים מפרידבורג? האם החזיק 'מנהג אשכנז' מעמד בפני השפעתו העצומה של ה'שולחן ערוך' עם ה'מפה' של הרמ"א? קשה להשיב על כך בצורה חד משמעית. באשר לפסקי הרמ"א בדברים שאינם נוגעים למנהגים קבועים, התקבל הרמ"א כסמכות עליונה, בלתי ניתנת לערעור כמעט, אך בדברים הגוגעים למנהגים מקובלים, דבקו בני אשכנז בנאמנות למנהגי אבותיהם, כשהם נעזרים במידה רבה ב'ספר מהרי"ל', שנחשב לאבי מנהגי אשכנז בדורות האחרונים. השפעתו של המהרי"ל לשימור 'מנהג אשכנז', היתה גדולה, הן בחייו והן לאחר מותו. בחייו עצמו פעל בעצמו לשיקום רוחני של קהילות אשכנז ההרוסות מגזירות ק"ט, והטיפף להחייאת המנהגים הישנים. תלמידו של המהרי"ל, ר' זלמן משוטיגווערא, העלה את מנהגי המהרי"ל עלי ספר, בו תוארו גם מנהגי קהילות הרינוס.

ספר מנהגי מהרי"ל שנכתב כמאה שנים לפני ה'שולחן ערוך', ונפוץ בעשרות, ואולי מאות, כתבי יד, היה מבצר ליהדות אשכנז לנוכח השפעת מנהגי פולין הכלולים בחיבורו של הרמ"א. ברם, עיקר כח העמידה של 'מנהג אשכנז', בא מחוסנם של האנשים עצמם. וכאן יש להבחין בשלוש קבוצות. האחת, בני הכפרים הפשוטים, השניה, בני הקהילות העירוניות המיוחסות, והשלישית והעיקרית: חכמי התורה. כל קבוצה דבקה ב'מנהג אשכנז' על פי נטיותיה. בני הכפרים, שהיו ברובם פשוטי עם, דבקו במסורת אבותיהם מתוך רגש עמוק של שמרנות. הגאון ר' חגי חנוך פרנקל, רבה של האנאו בסוף המאה השבע עשרה, הגדיר את הטיפוס הזה בצורה קולעת: "אנכי היודע ומכיר את טיב זקני מנהגי מדינת אשכנז היושבים בערי פרזים, שכמעט הם מוסרים את נפשם שלא לעבור על מנהג, אף שאין לו שחר ויסוד כל עיקר, יותר מעל גופי תורה, עד שכמעט בעו"ה התורה כרוכה ומונחת בקרן זוית, ואדם אין בארץ אשר יתן אל לבו ללמד את בנו תורה להרבות ישיבה להגדיל תורה ולהאדיר, ולקיים המנהג, הוא עוקר הרים כדי שלא לבטל כל עיקר. ולזה אני אומר... שלא להעבירם על מנהגם בשום ענין, ואף שאין להם על מה לסמוך... ומי יודע [אם] (ש)אין מנהגם מיוסדים על אדני האמת, על פי אבותיהם הקדושים אשר בארץ המה, אשר מהם יצאה הוראה לכל ישראל".³²

קבוצה שניה היא של בני הקהילות המיוחסות, שהבולטת שבהן היתה, בדורות אלה, קהילת פראנקפורט דמיין. אצל הללו התפתח מה שנקרא בגרמנית 'לוקאל פאטריאטיסמוס', פאטריאטיות מקומית. על ארון הקודש בוורמס,

³² שו"ת נחלת שבעה, סי' ע"ז.

היה חרות הפסוק: "לא טוב אנכי מאבותי"³³, בתור אזהרה למי שיעלה חלילה על דעתו לסטות ממנהג וורמסאי כלשהו.

ומעבר לאלה, עומדת הקבוצה השלישית, של חכמי אשכנז גדולי התורה. אלה לא יכלו להיסחף ברגשות עממיים עמומים, ושקלו בפלס, כל מנהג, לאור הגמרא והפוסקים. מהם שחיברו ספרי מנהגים שלמים, שמטרתם להנציח כל דקדוק קטן שנהוג בקהילותיהם. לחכמי התורה היתה הערכה גדולה ביותר למסורת באשכנז, ורבים מהם העדיפו אותה בצורה מפורשת על מסורות אחרות בנימוק – אותו השמיע ה'חות יאיר' – שבני אשכנז "בראים כמריאים משיבושי וקלקולי המנהגים."³⁴

רבי נתנאל ווייל בעל 'קרבן נתנאל' חזר על דעת קודמיו כי "מנהגי אשכנז מיוסדים על אדני פז ומשובחים יותר ממנהגי פולין", והבהיר שעוד בימיו קיימים מנהגים אלה, כי "הגאונים שהרביצו תורה בישראל, כגון מהרי"ל ומהרי"ן, הם קבעו לדורות כל חומרות ומנהגים, אשר אנן בני אשכנזים נגררים אחריהם".³⁵ דעה זו השמיע גם רבי יהונתן אייבשיץ, בהוסיפו כי "התורה היה מסור לחכמי אשכנז... ומה נדע אשר לא ידעו הם?"³⁶

"דעו!", קבע גם רבי משה סופר בעל 'חתם סופר', "כי כל המנהגים הללו שבאשכנז נוסדו על פי רבותינו בעלי התוספות, רש"י ותלמידיו, תושבי ארץ ההיא".³⁷

קהילת פראנקפורט – מבצר עוז למנהג אשכנז

בכמה קהילות בגרמניה חל כירסום זוחל ב'מנהג אשכנז' ההיסטורי, אם בהשפעת בני פולין שהגיעו לאשכנז אם בהשפעת ספרי הלכה של חכמי ארצות אחרות. בדורות האחרונים עמדה קהילת פראנקפורט דמיין כמבצר עוז למסורת הראשונים ולמנהג אשכנז המובהק. הבכורה הרוחנית עברה מקהילות שו"ם לקהילת פראנקפורט דמיין. היהודים גורשו למשך מאות שנים ממגנצא ושפיירא ואילו אוכלוסיית וורמיישא הלכה ונדלדלה בגוף וברוח. קהילת פראנקפורט דמיין היתה במאות השנים האחרונות 'ירושלים דאשכנז', וזאת בזכות עתיקותה, ישיבותיה הגדולות והמפורסמות, גדולי התורה שכיהנו בה ברבנות, והצטיינותה בשמירת מסורת אשכנז ללא פשרות. בקרב קהילות אשכנז הותיקות היה לה מעמד בכורה, והיא היתה המצפן והתמרור לקהילות רבות, קטנות וגדולות, בדרום ומערב גרמניה.

למעמדה המיוחד הזה של פראנקפורט רמז בן השל"ה, רבי שבתי שפטיל הורוויץ בעל 'זווי העמודים' (ת"ך), בהגדרתו הבאה: "ראש ההר, ק"ק פרנקפורט עיר הגדולה לאלקים, בכל מדינות אשכנז היא תל תלפיות שהכל פונים אליה".³⁸

לעתים ציינו זאת בספרי תפילות. בשערו של מחזור, ללא מקום דפוס, שנדפס בשנת שפ"ה, נאמר: "ראה זה דבר חדש, כבר לא היה לעולמים, מחזור קטן מסודר כפי סדר ומנהג דק"ק ורנקבורט ושאר קהילות ומדינות האשכנזים יצ"ו, וגם כמנהג פולין".³⁹ פראנקפורט צוינה בתור הקהילה המובילה באשכנז. כך גם בשער מחזור שנדפס בשנת תע"ב בעיר פולנית שעמדה תחת שלטון פרוסי, הובהר כי הוא "כמנהג ורנקבורט דמיין ומדינות אשכנז".⁴⁰

רבי יעקב הכהן פופרס בעל 'שב יעקב' (ת"ל-ת"ק) כתב לאחד משואליו: "דברים התלויים במנהג אין מן הצורך להודיע, באשר ראה ראיתי שדרש ושאל אחר זה לק"ק פרנקפורט, וכפי המנהג שם כרוך אחריה כל

³³ מלכים-א יט, ד.

³⁴ חות יאיר, בס' מקור חיים סי' ס"ו סע' ט'

³⁵ שו"ת תורת נתנאל, סי' ה'.

³⁶ כרתי ופלתי, סי' ל"ה.

³⁷ שו"ת חת"ס, אה"ע ח"א, סי' צ"ח.

³⁸ הקדמת ספר זוי העמודים.

³⁹ ר"נ וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, ח"א, עמ' 414.

⁴⁰ יודאיקה ירושלם, קטלוג מכירה ביום ד' אדר א' תשנ"ז, מס' 30.

מדינות אשכנז.⁴¹ לדוגמא מסר על מקום רבנותו הראשון בקהילת קובלנץ, שבניה "נוהגין בכל דבר מנהג פרנקפורט".⁴²

מעין זו היא הקביעה שהביא רבי יעקב עמדין: "קהילת פרנקפורט... היא קהלה ראשיית בארץ אשכנז, שכל שאר קהילות נגזרות אחריה".⁴³ גם בספר 'נוהג כצאן יוסף' בהזכירו את אחד המנהגים, ציין כי כך מקובל "בב"ק פרנקפורט והנגזרים אחר מנהגיהם".⁴⁴

בנו של ה'הפלאה' ויורשו ברבנות קהילת פראנקפורט רבי צבי הירש הלוי הורוויץ בעל 'מחנה לוי', חזר ואישר בשנת תקע"ה, כי "כאן פה קהילתנו יע"א... רוב קהילות אשכנז נמשכין אחר מנהגינו".⁴⁵ את ספרו 'דברי קהלת' הדפיס רבי שלמה זלמן גייגר בשנת תרכ"ב, כדי להודיע "מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין, עליון יכוננה, ושאר קהילות אשכנז ההולכות אחריה".⁴⁶

גם הקהילות הקדומות וורמיישא (וורמס) ופרידבורג (פרדיבורג) הכירו בחשיבותה של פפד"מ, עד שרבי חיים מפרידבורג אחי המהר"ל מפראג, ששימש ברבנותן של קהילות אלה, טען כי בעזרתה של פראנקפורט זכה להכיר את מנהגי אשכנז האמיתיים: "זה לי גם כן כ"ו שנים שעמדתי בב' קהילות גדולות, וירמיש ורדיבורג, ושואף הולך הייתי תמיד גם כן בקרית מלך רב, ק"ק וורנקוורט יע"א, תמיד דרשתי וחקרתי ושאלתי היטב אחר מנהגי המדינה".⁴⁷

כיוצא בזה רבי יאיר חיים בכרך בעל 'חות יאיר', שהיה דור שלישי ברבנות קהילת וורמיישא העתיקה, דן עם רבני אשכנז בדורו על מנהג כלשהו בחופה, וסיפר כי כדי להיחלץ מהספק "אחר כל הנ"ל, כתבתי לק"ק ורנקפורט, לאחד המיוחד שבב"ק, שיודיעני איך המנהג שם".⁴⁸

הקהילות שעמדו תחת השפעתה של פראנקפורט או קרובות לה בהליכותיהן ומנהגיהן, היו בעיקר אלה שבחבלי הארץ הסמוכים לה. כבר עמדנו על כך שלמנהג גרמניה הישן היו שני שמות: 'מנהג רינוס' ו'מנהג אשכנז', שניהם באים בעצם להגדיר את תחומי הגיאוגרפיים. הגדרה גיאוגרפית נדירה יותר, היא: 'ערי פראנקיא'. השם 'פראנקוניה', או 'פראנקן', שימש לציון חבלי הארץ אשר משני עברי המיין, הוא הנהר שהתפרסם בתולדות ישראל בזכות אותה עיר ואם בישראל שישבה לגדותיו: פראנקפורט דמיין. השם 'פראנק-פורט', משמעו בגרמנית עתיקה: שער הפראנקים. ה'חתם סופר', שהיה יליד פראנקפורט, כתב על הגבולות הגיאוגרפיים של המסורת האחידה בערי פראנקיא, כאשר יצא להגן עליה מפני מתקיפיה. אחד מרבני הונגריה כתב לחת"ס דברים קשים בגנות המנהג באשכנז, להתיר גילוח לאבל אם נזדמן לו בתוך השלושים להיות בעל ברית. השיב לו החת"ס:

מה שכתב על ערי פראנקיא עושים שלא כדין תורה, חלילה לומר על עם ה' כזאת, דבר זה, כי זה פוגע בכבוד מורי ורבותי, וחבירי ואבותי הקדושים, נוחי נפש, ואשר המה חיים עודנו, ה' עליהם יחיו... ותלי"ת ידם רב להם, וגדולים וטובים הם וקדושי עליון... ויהיה יודע, כי ערי פראנקיא הם כל קהילות אשכנז מתחת פרוורהא⁴⁹ דפירדא, כי שם עדיין נוהגין מנהג פולין ברוב דבריהם... אבל משם ולהלן, מגלילות ווערצבארג [=וירצבורג] ולהלן, משך נהר מאינוס וריינוס עד הים הגדול ובכלל, הם ערי פראנקיא, ובכללם פראנקפורט, מגנצא, ווירמשא, מעץ, מנהיים וכדומה.

⁴¹ שו"ת שב יעקב, ח"ב, חו"מ, סו"ס י"ג.

⁴² שם, ח"א, סי' י"ד, ד"ה הנה.

⁴³ תורת הקנאות, אמשטרדם תקי"ב, דף לו ע"א.

⁴⁴ נוהג כצאן יוסף, תל אביב תש"ל, עמ' ל.

⁴⁵ רצ"ה הורוויץ, שו"ת חומר בקדוש, סי' ו'.

⁴⁶ רש"י גייגר, דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' השער.

⁴⁷ ר"ח מפרידבורג, ויכוח מים חיים, הקדמה.

⁴⁸ שו"ת חות יאיר, סי' נ"ב.

⁴⁹ לשון פרוור. בתשובה נדפס בטעות 'פרוורא', אך תיקנו על פי לשון חז"ל 'פרוורא'. עיי' בבא בתרא קכב ע"ב.

ורוב מנהגם על פי רב עמרם גאון, אשר עמדתו על קברו במגנצא, ורבי יואל, ורבי אפרים בבונא, ובעלי התוספות ורש"י, ומהר"ם מרוטנבורג, והרא"ש והטור. ומה אאריך בזה? אך יעיין בספר 'נוהג כצאן יוסף' ובספר 'יוסף אומץ'... שם ימצא מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו [של הרמ"א] נאמרו על מנהג פולניא, והם [בני פראנקיא] לא שינו מנהגם הקדום בשביל זה.⁵⁰

החת"ס ציין כי בפירודא "עדיין נוהגין מנהג פולין ברוב דבריהם". למעשה בפירודא התפללו על פי מחזורי מנהג אשכנז ונהגו רבות כמנהג אשכנז המובהק. מתוך ספר מנהגי קהילת פירודא עולה שהיא היתה יותר נאמנה למסורת אשכנז ממרבית קהילות יוצאי אשכנז בזמננו, אך לא באותה מידה קפדנית ודקדקנית של פראנקפורט, עיר מולדת החת"ס, ו'סטייתה' הקלה של פירודא ממנהג אשכנז המקורי זיכתה אותה מאת החת"ס לציון של: 'מנהג פולין ברוב דבריהם', תוך ציפיה מצד החת"ס שמצב זה הוא זמני, – 'עדיין', – ולא של העתיד. אמנם סידור התפילה (נוסח 'זיתן לך' הקצר וכדומה) וכן המחזור המערבי על סדרי פיוטיו התקבלו בפירודא ובנותיה, אך נשארו בה כמה סימנים למקור האוסטרייכי המזרחי והמאוחר יותר: אין ברכת כהנים בשחרית אלא במוסף בלבד, וכשחל יום טוב בשבת אין ברכת כהנים כלל; אין אמירת מערבות כשחל יום טוב בשבת; אין אמירת 'במה מדליקין' בליל שבת כשחל ביום טוב ובחול המועד; אומרים 'ברכי נפשי' בשבתות חדשי החורף ועושים קידוש בליל שבת אחר אמירת 'אמר ר' אלעזר' ולא לפניו.

סידורי התפילה

השמרנות בפראנקפורט ובנותיה היתה בכל המנהגים הקשורים לארבעת חלקי השולחן ערוך, וכך באופן לא פחות בולט גם בנוסח התפילה. קהילת פפד"מ שמרה בעקשנות על נוסחי תפילה קדומים, ואך מעט הושפעה מסידורי התפילה החדשים שהכלילו נוסחים השאובים מהצעות תיקון של בעלי דקדוק מסוימים או מנוסחים שמקורם הראשון הוא ספרדי ואינם תואמים את מסורת הראשונים נחלת חסידי אשכנז.

המנהגים שלפנינו מבוססים בעיקר על מנהגיה של פראנקפורט, שהיא ברוב הפרטים שמרה על מסורת אשכנז שהיתה רווחת גם במקומות אחרים באשכנז, אלא שבדורות האחרונים נשתנו במקצת בגין השפעות שונות. מנהג פראנקפורט ייצג בדורות האחרונים את מנהג אשכנז המובהק ביותר, האיתן ביותר והקדום ביותר. אמנם, לא בכל. בפרטים בודדים הצליחו דוקא קהילות אחרות לשמור על המנהג הישן של רבותינו הראשונים (כגון אמירת 'זכור' ביום הכפורים, הוצאת שבעה ספרי תורה בהקפות הושענא רבה, הגיית החולם המדויקת), בעוד בפראנקפורט התקבל מנהג מאוחר יותר. במקרים ספורים אלה, כאשר מייסדים קהילות חדשות של יוצאי קהילות רבות, ודאי שיש עדיפות למנהג הקהילות האחרות.

יצוין, כי הצביון הכללי של בתי הכנסת בכל קהילות אשכנז היה זהה למדי, וצביון זה נשמר גם בקהילות שנהגו כמנהג מרכז אירופה ושבהן התפללו מתוך מחזורי 'מנהג פולין' (היינו פולין שבתקופה הטרומ-חסידית). ההבדלים הבולטים ביותר בין 'מנהג אשכנז' המובהק לבין מנהג אשכנז הקרוי 'מנהג פולין' היו בסדרי הפיוטים והסליחות. חלק נוסף של ההבדלים בין פפד"מ לקהילות שלא נהגו כמותה, הם שינויים שאומצו באותן קהילות בתקופות המאוחרות בניגוד לפפד"מ שהתעקשה על המשכת מורשת הקדמונים.

יהודי אשכנז בתקופת הראשונים התפללו מתוך ספרי תפילה ומחזורים שנכתבו בידי סופרים על גבי קלף. המונח 'תפילה' בספרי רבותינו הראשונים וכן בשפת הדיבור החיה של יהודי אשכנז עד הדור האחרון, מציין 'סדור תפילה'. גם בתקופה מאוחרת, כאשר כבר היו מצויים סדורים ומחזורים מודפסים, מזה מאות שנים, ויד כל אדם משמשת בהם, נהגו בקהילות הותיקות, להעמיד לרשות הש"ץ סדור מיוחד הכתוב על קלף בכתב יד של סופר. ניתנו לכך טעמים אחדים, האחד, שבכתיבה זו ניתן להקפיד על נוסח הקהילה המדויק, בלא להזדקק לנוסחאותיו של המדפיס. דבר זה היה חשוב במיוחד בקהילות אשכנז העתיקות, שהקפידו לשמור על מסורת

⁵⁰ שו"ת חת"ס החדשות, סי' י"י.

הקדמונים. טעם נוסף, שסידור כזה הוא תמיד רכוש הקהילה וראוי לו לש"ץ להשתמש בסדור ששייך לצבור כולו. עוד יתרון היה לסדורים אלה, שהם היו בכתיבה ממש עם אזכרות שנכתבו לשם קדושה, ולא דפוס שנחלקו בו הפוסקים אם דין 'כתב' לו. ברם, מטעם זה גופא היו שערערו על כתיבת סדורים והעדיפו את המודפסים, שהרי מדינא דגמרא אסור לכתוב סדורים כלל, "דכותבי ברכות כשורפי תורה".

כתיבת סידורים אלה עבור שליחי הצבור נחשבה למצוה גדולה, והיו רבים "שמוציאין ממון הרבה לכתוב התפלות ומכילים ממוןם בכך". יוקר ההוצאה של כתיבת סדור כזה, גרמה לכך שבני קהילות אחדות נאלצו ליטול את תשלום הסדור "ממעות הצדקה".

ברם, הציבור הרחב נאלץ להסתפק במחזוריים שיצאו בבתי-דפוס בערים שונות, כגון ויניציאה, זולצבאך, אמסטרדם, מיץ ועוד. בשנת תק"ס החלו להופיע הסידורים 'שפה ברורה' ו'שפת אמת' של רבי בנימין וולף היידנהיים בעיירה רעדעלהיים. תרומתו הגדולה של היידנהיים במחזוריו היתה הגהת הפיוטים משיבושי המדפיסים, ותרומתו החשובה בסידוריו היתה ניקוד אחיד ומדויק. לעומת זאת בנוסחאות התפילה שינה היידנהיים לעתים קרובות מנוסח אשכנז הישן, באמצעו הצעות 'תיקונים' של המדקדק המשכיל יצחק סאטאנוב, וכן בשלבו – ללא אבחנה – גירסאות של נוסחי ספרד ופולין שנדחו בזמנו על ידי רבותינו הראשונים באשכנז.

הדבר לא ידוע כיום, שנוסח סידורי רעדעלהיים מאת החכם ר"ו היידנהיים זצ"ל לא התקבל בפפד"מ, מפני שהוא שינה מנוסחי הקדמונים. הוא נגרר בכמה דברים אחר המשכיל יצחק סאטאנוב (שהתחזה ליהודי מאמין בלבשו מלבושי פולין). וכך כתב ר"ו בהקדמתו למחזור של פסח: "וזאת לדעת, כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל 'ייעתר יצחק', והדפסתי רוב הנוסחאות על דעתו והכרעתו".

מלבד זאת ר"ו מערב לעתים בנוסח אשכנז המובהק את נוסחי ספרד ופולין. ללא ספק שבעל דקדוק גדול היה, והוא גאל את הסידור מקמשוני הניקוד המשובש, אך מה שנוגע לנוסח, היות והוא ביקש למכור את הסידור שלו גם בקהילות כמנהג פולין, יצא סידורו מעורב מנוסח אשכנז ופולין, בנוסף לתיקוני הנוסח לפי רוח ימיו.

את הנוסחים החדשים בסידור רעדעלהיים מיאנו לקבל שומרי מסורת אשכנז המובהקים בפפד"מ. אם נעיין בספר המנהגים החשוב ביותר של פפד"מ שנכתב בדורות האחרונים, הוא ספר 'דברי קהלת' של רבי שלמה זלמן גייגר, נמצא שהשיג על נוסחיו החדשים של היידנהיים בסידורו ובמחזוריו, **בעשרות מקומות!**

בדורות האחרונים הורגלו בני פפד"מ להשתמש בסידוריו, בהיעדר סידור משובח הימנו, אך הגיהו בהם בכתב ידם את הנוסח מתחילת הסידור ועד סופו, ורק מקצת הגהות אלה, הגיעו לדפוס בשולי דפוס רעדעלהיים המאוחרים, וגם אלה לא כולם מדוקדקים. הם נמסרו לדפוס על ידי חברי הקהילה הכללית שלא פרשה מהרפורמים, ומשקפים כנראה את מה שנשמר אצלה.

מין החת"ס שיבח את ר"ו על הגהת הפיוטים ותרומתו, שאלמלא הוא נשתקעה אמירת הפיוטים בדורות הללו. אך לא הזכיר בשבחיו את איכות נוסח הסידור. כך כתב: "החכם השלם מו"ה וואלף היידנהיימר שי... כילה כמה זמנים בהגהת הפיוטים ולתרגמם בלשון אשכנז, ואלמלא הוא הפיוטים כבר נשתקעו ולא נאמרו בדורות הללו, כידוע, והוא טרח וקיבץ כמה ספרים למאות הנצרכים לזה העסק, והוציא ממון רב... וגאוננו רבותינו חסידי אשכנז זצ"ל קבעו שכרו למינקט ליה שוקא על כ"ה שנים שלא ישיג אחר את גבולו" (שו"ת חת"ס, חו"מ, סו"ס ע"ט).

גם ההסכמות משאר גדולי דורו שקיבל ר"ו, היו על מפעלו בשיקום הפיוטים במחזוריו, תרגומם בתוספת ביאורים נפלאים, אך לא נזכרת אף מילה אחת על הסידור שלו ונוסח התפילות שהציע במחזוריו.

אין ספק, שאילו היה זוכה ר"ו לראות את כל סידורי רבותינו הראשונים, אשר רק בימינו נדפסו פירושיהם על הסידור ונוסחאותיהם, לא היה מדפיס נוסחים על פי סברות בני דורו.

'סידור רעדעלהיים' שימש כמופת לסידורים רבים במערב אירופה ומזרחה, ויש שהעתיקו את הנוסח שלו בשלימות, כמו סידור 'תפלת ישראל' של רבי יחיאל מיכל זקש, שנפוץ אף הוא בגרמניה. תפוצתם העצומה של סידורים אלה גרמה לשינוי הנוסח הישן בקהילות קטנות ובינוניות, שנשענו בלעדית עליהם, אך לא בקהילות גדולות ומדקדקות, כמו פראנקפורט דמיין. בקהילה זו דחו את חידושי ושינויו של היידנהיים, והמשיכו כבעבר להתפלל לפי נוסחי התפילה העתיקים כפי שנשמרו בסידורים הישנים. סידורו של הש"ץ בפפד"מ היה כתוב לפי

הנוסח המקובל, ובני הקהילה מביני התפילה כאשר רכשו סידור 'רעדעלהיים' הגיהו את העותק הפרטי שלהם על פי מנהג פפד"מ.

מקצת הגהות אלה – מקצתן בלבד – נדפסו בסופו של דבר בשולי העמודים במהדורות המאוחרות של סידור 'שפת אמת'. רוב המאפיינים המובהקים של סידורי מנהג אשכנז הישן לא נזכרו בהגהות אלו. למשל בתפילת ערבית של שבת צוין כי בפפד"מ נוסח הברכה המסיימת את 'השכיבו' הוא: 'פורס סוכת' (ולא 'הפורס' כנוסח הספרדים). אך באותה מידה מנהג אשכנז הישן הוא – והדבר לא צוין בהגהות הללו – לומר בברכת 'ברוך שאמר': 'אב הרחמן' (ולא 'האב' כנוסח הספרדים). ועוד יזכר לדוגמא כי בסידורי אשכנז המובהקים לא מופיע נוסח 'לעולם יהא אדם ירא שמים' לאמירה, אלא ככותרת המסבירה את הצורך באמירה שאחריה; ברכת התורה נקבעה מקדם במסורת אשכנז להיאמר לפני פרשת התמיד (ולא אחר ברכת 'אשר יצר' באופן המונע מברכת 'אל-הי נשמה' להיות ברכה הסמוכה לחברתה) ובסידוריה לא נדפסו כלל נוסח ברכת כהנים ומשנת 'אלו דברים', שהם סדר הלימוד שהיה מקובל בארצות המזרח במקום סדר הקרבנות המקובל באשכנז; אין בסידורי אשכנז המובהקים את המנהג הספרדי לומר 'מזמור שיר חנוכת הבית', שאמירתו באשכנז לפני ברכת 'ברוך שאמר' נחשבת להתעלמות מההלכה שברכה צריכה להיאמר 'עובר לעשייתך'; בסוף 'עלינו' נשמטו במנהג אשכנז הפסוקים שנוספו על פי מנהג האריז"ל אחר המלים 'תמלוך בכבוד', פסוקים שאינם במנין האותיות המדויק של תפילה זו על פי סוד במסורת חסידי אשכנז. הדפסתם של נוסחים אלה ואחרים ללא ציון כלשהו שאין זה המנהג הישן, ולעתים אף מנוגד לו, גורמת למתפלל לחשוב שהללו הם חלק ממנהג אשכנז המקורי, בעוד שאינם כאלה.

ד תפלת שחרית

יְחִידוֹ שֶׁנֶּעֱקַד עַל גְּבִיּהֶמְזִיחַ עֲדַת יַעֲקֹב בְּנֵי
בְכוֹרֵךְ שֶׁמֵּאֲהַבְתָּךְ שֶׁאֲהַבְתָּ אֹתוֹ וּמִשְׁמַחְתָּךְ
שֶׁשִּׁמַּחְתָּ בּוֹ קָרָאתָ אֶת־שְׁמוֹ יִשְׂרָאֵל וַיִּשְׂרוּן:
לְפִיכָךְ אֲנַחְנוּ חַיִּים לְהוֹדוֹת לָךְ וּלְשַׁבְּחָךְ
וּלְפַאֲרָךְ וּלְכַרְךָ וּלְקַדֵּשׁ וּלְתַתֵּשֶׁבַח וְהוֹדָיָה
לְשִׁמְךָ: אֲשֶׁרִינוּ מִדְּטוֹב חֶלְקֵנוּ וּמִדְּנִעִים
נִזְרָקֵנוּ וּמִדְּיָפָה יִרְשָׁתֵנוּ אֲשֶׁרִינוּ שֶׁאֲנַחְנוּ
מִשְׁכִּימִים וּמִעֲרִיבִים עָרֵב וּבֶקֶר וְאוֹמְרִים
פְּעֻמִּים בְּכָל־יוֹם תַּעֲלֶיךָ סַעֲמִים בְּאֲהַבָּה
שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: וְאֵלֵינוּ
נִלְחַם בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלָכִיתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד:

סידור 'שפה ברורה' רעדעלהיים תרס"ג מוגה בכת"י על פי מסורת פפד"מ

על כן הסידורים בני זמננו הנקראים בפי כל בשם 'נוסח אשכנז' אינם לאמתו של דבר סידורי 'מנהג אשכנז' המובהקים, אלא סידורים שמבוססים על הנוסח של 'אשכנז' עם תוספות ושינויים שהתקבלו בזמנים מאוחרים יותר במזרח אירופה, כמו שבמקביל הסידורים המכונים כיום בשם 'נוסח ספרד' אינם סידורי ספרד אמיתיים אלא מתבססים על נוסחים של יהודי ספרד עם שינויים והוספות שאומצו בידי המתפללים במזרח אירופה. כשם שיהודי ספרד המקפיד על מסורת אבותיו, אינו מתפלל מתוך 'סידור ספרד' מזרח אירופאי, כך בן אשכנז המקפיד על 'מנהג אשכנז' כמסורת אבותיו, אינו יכול למצוא את מבוקשו בסידור 'נוסח אשכנז' מזרח אירופאי.

דברי הפוסקים וחכמי ישראל על כך והסבר אופן בירור הנוסח הישן, יש במאמרי: 'הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים', ירושתנו, ספר שישי, ה'תשע"ב, עמ' רסב-רצו.

בסיוע 'מכון מורשת אשכנז' יצא לאור במגמה זו סידור גדול: 'תפילת ישורון – כמנהג בני אשכנז', בעריכת הרב שלמה אליעזר הופמייסטער, וויען התש"ע, ולאחריו סידור כיס מוגה עוד יותר 'תפילה – סדר תפילות יום חול כמנהג אשכנז', בעריכת הרב נח הופנר, חיפה תשע"ד. ועוד היד נטויה, בעזה"י.

עם זאת, על מקצת גירסאות התפילה נעיר להלן, ואת השאר ימצא המתפלל בסידורים הללו.

ימי חול

לבוש בתפילה

מקפידים על לבוש מכובד בתפילה. מתפללים בבגד עליון ובכובע על הראש. גם נערים חובשים כובע כלשהו, ולא כיפה גרידא.

ההברה המקובלת

את תנועת החולם הוגים כפי המקובל מקדם אָאוּ, O^u, [g]o. הברת הרי"ש המקובלת היא לשונית. לפני העת החדשה הבדילו בני אשכנז בין ח"ת לכ"ף ובין עי"ן לאל"ף והגו אותן כאותיות גרוניות. (עד היום מבדילים בני הולנד בין עי"ן לאל"ף).

ברכות השחר

תפילת הציבור מתחילה ב'אדון עולם'. ש"ץ מנגן 'אדון עולם' בקול רם, ולימים מצוינים יש ניגונים מיוחדים. אם ח"ו ביום חול יש בר מינן לפני קבורה, אומרים אותו בלחש. ש"ץ אומר בקול רם את כל ברכות השחר, מברכת 'על נטילת ידים' עד 'גומל חסדים טובים לעמו ישראל', והקהל עונה על ברכותיו 'ברוך הוא וברוך שמו' ו'אמן'. וכל אחד מהקהל אומר לעצמו בלחש את כל הברכות. יש הנוהגים לעמוד בכל ברכות השחר. בברכת 'אשר יצר' הש"ץ מנמיך את קולו במלים 'וברא בו' עד 'אחד מהם'. אחר 'ומפליא לעשות' אומרים מיד 'אלדי נשמה'. ב'אלדי נשמה' אומר הש"ץ בקול רק את המלים הראשונות 'אלדי, נשמה שנתת בי' ואת המלים האחרונות 'רבון כל המעשים' עד סוף הברכה. את הברכות מ'אשר נתן לשכוי' ועד 'הנותן ליעף כח' אומרים בניגון מיוחד, המתחלף לסירוגין, ברכה אחת בניגון עולה ואחת בניגון יורד. לברכות 'רוקע הארץ על המים' ו'עוטר ישראל בתפארה' יש ניגון של עליה יתירה, ולברכת 'הנותן ליעף כח' יש ניגון מסיים. מתחילים 'רבון כל העולמים לא על צדקותנו' בלי לומר את ההקדמה 'לעולם יהא אדם'. לפני 'שמע' הגירסא היא: 'ערב ובקר בכל יום תמיד פעמים באהבה ואומרים' (ולא: 'ערב ובקר ואומרים פעמים בכל יום'). ברכת התורה אומרים לפני פרשת התמיד. בברכת התורה הנוסח הנכון הוא 'בפינו ובפיפיות עמך' (או 'בפיות עמך', אבל לא 'בפי עמך'). אין מוסיפים את המילה 'לשמה'. אחר ברכת התורה מקפידים לומר את פרשת התמיד (מקרא) סדר הקרבנות (משנה) וברייתא דרבי ישמעאל (תלמוד), ולא הצריכו לומר פסוקי 'יברכך' ומשנת 'אלו דברים'. אין אומרים קדיש אחר קרבנות.

טלית ותפילין

מתעטפים בטלית ומניחים תפילין אחר קרבנות. הרב והש"ץ אומרים ברכות אלה בקול רם, גם ברכת תפילין של ראש. המנהג הישן היה שבעת התפילה חובשים כובע ומעטפים את הראש בטלית מעל הכובע, ובדורות האחרונים נתפצל המנהג, אלה חובשים כובע בלא טלית לראשם, ואלה מכסים ראשם בטלית בלא חבישת כובע. אף נערים מתעטפים בטלית גדול, ויש שמתעטפים רק מגיל י"ג. מהדרים אחר בתי תפילין קטנים ככל האפשר, שגודל בתייהם הוא כשיעור 2 ס"מ רוחב וגובה, כדי לדקדק על מיקום התפילין (בפרט אצל צעירים בני מצוה שאבריהם קטנים). קשר תפילין של ראש הוא מרובע סתום.

כתב סת"ם הוא כתב 'בית יוסף', ומהדרים שהיו"ד בימין הצד"י תהא דווקא הפוכה. את הכריכות סביב הזרוע של רצועת תפילין של יד, מלבד הכריכה הראשונה, כורכים אחר הנחת תפילין של ראש.

אחר הנחת תפילין מקפידים להחזיר את הלבוש העליון בצורה מסודרת ולא מרושלת. תפילין דרבינו תם מניחים רק גדולי תורה שמוחזקים בחסידות אמיתית, לרוב בצינעה. בחול של מועד מניחים תפילין (בארץ ישראל כשיש חשש 'לא תתגודדו' מניחים בצינעה).

פסוקי דזמרה

אין אומרים 'מזמור שיר חנוכת הבית' לפני 'ברוך שאמר'. השמש או הש"ץ מכריז: 'שתיקה יפה בשעת התפילה' טרם פותחים באמירת 'ברוך שאמר'. הש"ץ אומר 'ברוך שאמר' כולו בניגון חול, או בניגון השייך לאותו יום. בנוסח 'ברוך שאמר' אומרים 'אב הרחמן' (ולא 'האב'), 'בפי עמו' (ולא 'בפה'). אין המנהג לעמוד באמירת 'מזמור לתודה'. בכל אמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – כי הקול מעורר את הכוונה. החל מ'הללויה הללו א-ל' עד 'כל הארץ אמן ואמן', אומר הש"ץ את הפסוקים כולם בקול רם. אין מפסיקים בין אמירת 'נאמן לפניך' לאמירת 'וכרות עמו הברית', אלא בשחרית של ברית מילה שמנגנים פסוקים אלה באמירת סירוגין מיוחדת של המוהל והסנדק. בסוף שירת הים כופלים את הפסוק 'ד' ימלך לעולם ועד' (אין אומרים 'ד' מלכותיה', וגומר 'כי בא סוסי' וגומר) וממשיכים 'כי לד' המלוכה'. מסיימים: 'ובתורתך כתוב לאמר שמע ישראל ד' אלדינו ד' אחד'.

קדיש וברכו

בכל הקדישים הניקוד הוא: 'יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ' – 'וְיִתְהַדָּר... וְיִתְהַלָּל', – 'יִתְקַבַּל', בפתח תחת הדל"ת והלמ"ד (ולא צירי). אומר הקדיש כורע חמש כריעות והיינו באמירת המילים 'יתגדל', 'אמן' – יהא שמיא רבא", 'יתברך', 'ברוך הוא', 'ואמרו אמן' השני. עונים 'אמן יה"ר' עד 'עלמיה', ובנשימה אחרת מוסיפים את המילה: 'יתברך'. יש מוסיפים 'יתברך' גם כאשר המתפלל עומד בתפילתו במקום בו אין רשאים להפסיק בדיבור. בהגיע הש"ץ או בעל הקדיש למילים 'שמיא דקודשא', הציבור אומר עמו (ולא אחריו): 'ברוך הוא'. ואז ממשיך בעל הקדיש לומר: 'לעילא מן כל ברכתא'. כל קדיש שתפסו מעומד יש לעמוד בו. רבים מחמירים לעמוד גם בשאר קדישים, ויש הקמים קמעה באמירת 'יהא שמיא רבא' בלבד. על הש"ץ להאריך בנגינת 'ברכו' כדי שיעור שהות שהקהל יספיק לומר 'יתברך וישתבח'. נהגו שכל אחד מהקהל מכופף את ראשו בעת שהש"ץ אומר 'ברכו' (גם כאשר הש"ץ אומר 'ברכו' בחפזון ואין לציבור שהות לומר את נוסח 'יתברך וישתבח'). באמירת 'ברכו' הש"ץ אומר: 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד' יחד עם הציבור, ולא אחריו, כמו בעניית קדושה וכיו"ב. וכן המנהג ב'ברכו' של העולים לתורה.

קריאת שמע וברכותיה

בברכת 'אהבה רבה' אומרים 'אב הרחמן' (ולא 'האב'). עונים 'אמן' על ברכת אהבה של ש"ץ. להשלמת רמ"ח תיבות בקריאת שמע מקדימים לה אמירת 'א-ל מלך נאמן' הן ביחיד והן בציבור (ויש שבהתפללם בציבור משלימים את חשבון רמ"ח בעניית 'אמן' של ברכת אהבה, שהיא נוטריקון 'א-ל מלך נאמן'). מהדרים לקרוא קריאת שמע כתיקונה בטעמי המקרא, כפי נגינת הטעמים הקדומה של בני אשכנז. נהוג שהרב מגביה את קולו החל מהפסוק 'למען ירבו' ועד סוף פרשת ציצית. בסוף קריאת שמע ש"ץ מרים קולו בהגיעו למילה 'אמת' ואינו כופל 'ה' אלקיכם אמת'. לפיכך ש"ץ אומר פרשת ציצית בלחש עם הרב כדי שישמוך 'אמת' ל'ה' אלקיכם, ולא יצטרך להמתין עליו ולהפסיק בין המלים הללו. לפני 'בא"י גאל ישראל' אין אומרים את הפסוק: 'גואלנו ד' צב-אות קדוש ישראל'.

שמונה עשרה

אומרים 'מוריד הגשם' – הגימל בסגול ולא בקמץ. הנוסח 'ראה בעינינו' (ולא 'ראה נא בעינינו').

בברכת 'ברך עלינו' הגירסא 'ושבענו מטובך' (ולא 'מטובה').
 נוסח ברכת 'למלשינים' הנכון (שלא חלו בו ידי הצנזור): לְמַשְׁמָדִים אֵל תְּהִי תְקֻנָּה וְכָל הַמִּינִים כְּרָגָע יֵאָבְדוּ וְכָל
 אוֹיְבֵי עַמְּךָ מִהֲרָה יִכָּרְתוּ וּמַלְכוּת זְדוֹן מִהֲרָה תִּעָקֵר וְתִשְׁפָּר וְתִמְגָּר וְתִכְנֶיַע בְּמִהֲרָה בְּיָמֵינוּ.

קדיש הפתח – פריסה על שמע

כשיש מאחרים לתפילת שחרית שלא שמעו 'ברכו' וקדיש לפני ברכת יוצר, אזי כשמשלים הרב את תפילתו
 ופוסע לאחוריו, אָבֵל או בעל 'יאהרציטי' נעמד בפתח בית הכנסת, ואומר חצי קדיש ולאחוריו 'ברכו'. מיד
 אחר 'ברכו' פותח הש"ץ בחזרת התפילה.
 במנחה, אם יש מאחרים, אומר האָבֵל או בעל 'יאהרציטי' לפני חזרת הש"ץ חצי קדיש בלבד.
 בשבתות וימים טובים, אין אומרים לא את קדיש הפתח ולא 'ברכו', לא בשחרית ולא במנחה.

חזרת הש"ץ

יש שנהגו לישב בחזרת הש"ץ, ויש המקפידים לעמוד.
 בקדושה רק החזן אומר את המלים 'נקדש' עד 'ואמר', 'לעמתם ברוך יאמרו', 'ובדברי קדשך כתוב
 לאמר', והקהל שותק במלים אלו.
 בתענית ציבור אומרים סליחות בברכת 'סלח לנו'.
 חתימת ברכת 'שומע תפילה' נאמרת על ידי הש"ץ בהרמת קול ובנעימה מיוחדת, כך גם 'המחזיר שכינתו
 לציון', וכשאין אומרים תחנון גם 'המברך את עמו ישראל בשלום'.

ברכת כהנים

בכל עליה לדוכן מכבדים לוי אחד שיטול את ידי כל הכהנים. לוי שני מחזיק את המגבת. בראש השנה ויום
 כפור מכבדים לזה רק לויים נשואים.
 החזן לא יתחיל 'רצה' עד שקרא הלוי הרוחץ את ידי הכהנים: 'רצה!' להודיע לחזן שכבר רחצו כלם.
 כאשר הכהנים עולים לדוכן אומר הש"ץ בקול נמוך 'אלדינו ואלדי אבותינו', ומרים קולו בנעימה
 מיוחדת בהכרזת המילה: 'כהנים!', והציבור אומר עמו בנעימה את המלים: 'עם קדשך כאמור'.
 הכהנים מחזירים את פניהם כלפי העם אחר קריאת הש"ץ 'כהנים' ולפני התחלת ברכת 'אשר קדשנו
 בקדושתו של אהרן'.
 המדקדקים מכסים בטלית את פניהם לפני ילדיהם בשעת ברכת כהנים, וכן עושה הש"ץ.
 הכהנים אינם יורדים מהדוכן עד שסיים הש"ץ 'שים שלום'.

נפילת אפים

אין אומרים את הפסוק: 'ויאמר דוד אל גדי' לפני נפילת אפים.
 'שומר ישראל' אומרים רק בתענית ציבור, ובימי חול רגילים מתחילים מיד 'ואנחנו לא נדע'.
 בימי חול שיש בהם נפילת אפים אומרים אחר שמנה עשרה 'רחום וחנון'. בימי שני וחמישי מקדימים
 לנפילת אפים את תפילת 'והוא רחום', ואומרים אותה מעומד. ואלו הימים שאין אומרים בהם תחנה
 בשחרית ואין נופלים בהם על פניהם: ראש חודש, פורים קטן ב' ימים, פורים גדול ב' ימים, חנוכה, ט' באב,
 ט"ו בשבט וט"ו באב, כל חודש ניסן, ל"ג בעומר, מר"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבעות, ערב ראש השנה,
 מערב יום כפור עד אחר ראש חודש חשוון.
 אין נופלים אפים לא בבית האבל, ולא בבית הכנסת ביום המילה, ולא כאשר חתן (מיום החתונה עד גמר
 שבעת ימי המשתה) משתתף בתפילה. כדי למנוע ביטול אמירת תחנון, יוצא החתן מבית הכנסת לפני
 אמירת 'תחנון', ונכנס אליו שוב בתחילת קדיש 'תתקבל'.
 נופלים אפים רק במקום שיש בו ספר תורה.

קריאת התורה

בהוצאת ספר תורה אין אומרים 'ברוך שמיא'.
 העולים לתורה וכל עושי מצוה לצורך הקריאה בתורה מתעטפים בטלית, והם בעלי הוצאה והכנסה,
 הגבהה וגלילה, בעל סגן, נושאי ספר תורה שני או שלישי, וכמוהם פותחי ארון הקודש לשיר הכבוד או
 'אבינו מלכנו' וכיוצא באלה.
 כאשר אין כהן בבית הכנסת לכתחילה עולה לוי במקום כהן, כאשר הלוי שוה בחשיבותו לישראל,
 ובאמירת 'ותגלה ותראה' או 'ויעזור ויגן' אומרים אחר 'כהן קרב': "אם אין כאן כהן, לוי במקום כהן קרב
 יעמוד פב"פ הלוי במקום כהן". ואם יש שם ישראל מופלג מן הלוי, או שאין לוי כלל, ועולה ישראל תחת
 הכהן אומרים: "אם אין כאן כהן, ישראל במקום כהן קרב יעמוד פב"פ במקום כהן".
 קריאת התורה נעשית בנגינת הטעמים הקדומה של בני אשכנז.

מברכים את כל עולי התורה ב'מי שבירך' גם בקריאת התורה של חול.
את ספר התורה אין חוגרים באבנטים מודרניים צרים אלא במפה של ספר תורה המכונה 'ווימפל', הנעשית מחיתול של ברית מילה, המקושט בריקמה או ציור של שם הילד בתוספת ברכה ועיטורים נאים. ההתעסקות בהלבשת ספר התורה אינה מצומצמת לשני אנשים אלא ניתנת לחמשה אנשים, היינו שלושה אנשים נוסף לבעלי 'הגבהה' ו'גלילה' והם: מקפל המפה, המושיט ומחזיק עצי החיים, שלוש מצוות שנמכרות בכניסת ליל שמחת תורה.
ה'ווימפל' שהורידוהו מספר התורה לפני הקריאה, נמסר לידי מי שקנה את זכות קיפול המפה, הדואג להחזיר את המפה מקופלת ומוכנה לגלילה סביב ספר התורה.
המפה המקופלת נמסרת לידי בעל 'ההושטה' שזוכה להושיט הן את המפה והן המעיל לידי הגולל וקישוטי הכסף של ספר התורה.
אחיזת עץ חיים של ספר תורה נועדה להקל על המגביה האוחז את הספר מלמטה, ולמנוע את נטיית ספר התורה ונפילתו לצדדים.
לא נהגו לומר 'יהי רצון מלפני אבינו' אחר קריאת התורה.

סיום התפילה

באמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – לעורר את הכוונה. בקדיש 'תתקבל' יש האומרים את הפסוקים לעניית הקהל המודפסים בסידורים, ורבים נמנעים מפני שאמירתם אינה מנהג קדום.
נוסח 'עלינו לשבח' מסתיים במילים: 'תמלוך בכבוד'. אין מוסיפים את נוסח האריז"ל 'ככתוב בתורתך' עד 'ושמו אחד'.
אין אומרים קדיש אחר 'עלינו לשבח'.
אחר 'עלינו' יש אומרים שיר היחוד. אין אומרים אחריו קדיש יתום.
אחר שיר של יום אומרים קדיש יתום.
אין שנים ויותר אומרים קדיש יחדיו כשם שאינם אומרים חזרת הש"ץ בשנים. האומר קדיש, ברשות הגבאי, עומד סמוך לש"ץ, לימינו או לשמאלו, ואומר קדיש. האומר קדיש יתום חייב להיות מעוטף בטלית. בימי חול אין אומרים 'אין כאלדינו' ופיטום הקטורת.
אומרים מזמור פ"ג 'שיר מזמור לאסף', גם בשבת ויום טוב, ואחריו קדיש יתום.
העובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים מיותרים.
אם אין שום חיוב בבית הכנסת, יאמר אדם אחר קדיש יתום בגמר התפילה אחר 'שיר מזמור לאסף'.
מיד אחר התפילה מתקיים שיעור קצר בבית הכנסת, בו לומדים משנה או הלכה.
אחר כל שיעור או דרשה אומרים קדיש דרבנן. אחר שיעור בהלכה ושמעתתא יש המקדימין לומר 'רבי חנניא בן עקשיא אמר רצה' וכו'. אחר דרשה באגדתא לא הצריכו אמירה זו.
לעולם אין אומרים 'ברכו' בתרא אחר התפילה, מפני שאין ברכה אחריה.

מנחה

מהדרים להתפלל מנחה קטנה.
ש"ץ מתעטף בטלית למנחה ולערבית.
באמירת 'אשרי' ש"ץ מרים קולו בנעימה בפסוק 'פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון' – כי הקול מעורר את הכוונה.
אחר התפילה אומרים תחנון. אלו הימים שאין בהם נפילת אפים בתפילת מנחה בו ביום ולא ביום שלפניהם: ראש חדש, פורים קטן ב' ימים, פורים גדול ב' ימים, חנוכה, ט' באב, כל חדש ניסן, מר"ח סיון עד אחר אסרו חג דשבועות, יום כפור עד אחר ראש חדש חשוון. גם בערב שבת, ערב יום טוב וערב ראש השנה אין אומרים. אין נופלים אפים לא בבית האבל, ולא כאשר חתן (החל ממנחה ביום שלפני החתונה, אם נהגו לעשות בו סעודת סבלונות, עד גמר שבעת ימי המשתה) משתתף בתפילה. כדי למנוע ביטול אמירת תחנון, יוצא החתן מבית הכנסת לפני אמירת 'תחנון', ונכנס אליו שוב בתחילת קדיש 'תתקבל'.
אומרים תחנון במנחה של ט"ו בשבט, ט"ו באב ול"ג בעומר, הן במנחה ביום שלפניו והן בו ביום. המתפללים ערבית מבעוד יום, תיכף אחר מנחה, אין אומרים 'עלינו' בין מנחה לערבית.

ערבית

המתפללים ערבית אחר צאת הכוכבים, מקדימים לומר 'שיר המעלות הנה' והפסוקים שעמו, ולאחריהם חצי קדיש.
אמירת פסוקי 'ברוך ה' לעולם' עם ברכת 'יראו עינינו' נתקנה הן לבני בבל והן לבני ארץ ישראל. הנהגים בארץ ישראל כהגר"א ואינם אומרים 'ושמרו' בערבית ליל שבת, מדלגים גם על 'ברוך ה' לעולם'.
אף בערבית אין אומרים 'ברכו' בתרא אחר התפילה, מפני שאין ברכה אחריה.

שבת

פרוכת של שבת

בערב שבת מחליפים פרוכת ומכסאות של חול לשל שבת.

קבלת שבת

סדר קבלת שבת נאמר תיכף אחר מנחה, ואין אומרים 'עלינו' אחר מנחה. מזמורי קבלת שבת 'לכו נרננה' וגו' נאמרים לסירוגין על ידי הש"ץ והקהל, היינו הש"ץ אומר פסוק ראשון בקול רם והפסוק שאחריו אומר הקהל בקול רם (וכל צד אומר בלחש את הפסוק של הצד השני). אין עומדים באמירת 'מזמור לדוד'. ש"ץ עולה לבימה לשירת 'לכה דודי' ונשאר עומד שם גם לאמירת שני המזמורים 'מזמור שיר ליום השבת' ו'ה' מלך'. הציבור מזמר יחד עם הש"ץ, ולא אחריו, את חרוזי 'לכה דודי'. בסוף 'ה' מלך' אומרים קדיש יתום לצד עמוד הש"ץ. אומרו 'יאהרציטי' של שבת, ואם אין של שבת – אומרו 'יאהרציטי' של ערב שבת, ואם אין 'יאהרציטי' – אומרו אבל, ואם אין אבל – אומרו מי שאין לו אב ואם.

ערבית ליל שבת

אומרים: 'בא"י פורש סוכת' ולא 'הפורש'. הציבור אומר 'ושמרו', והחזן חוזר עליו בקול רם ובנעימה. בכל תפילות העמידה של שבת הגירסא היא: 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך' (ולא 'וינוחו'). אחר תפילה בלחש אומרים 'ויכולו' כל הציבור עם הש"ץ בנעימה. בתחילת ברכת מעין שבע, הש"ץ כורע כמו בתחילת שמונה עשרה. 'מגן אבות' אומר הציבור כולו בנגינה ולאחריהם הש"ץ. פרק 'במה מדליקין' אומרים אחר קדיש 'יתקבל'. לאחריו אומרים קדיש יתום ולא קדיש דרבנן. ש"ץ מקדש על הכוס בבית הכנסת, וקטנים שלא הגיעו למצוות שותים את היין. לפני הקידוש אומר הש"ץ, כאשר רב הקהילה נמצא בבית הכנסת: "יסברי מורה מורנו הרב, מרנן ורבנן ורבותי". אחר הקידוש אומרים: 'אמר רבי אלעזר' (החל מהמילים 'שלוש רב' – בנעימה ידועה) וקדיש יתום. אחר 'עלינו' הציבור מתיישב ומזמר 'יגדל'. אחר התפילה הילדים מתחת לגיל בר מצוה ממתינים בשורה, והרב מברך כל אחד מהם בנתינת שתי ידי על ראש הילד, בנוסח: "ישימך אלקים כאפרים וכמנשה", ותו לא. אבות מברכים גם הם בבית הכנסת את בניהם הנשואים וזקנים את נכדיהם, ומוסיפים את נוסח ברכת הכהנים: "יברכך ה' וישמרך" וגומר, כפי הנוסח שמברכים ההורים את בניהם ובנותיהם בבואם לביתם.

שחרית שבת

'אדון עולם' נאמר בניגון של שבת. הש"ץ אומר 'ברוך שאמר' כולו בניגון נאה יותר משל חול. בפסוקי דזמרה אומר הש"ץ את תחילת כל מזמור וסופו בניגון של שבת. בשבת ויום טוב אומרים את הפסוק 'והוא רחום' בין פסוקי 'יהודו לד' קראו בשמו' וכן בין פסוקי 'יהי כבוד' (ולא כ"א בסדר עבודת ישראל עמ' 60). אין עומדים באמירת הלל הגדול (יהודו לה' כי טוב) שבפסוקי דזמרה. החל מ'הללויה הללו א-ל' עד 'כל הארץ אמן ואמן', אומר הש"ץ את הפסוקים כולם בניגון מיוחד לשבת. 'נשמת כל חי' עד 'אין לנו מלך אלא אתה' נאמר בניגון קבוע. 'הכל יודוך' אומרים לסירוגין עם הש"ץ החל משבת הגדול ועד שבת שלפני ראש השנה, בה פוסקים מלומר לסירוגין. בשבתות מיוחדות אומרים יוצרות בברכות קריאת שמע וקרובות בחזרת הש"ץ.

קריאת התורה בשבת

בהוצאת ספר תורה בשבת ויום טוב חולקים כבוד גדול לתורה, מדקדקים באופן ההוצאה, ואומרים את כל הפסוקים בשירה מסודרת. בהרבה קהילות אשכנז לא אמרו 'אין כמוך', 'שמע ישראל' ו'אחד אלקינו'.

אין משליכים ממתקים על חתן או על נער בר מצוה בעלותם לתורה, ואף אין מכניסים דברי מאכל לתוך בית הכנסת הן לגדולים והן לקטנים, מלבד יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה.
 כשקוראים לעלות לתורה, אין מוסיפין לשם העולה את מספר העליה (שלישי, רביעי וכו').
 את האחרון קוראים: **"יעמוד שביעי"**, בלא שם, ומודיעים לפני כן למכובד בעליה זו שהכוונה אליו.
 אין מוסיפים על שבעה קוראים אלא בשעת הדחק, ואז קוראים ל'אחרון' בשמו.
 למפטיר אין קוראים בקול לעלות לתורה, אלא מודיעים לו על עלייתו באופן אישי.
 בסיום כל אחד מחמשה חומשי תורה, קוראים את שתי המילים: **"חֶזֶק וְנִתְחַזֵּק"**, כלשון המקרא ודקדוקו בשמואל-ב י, יב (ולא שלשה מילים: **"חֶזֶק חֶזֶק וְנִתְחַזֵּק"**), וה'בעל קורא' חוזר ואומר.
 בשבתות מיוחדות מנגנים את חצי הקדיש שאחר הקריאה בניגונים מיוחדים.
 בהגבהת התורה יש מזמרים בנעימה את הפסוקים מ'זאת התורה' עד 'ויאדיר'.

שנים ושלושה ספרי תורה

כאשר קוראים בשני ספרי תורה מניחים את ספר התורה השני על הבימה לשמאל ספר התורה הראשון לפני הגבהת הראשון. אין פושטים את ספר התורה השני לפני שכרכו את הראשון במפה שלו.
 עושים 'מי שבירך' לאחרון העולים בספר התורה הראשון בעת שפושטים את ספר התורה השני, וכן עושים 'מי שבירך' לעולה בספר התורה השני בעת שפושטים את ספר התורה השלישי.
 אין מניחים ספר תורה ראשון הגלול אצל ספר התורה השני הפתוח לפני אמירת קדיש, אבל מניחים את השלישי שעומדים לקרוא בו לשמאל השני.
 מגביה ספר התורה הראשון מוסר את ספרו אחר גמר הגלילה למי שהחזיק לפני כן את ספר התורה השני, והמגביה השני מוסר את ספרו לש"ץ לפני אמירת 'יהללו'.

הפטרה

את ההפטרה קורא העולה למפטיר בעצמו מתוך ספר אפירתא, היינו אוסף של פרשיות נביאים השייכות לשבתות השנה והמועדים, כתוב בדיו על גבי קלף. האזכרות שבו נכתבו לשם קדושה ויש בו ניקוד וטעמים. קבועים לו שני עמודים בשני צדיו ונגלל כספר תורה. הוא עטוף במעיל וכרוך במפה ('ווימפל') כספר תורה. מניחים את הספר בארון מיוחד לתשמישי מצוה ולא בארון הקודש.
 מכבדים נערים כבני אחת עשרה ושתיים עשרה ב'הוצאה' ו'הכנסה' של ספר אפירתא.
 הקהל אינו אומר את ההפטרה בקול רם עם המפטיר.
 בברכות שאחר ההפטרה הנוסח הוא: 'ולעלות נפש ונתקום נקם במהרה בימינו'.

תפילות שאחר ההפטרה

גורסים 'יקום פורקן' ולא 'פרקן' (וכן הגירסא בנוסח 'על הנסים... ועל הפורקן').
 ש"ץ קורא בלחש, כדי שלא לעורר יגון, מתוך ספר הזכרת הנשמות המכונה 'ממורבוך' את לשון ההזכרה של שלושת הנפטרים האחרונים שהלכו לעולמם ושנרשמו בו, וכן את לשון ההזכרה של שלושה נפטרים קודמים שהזכרתם נעשית לפי סדר הופעתם בספר. יש הנותנים סיכת בטחון במקום גמר ההזכרה, כדי לידע היכן להתחיל את הזכרת שלושה הבאים בשבת שאחריה. רישום ב'ממורבוך' נעשה תמורת תשלום הולם לקהילה או לבית הכנסת (בפד"מ גבו על כך כ"א זהובים).
 ברוב השבתות שאומרים בהן יוצרות וזולתות, אין מזכירים נשמות. אכן מזכירים בשבת שובה, שבתות הפסקה של ארבע פרשיות, ושבתות הספירה ובין המצרים. אף אין מזכירים נשמות בשבתות בהן מברכים את החודש או שאין אומרים בהן תחנון אם חל אותו יום בחול.
 'מי שבירך' של קהל אומר הש"ץ בלבד בקול רם ובעימה.
 אין אומרים 'אב הרחמים' אלא ב'שבת שחורה', היינו בשתי שבתות של גזירות תתנ"ו, שבת שלפני שבועות ושבת שלפני תשעה באב.
 שני פסוקים ראשונים ואחרונים של 'אשרי' נאמרים בזמרה.

ברכת החודש

בברכת החודש אין מכריזים את המולד ואין מבקשים צרכים בשבת באמירת התחינה 'יהי רצון וכו' שתחדש עלינו'.
 הש"ץ לוקח את ספר התורה בידו ומכריז: ראש חודש פלוני יהיה ביום פלוני. אם חל ראש חודש בשבת מוסיף: הבא עלינו לטובה. חל ראש חודש בשבת וביום א' אומר: ביום השבת הבא עלינו לטובה ולמחרתו ביום הראשון. או: ביום הששי ולמחרתו ביום השבת הבא עלינו לטובה. חל ראש חודש ביום ראשון בלבד אומר: ראש חודש פלוני יהיה למחר ביום הראשון". לשני ימי ראש חדש מכריז: ראש חודש... יְהִי בְּיוֹם הַ... וּבְיוֹם הַ...
 חודש פלוני יהיה למחר ביום הראשון".

הקהל אינו חוזר על הכרזת 'ראש חודש פלוני יהיה', אלא מתחיל מיד באמירת 'יחדשהו הקב"ה'.
אומרים את נוסח 'יחדשהו' הקצר. הש"ץ חוזר עליו בניגון של יום טוב או יום המצוין שחל באותו חודש.
בניגון זה ממשיכים לנגן גם את תחילת 'אשרי'.

מוסף שבת

בקדושת מוסף הגירסא היא: 'ה' אחד, אחד, הוא אלקינו'.
הקהל אומר רק את הפסוק 'שמע' עד 'אחד', וממתין לש"ץ שיאמר עד 'להיות לכם לאלקים', ואז עונה
הקהל 'אני ה' אלקיכם'.
לעתים, בעיקר לכבוד אירוע מיוחד, מנגן הש"ץ את הקדושה או קדיש 'תתקבל' בניגון נבחר.
בכל שבת אומר הציבור 'אין כאלקינו' בנעימה משותפת.
שיר היחוד ושיר הכבוד נאמרים אחר 'עלינו'.
הפסוקים שנדפסו בסידורים מסוימים אחר שיר הכבוד, הם תוספת מאוחרת מאוד, ולא נהגו לאומרים.
בסוף התפילה אומרים שיר של יום ו'שיר מזמור לאסף'.

מנחה של שבת

במנחה של שבת עולי התורה, וכל המתעסקים בספר התורה, מתעטפים בטלית, ואין מסירים אותה עד
אחר קדושה.
מברכים את כל עולי התורה ב'מי שבירך' גם בקריאת התורה של מנחה.
אומרים 'שים שלום' ולא 'שלום רב'.
משבת בראשית ועד שבת שלפני שבת הגדול, לפני אמירת 'עלינו', אומרים בחלק מהקהילות 'ברכי נפשי'
וט"ו שיר המעלות, ולאחריהם קדיש יתום.
בשבתות שבין פסח לעצרת אומרים בכל שבת פרק אחד במסכת אבות. בשבתות שבין שבועות ל"ז
בתמוז אומרים בכל שבת שני פרקים. אחר י"ז בתמוז אין אומרים פרק כלל.
אומרים קדיש יתום אחר פרקי אבות ולא קדיש דרבנן.

ערבית מוצאי שבת

לפני ערבית של מוצאי שבת מזמרים בניגון ידוע 'לדוד ברוך' ו'למנצח בנגינות'.
ש"ץ אומר 'והוא רחום' ו'ברכו' בנעימה ממושכת.
הקהל אומר 'יתברך וישתבח' בעת שהחזן מאריך בנגינת 'ברכו'.
אחר קדיש 'תתקבל' אומרים 'ויתן לך'. אין אומרים את תוספת הפסוקים כמנהג פולין. בקטע המתחיל
'ישראל נושע' לפני הפסוק 'כי בשמחה תצאו' אומרים גם את הפסוק 'ופדויי ד' ישובו ובאו ציון ברינה
ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה', שנשמט משם בסידורים החדשים. (נדפס בין
פסוקי התוספת כמנהג פולין בקטע המתחיל 'בית יעקב').
ש"ץ מבדיל לפני 'שיר המעלות אשרי', ומטעימים את הילדים מן הכוס.
אחר הבדלה אומרים 'שיר המעלות אשרי' בניגון ידוע, ולאחריו קדיש יתום.
אחר ערבית של מוצאי שבת מקפלים את הטליתות שלא קופלו בשבת, ומחליפים הפרוכת והמכסאות
משבת לשל חול.

ראש חודש

ערבית

מאריכים באמירת 'ברכו' בניגון מוצאי שבת, כנהוג בכל יום שאין בו תחנון, אך לא באמירת 'והוא רחום'. ליל ראשון של ראש חודש לפני תפילת שמונה עשרה, מכריזים: 'יעלה ויבא'; בערבית ליל ב' מכריזים: 'ראש חודש'. אם רק יום אחד ראש חודש, מכריזים בלילו: 'ראש חודש'.

שחרית

מאריכים באמירת 'ברכו' בניגון מוצאי שבת. 'הודו' ו'אנא' שבהלל, בניגון המיוחד המרמז על אותו חודש, כגון ניגון של חג החל באותו חודש. בהלל בפסוקי 'אמרו נא' מכוין הש"ץ להוציא את הציבור כאשר הוא אומרם בקול רם והציבור שותק. יש הנוהגים לומר **בלחש** עם הש"ץ גם את פסוקי 'אמר[ו] נא', אבל מקפידים על ענייה משותפת ומסודרת של 'הודו' על כל אמירת 'אמר' של הש"ץ, כפי הדין, ואין משבשים את סדר הענייה מתוך רצון לומר את פסוקו של הש"ץ בקול רם. אין הפסקה בין חצי קדיש למוסף. יש החולצים תפילין לפני הקדיש, ויש שחולצים אחר מוסף. במוסף של חדשי שנה מעוברת אין מוסיפים 'ולכפרת פשעי' (מלבד בחודש העיבור עצמו אדר שני).

שבת ראש חודש

בערבית הש"ץ אומר 'ברכו', 'מלכותך', 'ונאמר' ו'השכיבנו', בניגוני שבתות שקוראים בהן בשני ספרי תורה. לפני תפילת העמידה של ערבית ליל שבת מכריזים כמו בר"ח שחל בחול. אומרים יוצר של שבת וראש חודש 'אלקינו אלקים אמת'. מנגנים אופן 'לך אלים', 'אמת ויציב' הקצר ואומרים 'על הראשונים' בנעימה. זולת 'אמונתך אמת'. קדיש אחר קריאת התורה בניגון מיוחד לשבת ראש חודש. במוסף אומרים 'אתה יצרת'. בין פסוקי קרבן שבת לפסוקי קרבן ראש חדש אומרים: 'זה קרבן שבת וקרבן ראש חדש כאמור'. בחזרת הש"ץ בקדושה אומרים 'אלקיעם יזריח' של שבת ראש חודש. קדיש 'תתקבל' בניגון נבחר.

ברכת הלבנה

בברכת הלבנה באמירת ג' פעמים 'כשם שאני רוקד כנגדך' מקפצים פעם אחת בכל אמירה. בסוף סדר ברכת לבנה אין אומרים 'עלינו' ולא קדיש יתום ואין יוצאים במחול בשירת פיוטי שבת.

סדר ליל פסח

בדיקת חמץ

אור ליי"ד (וכשחל י"ד בשבת אור ליי"ג) בודקים את החמץ לאור הנר. בודקים מיד אחר תפילת ערבית, ולא יבדוק בטרם התפלל, ואין לאכול לפני הבדיקה. המדקדקים נוטלים ידיהם לפני הברכה, כדי שיברכו בנקיות. יש נוהגים ללבוש סרביל של בית הכנסת היינו מעיל עליון לבדיקת חמץ, וכן לכל מצוה הבאה לקיצין, ויש שמורידים את המעיל אחר הברכה כדי להקל על הבדיקה. יש הנוהגים לפני הבדיקה להניח עשרה פתיתי לחם במקומות מפורזים, ויש שנמנעים מכך. לפני הבדיקה יברך, ויזהר שלא לדבר בין הברכה לבדיקה. וראוי שלא לדבר בשעת הבדיקה דברים בטלים שלא יסיח דעתו מן הבדיקה: "ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו, וצונו על ביעור חמץ". ישמור את החמץ שבדק בתיבה או שקית, ומיד אחר הבדיקה יבטל כל חמץ שברשותו הבלתי ידוע לו שהוא נעלם ממנו, ויאמר: "כל חמץ ונחמץ דאיכא ברשותי, דלא חמתיה, ודלא בערתייה, לבטיל וליהוי כעפרא דארעא". אם אינו מבין את הלשון הארמית, עליו לומר את נוסח הביטול בלשון שמבין. וכך הוא התרגום בספר מהרי"ל ללשון אשכנז של ימיו, יידיש מערבית קמאית: "אל אורחפא און אלי זויאר טייק דש דא איז אין מיינר גיוואלט דש איך ניט האב גיזעהן און ניט האב אויז גירוימט עש זאל זיין פר שטערט און זאל זיין אז אשין דיר ערדן". כך הוא התרגום של ה'משנה ברורה' ליידיש מזרחית מאוחרת: "אללען חמץ אדער זויער טייג וואס עס איז אין מיין רשות (זאל זיין הפקר אונד) זאל ניט זיין גירעכניט נאר אזוי וויא ערד אין גאס". וכך הוא תרגום רו"ח בהגדות רעדלעהיים וכן תרגום ה'קיצור שולחן ערוך' לגרמנית ספרותית מדוברת במרכז ומערב אירופה: "אללער זויערטייג, אונד אללעס געזייערטע וועלכעס זיך אונטער מיינער רשות (באטמאסיגקייט) בעפינדעט, דאס איך נישט געזעהן אונד נישט וועגעשאפט האבע, זאל פערניכטעט אונד דעם שטויבע דער ערדע גלייך געהאלטען זיין". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "כל שאור ונחמץ שישנו ברשותי, שלא ראיתי ושלא בערתי, יתבטל ויהיה כעפר הארץ". המבין אנגלית, יאמר: All leaven and leavened products in my possession which I have neither seen nor removed, shall be deemed of no value and ownerless like the dust of the earth.

ביעור חמץ

בדורות עברו היה השמש קורא ברחוב היהודים לבוא לשריפת חמץ. בקהילות רבות הונהג לשרוף את החמץ באופן מאורגן ומסודר בחצר בית הכנסת או במקום קבוע אחר. החמץ שנמצא נוהגים לשמרו עד שעת הביעור ולשרפו בערב פסח בתחילת שעה ששית, ועכשו נהגו לשרפו בסוף חמשית, ומבטלים פעם שנית ואומרים 'כל חמירא', והביטול ודאי שצריך לאומרו דוקא לפני שעה ששית, כדי לקיים מצות שריפה בחמץ שלו: "כל חמירא ונחמץ דאיכא ברשותי, דחמתיה ודלא בערתייה, דבערתייה ודלא בערתייה, לבטיל וליהוי כעפרא דארעא". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "כל שאור ונחמץ שישנו ברשותי, שראיתי ושלא ראיתי, שבערתי ושלא בערתי, יתבטל ויהיה כעפר הארץ". המבין אנגלית, יאמר: All whether I have seen them or not, whether I removed them or not, shall be deemed of no value like the dust of the earth. כשחל ערב פסח בשבת צריך לבער בערב שבת לפני חצות, ובשבת לפני שעה ששית צריך לבטלו כדינו.

תענית בכורות

תענית בכורות נהגו מקדם להשלים ויש מי שהקל לאכול קמעה אחרי השעה התשיעית, כדי שלא להיכנס לחג מעונה. בכורים קטנים שלא הגיעו למצוות, אבותיהם מתענים עליהם. אם האב חלש, יכול לפדות את תענית בנו הקטן. בדורות האחרונים נתפשטה בכמה מקומות ההנהגה, שהבכור פוטר עצמו מתענית על ידי סיום מסכת שסיים בעצמו. יש שהקילו עוד יותר שאף מי שלא נשתתף בלימוד המסכת ובא אל הסיום הזה אך כדי לפטור עצמו מן התענית, גם הוא נפטר מסיומו של חברו, ויש מפקפקים בהיתר זה. נוהגים מאוד שלא לאכול בבית הכנסת, לא סעודת סיום ולא סעודת מצוה אחרת, מלבד שתיית יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה.

אם חל ערב פסח בשבת, הבכורים מקדימים להתענות ביום חמישי שלפניו.

עירוב חצרות

הנהיגו קדמונינו לעשות עירוב חצרות במצה שמתקיימת ימים רבים ואינה מתעפשת, ולכן קבעו לערב החצרות בערב פסח, שהוא זמן אפיית המצות.

לפנים בישראל היו מכינים לעירוב זה מצה גדולה ביותר שנאפתה מקמח שנאסף מכל בני הקהילה, ובדורות האחרונים אחר שהורגלו לאפות מצות במאפיות ציבוריות ואין אוספים קמח מבני הקהילה, יש נהגו לאפות מצה גדולה מיוחדת לשם עירוב חצרות ולהקנותה לבני הקהילה באופן המבואר להלן.

שיעור מצת העירוב הוא כשש ביצים, וי"א כשמונה ביצים, כאשר מספר בעלי הדירה או החצר הוא יותר מי"ח, אבל כשמספר הדיירים אינו עולה על י"ח, די ליקח בשביל כל אחד ואחד שיעור גרוגרת שהוא שליש ביצה, וי"א שליש ותשיעית ביצה.

כדי להימנע מברכה לבטלה, אין מברכים על העירוב אלא אם ברור לחלוטין שעל פי הדין אותו המקום חייב בעירוב.

בקהילות בהן מתפללים ערבית של ליל פסח מבעוד יום, עושים עירובי חצרות לפני 'ברכו', ובקהילות המאחרות להתפלל ערבית בלילה, עושים כן לפני תפילת מנחה או קבלת שבת.

הרב, או החשוב שבקהל, עולה ל'אלממור', נוטל את המצה ומוסרה לידי השמש או אחד מבני הקהילה ואומר לו בלשון הקודש (או בשפה אחרת המובנת להם): זכה בעירוב זה לאחינו בני ישראל הדרים פה עמנו ושיבואו לדור במשך השנה בעיר הזאת [בבית הזה, בבית הזה] שישמכו עליו לטלטל על ידו מרשות לרשות בשבתות ובמים טובים הבאים.

השמש מגביה את המצה טפח ומתכוון לזכות עבורם ואומר: הריני זוכה.

הרב נוטל את המצה מידי השמש ומברך בקול רם (אין לברך בשם ומלכות בבית כנסת בעיר שעושים בה עירוב חצירות כללי מטעם רבני העיר): ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות עירוב. וממשיך ואומר: בדין צריך יהא שרא לנא, לאפוקי ולעזילי ולטלטלי, ברחובות והחצרות והבתים, ומתקנים להצרות והרחובות, ומתקנים להצרות ולבתים, ומבית לבית, ומחצר לחצר, ומגג לגג, ומתקנים והחצרות לגגות, ולכל אחר דצריך לו, בכל שבתות השנה וימים טובים, לנו ולכל הדרים והעתידיים לדור בעיר הזאת.

בכמה מקומות הורגלו לקרוא כן מתוך נוסח הרשום ב'ממורבוך' המונח על הבימה. אין באמירה זו נוסח אחיד, ויש אומרים זאת בנוסחים אחרים.

מניחים את העירוב בבית הכנסת במקום משומר שלא יאבד ושלא יאכלוהו עכברים או מזיקים אחרים, ונהגו לתלותו סמוך לתקרה במערב בית הכנסת במקום גלוי לעין בתוך קופסת עץ מפוארת, שדלתה בצורת מגן דוד וניתן לראות דרכה את המצה. אם התעפשה מצת העירוב במרוצת השנה או התליעה, עושים מחדש עירוב חצרות כפעם בפעם, כפי הצורך.

במשך דורות רבים, כאשר מצת העירוב נאפתה מקמח הנאסף מהקהל, היו מחלקים בערב שבת הגדול בין בני הקהל את מצת העירוב של אשתקד, ולאותה שבת בלבד היו עושים עירוב מפת של חמץ. משחדלו לאסוף קמח לאפיית המצה, לא חילקוה בערב שבת הגדול, אלא שרפוה עם החמץ בערב פסח, וכן היה מנהג הקדמונים.

בעיר או שכונה שאסור לטלטל בהם בשבת, אין עושים עירוב חצרות, אך כדי שלא תשתכח תורת עירוב, יש העושים עירוב חצרות בלא ברכה.

עירוב תבשילין בחוץ לארץ

בחוץ לארץ כשחל ערב פסח ביום רביעי, צריכים לעשות בערב יום טוב עירוב תבשילין. (בארץ ישראל לא יחול לעולם יום טוב ראשון של פסח ביום ו', ולכן אין צורך בעשיית עירוב תבשילין בערב פסח).

בקהילות הותיקות בהן מתפללים ערבית מבעוד יום, נהגו להכריז על עירוב תבשילין בבית הכנסת, בין מנחה לערבית, כדי להזכיר למי ששכח, שילך וישוב לביתו לעשותו, והקהל היה ממתיין בתפילת ערבית עד שחזרו השוכחים לבית הכנסת. וכיום יש קהילות המקציבות לכך 5 או 10 דקות.

בדורות האחרונים יש קהילות אשר שינו את מועד ההכרזה, והזכירו בפומבי את ענין עירוב תבשילין בתפילת שחרית של ערב יום טוב, ושוב לפני תפילת מנחה.

יש נוהגים ללבוש סרבל של בית הכנסת היינו מעיל עליון לעירוב תבשילין, וכן לכל מצוה הבאה לקיצין. נוטלים מצה אחת, ומניחים עליה כזית תבשיל, כגון בשר, ביצה או דג, לוקחים אותם ביד ואומרים את הברכה הזו: "ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות עירוב. בדין צריך יהא שרא לנא למיפא ולבשלא ולאטמא ולאדלקא שרנא ולמעבד כל צרכנא מיומא טבא לשבתא לנו ולכל הדרים בעיר הזאת". המבין לשון הקודש ולא ארמית, יאמר: "בזה העירוב יהיה מתר לנו לאפות ולבשל ולהטמין ולהדליק נר ולעשות כל צרכינו מיום טוב לשבת, לנו ולכל הדרים בעיר הזאת". המבין אנגלית, יאמר: By means of this Eruv may we be

permitted to bake, cook, keep food warm, kindle lights and prepare on the festival all that we require for the Sabbath, we and all the inhabitants of this city.

שומרים את העירוב לסעודות השבת, ומשתמשים במצת העירוב ללחם משנה בשתי הסעודות הראשונות, ואוכלים אותה לסעודה שלישית, ויש האוכלים אותה כבר בסעודה שניה.

הכנת הסדר

מעמידים על שולחן הסדר כלי כסף או זהב הן לשימוש והן לנוי, להראות דרך חירות. מני קדם היו פורסים באשכנז יריעות לנוי, בדומה לנוי סוכה, כמבואר במהרי"ל, ועד ימינו נהגו שעל קיר החדר תולים מפת-פסח מיוחדת, המכונה 'צ'עהל', בערך מטר וחצי גובהה וקרוב לחצי מטר רוחבה, מעוטרת בציורים רקומים, עניני החג, מאמרי התעוררות, שמות הרוקמים וכיו"ב. לעורך הסדר מכינים 'כר ליל הסדר' עם כיסוי רקום ומעוטר, על מושב מיוחד, רצוי ספה. מי שיכול מהדר אחר קערת כסף נאה וכוסות כסף מיוחדים שחרוטים בהם ציורים וכיתובים מעניין החג.

במשפחות רבות בעל הבית או מי שעורך את הסדר לובש סארגנס (קיטל) ומצנפת לבנה בליל הסדר, להזכיר את יום המיתה בעת שנוהגים בנימוסי בני מלכים. אם הוא אָבֵל, יש הלוכשים את הסארגנס תחת בגדיו. במשפחות אחרות נוהג עורך הסדר ללבוש בגדי יום טוב חגיגיים.

ברכת הבנים

נוהגים לברך את הילדים בשבתות ובימים טובים אחר התפילה, בלילה, בבוקר ובמוצאי היום, טרם יציאה מבית הכנסת או בכניסה לבית, וגם הבנים הגדולים מקבלים ברכה מאבותיהם. בליל הסדר, לעתים שוכחים האבות לברך את בניהם, מחמת טרדות הלילה, אך דוקא ליל זה מסוגל ביותר לברכה, שבו ניתן יצחק אבינו ברכתו ליעקב, מפני שבו "אוצרות טללים נפתחים".

הדלקת נר יום טוב

הדלקת נר של יום טוב נעשית על ידי הנשים אחר תפילת ערבית, לפני התחלת הסדר, ובפרט בזמנינו שיש תאורה בבית מלבד הנר ואין באים בערב מבית הכנסת אל בית אפל. כמו בשבת מצוה מן המובחר להדליק בשמן זית, במנורת השבת בעלת ששה או שמונה הקנים, שהדליקו בה מדורי דורות המכונה 'שבת לאמפא', המשתלשלת מהתקרה מעל מקום האכילה. בהדלקת נר יום טוב מקדימות הנשים את ברכת הנר להדלקתו, בלא פרישת ידים לפני הנר. נהגו מקדם שנשים מברכות 'שהחיינו' על הדלקה זו, וצריכות לכיין גם שאר המצוות שנעשות בליל הסדר. אם חל בשבת, מדליקות בערב שבת, ומקדימות את ההדלקה לברכה, כדרכן בכל ערב שבת, אלא שמוסיפות ברכת 'שהחיינו'.

סדר הקערה

נוטלים שלוש מצות שנאפו בשמות 'כהן', 'לוי' ו'ישראל', ושניתנו בהן סימנים מיוחדים, כגון חורים או סימון קוים (חור אחד: 'כהן', שני חורים: 'לוי', שלושה חורים: 'ישראל'), ומניחים אותן על קערת הסדר, את 'ישראל' למטה, את 'לוי' באמצע ואת 'כהן' למעלה. בעת האפיה נהגו לעשות מצה רביעית, מצת ספק, שאם תתקלקל אחת משלוש המצות המיוחדות, יקחו אותה.

מאז ומעולם היו אבותינו אופים את המצות לפסח ביד, ואכלו איפוא 'מצות יד' בכל ימות הפסח. בדורות האחרונים, מאז המהפכה התעשייתית, כשהתפתחו מכוונות ממונעות בקיטור וחשמל, והאדם חדל מלפתח מיומנות בעבודות יד, נוצר מצב בו זריזות האדם היתה בנסיגה לעומת המכונה שמהירותה ודיוקה הלכו והשתפרו. העיד מרן החת"ס על עצמו כי הקפיד שהמצה תשהה מתחילת נתינת המים בקמח ועד הוצאתה מהתנור, שתיים עד שלוש דקות בלבד! כיום אין זריזות כזו קיימת. בהתחשב במצב החדש, הנהיגו גדולי רבותינו שבאשכנז, ובעקבותיהם רבים מגדולי ישראל בארצות אחרות, לאפות את המצות לפסח במכוונות. כך באו לעולם 'מצות מכונה'.

רבים מבני אשכנז ובנותיה ובראשם חכמי ישראל, אכלו מצות מכונה שמורות גם בליל הסדר והניחום בקערה לצאת בהן ידי חובה דאורייתא. ממילא נשכחה אצל רבים מסורת סימון שלוש המצות של 'כהן', 'לוי' ו'ישראל'.

לפנים בישראל, הניחו את המצות בבסיס הקערה, ומעל כל אחת מהמצות הניחו מפה להפריד ביניהן. מעל כיסוי הבד של המצה העליונה הניחו את הכרפס והחומץ, המרור והחרוסת, הזרוע והביצה. בדורות האחרונים, התקינו אבותינו שבאשכנז מבנה קערה משוכלל, בן ארבע קומות, להניח בשלוש התחתונות את המצות, ובעליונה את שאר המינים. מי שהיו בידו האמצעים לקיים בהידור 'זה אלי ואנוהו', רכש קערה כזו מכסף מפותחת פיתוחים נאים.

לשם נוי מצוה יש שהתקינו גם קעריות נאות מיוחדות להנחת חפצי המצוה בהן, כגון עגלת טיט קטנה מכסף לחרוסת.

על פי מסורת אשכנז, וכפי שהובא להלכה בשולחן ערוך על ידי הרמ"א, מסדרים את הכל באופן שיהיה נוח לבעל הבית ליטול כל דבר, ומה שצריך לו תחילה יהיה מונח הכי קרוב אליו, מפני שאין מעבירין על המצוות. לפיכך מניחים סמוך לו בצד ימין את הכרפס וקרוב לו בצד שמאל את הכלי עם החומץ או מי מלח. מעט רחוק יותר מניחים את המרור ואת החרוסת, ולאחריהם בקצה האחרון את הביצה הצלוחית ולצדה את הזרוע, שהיא עצם שנצלתה ונותר בה כזית בשר. (בסדרי ההגדות בימינו מדפיסים את סדר הקערה של הארז"ל והגר"א ז"ל, וכמעט נשכח לחלוטין סדר הקערה של הרמ"א על פי מסורת אשכנז). החרוסת נעשית מחתיכות קטנות של תפוחים חמוצים או תמרים או תאנים עם אגוזים ושקדים, אשר נילוושים יחד עם מעט חומץ או יין. אף מוסיפים מעט קינמון וזנגביל. יש הזורים מעל החרוסת רצועות דקות של קינמון זכר לתבן על הטיט. יש המוסיפים רימון או אגס.

סדר קידוש

קדש. מוזגים כוס ראשון ומקדשים עליו. מקדשים רק אחר צאת הכוכבים. בשבת לא נהגו לומר 'שלוש עליכם' לפני קידוש. לארבע כוסות מהדרים אחר יין אדום, ולא לוקחים יין לבן כמנהג המקומות שחששו לעלילות דם. לפני נהגו בכל תפוצות ישראל ליטול שיעורים קטנים, אולם משהעלה הצליח שבדורות הללו נשתנו השיעורים, ולפיכך צריך להחמיר וליטול שיעורים גדולים יותר ממה שהיה נהוג, קבע מרן החת"ס ששיעור רביעית הוא חצי 'זיידל' אוסטרי. כיון ששיעור זה אינו נהיר בזמננו, מפני שהיו בימיו כמה שיעורי 'זיידל' לפי איזורים שונים, יש שחישבו שחצי 'זיידל' הוא 125 גרם, ויש שחישבו שהוא 134 גרם, ויש שחישבו שהוא 200 גרם. (לפי הגר"ח נאה שיעור רביעית הוא 86 סמ"ק, ולפי החזו"א שיעור רביעית הוא 150 סמ"ק).

לא ימזוג בעל הבית בעצמו את ארבע הכוסות, אלא אחר, דרך חירות. מוזגים כוס גם לילדים, אפילו לקטנים בעריסה ותינוקות בני יומם. מכינים כוס של אליהו גבוה משאר כוסות לכבוד ולתפארת. מוזגים אותו לפני הקידוש. יש נוהגים למלאו בארבעה שלבים, כל פעם שמוזגים את אחד מארבעה הכוסות למסובים, ממלאים בו רבע כוס, עד שבמזיגת כוס רביעי, מתמלא כוסו של אליהו לגמרי. בעת הקידוש מקפידים שהמצות תהייה מכוסות, ושלא ישימו על השולחן לפני הקידוש מצות נוספות, שלא יראה הפת בושות. כל אחד מהמסובים אומר בעצמו את הקידוש, גם הנשים. בשבת מתחילים את הקידוש באמירת 'ויכולו'. חל ליל פסח במוצאי שבת אומרים בקידוש לפני ברכת 'שהחיינו' ברכות נר והבדלה וסימנו: 'יקנה"ז'. בברכת 'שהחיינו' יכונו לפטור גם את כל המצוות הנעשות בליל זה. היות והנשים מברכות 'שהחיינו' בהדלקת נר יום טוב, אין להן לברך כאן 'שהחיינו' פעם שניה.

הסיבה

מסיבים על צד שמאל ושותים את רוב הכוס. באשכנז נחשבו הנשים לחשובות, והצריכו גדולי אשכנז להקפיד על הסיבה.

אגוזים

אחרי כוס ראשון יש הנוהגים לחלק אגוזים לילדים, החל בקטן שבהם וכלה בגדול.

ורחץ

בעל הבית, דרך שררה, נוטל ידיו לצורך טיבול ראשון, משום שהוא דבר שטיבולו במשקה, אף שאין מקפידים באשכנז על נטילה זו בשאר ימות השנה. שאר המסובים אינם נוטלים ידיהם אפילו בליל פסח. בעל הבית נוטל בכלי שמובא אליו אל השולחן דרך שררה ואדם אחר שופך את המים על ידיו. אין בעל הבית מברך 'על נטילת ידים'.

כרפס

על פי המהרי"ל הכרפס של חז"ל הוא 'איפוך' ('אפיא', 'אפיד', *Apium graveolens*) היינו סלרי, Celery, Sellerie. לפי החת"ס אוכלים אותו חי דווקא, ולפי ה'קרבן נתנאל' וה'נחל אשכול' טוב יותר לאכלו מבושל.

יש הלוקחים לכרפס ירקות אחרים כמו פטרוזיליה, צנון או שחליים (צמח חרדלי). המנהג הפשוט באשכנז הוא לטבול את הכרפס בחומץ ולא במי מלח. בעל הבית לוקח פחות מכזית כרפס וטובלו בחומץ ומברך 'האדמה'. יש מרבתינו שיעצו לכוין לפטור גם את המרור בברכה זו (וי"א שלשיטתם אין להפסיק בשיחה שאינה מענין הסעודה עד אחר אכילת מרור), ויש מרבתינו הסבורים שהמצה פוטרת את המרור בתוך הסעודה. ואחר שאכל את הכרפס, נותן הוא ממנו גם לשאר בני הבית.

יחץ

יקח את המצה האמצעית מג' המצות ויבצענה לשתיים, ויכוין לבצוע חלק אחד גדול מהשני להצפינו לאפיקומן, בתוך נרתיק בד מרוקם בעיטורים מתאימים. נהגו שעורך הסדר משלשל על כתפו את האפיקומן המונח במפה ומהלך אנה ואנה, ומספר לבניו: "ככה יצאו אבותינו ממצרים" (שמות יב, לד): "מִשְׁאֲלָתָם צָרָתָם בְּשִׁמְלָתָם עַל שְׂכָמָם". יש העושים כן עם מקל ביד, על שם הכתוב בשמות יב, יא: 'ומקלכם בידכם'. יש שלהליכה זו מניחים גיגית מלאה מים בחדר, ומדלגים עליה, זכר לקריעת ים סוף. לאחר מכן מצניעים את האפיקומן שבתוך המפה המיוחדת, בין כר לכסת תחת מראשותיו. יש הנוהגים, כדי להשאיר את הילדים עירניים, להניח להם לגנוב את האפיקומן, ולקבל תמורתו מתנה כלשהי.

בזמן רבותינו הראשונים לא נהגו כן, אלא בליל הסדר יש שהיו משתעשעים עם ילדיהם בצורות שונות, בין היתר בכך שהיו 'חוטפים' את מה שלפניהם ומחזירים להם דרך משחק, והילד היה נהנה מתשומת הלב.

אף בדורות האחרונים לא היתה גניבת אפיקומן מקובלת בקרב רבים מבני אשכנז, ויש מגדולי האחרונים באשכנז שהתנגדו לגניבה זו בחריפות. לפיכך במקום להעניק 'מתנת אפיקומן' על החזרת הגניבה, יש הנותנים לילדיהם 'פרסי יושר' על שלא שלחו ידם בגניבה. ויש אבות המחביאים את האפיקומן, ומי מהילדים שמצליח למצאו, מקבל פרס עבור תגליתו.

מגיד

באמירת ההגדה יכוין כל אחד לקיים מצות עשה דאורייתא של סיפור יציאת מצרים, ונכון לפרש את ההגדה לנשים ולילדים לפי הבנתם. נהגו לתרגם את ההגדה ללשון אשכנז (ובימינו בכל ארץ לפי הלשון המדוברת בה), כדי שיבינו הבנים ושאר המסובים.

יש נוהגים לפתוח את הדלת לפני אמירת 'הא לחמא', כדי שמי שעומד בחוץ ישמע את הכרזת 'כל דכפין ייתי ויכול', יכנס ויצטרף לסעודה.

מגלים את המצה ומסירים את הביצה והזרוע (שהן זכר לפסח וחגיגה) מתוך הקערה (שלא יראה כמגביה קדשים בחוץ), ומגביהים אותה – כל המסובים יחד – ואומרים 'הא לחמא', ואחר כך מחזירים את הביצה והזרוע לקערה.

מוזגים כוס שני (ורבע כוס של אליהו).

יצוה להסיר את הקערה מעל השולחן כדי שישאלו התינוקות: "הלא עדיין לא אכלנו?". וישיב להם, שאסור לאכול בטרם שיספרו בשבחו של מקום ובספור יציאת מצרים. שכן מצוה בשאלה, כמו שנאמר: "כי ישאלך בנך".

תינוק שואל 'מה נשתנה' בניגון יפה. אם אין שם תינוק, אשתו שואלת. ואם אין לו אשה ולא זולתו לשאול, הוא שואל את עצמו.

לפני אמירת 'והיא שעמדה', מכסים את המצות ומגביהים את הכוס. אחר כך מניחים את הכוס מהיד וחוזרים ומגלים את המצות, וממשיכים 'צא ולמד'.

כשאומר 'דם' יתן אצבע ידו (יש המקפידים על זרת ויש על קמיצה) בכוס היין ויטיף לחוץ פעם אחת, וכן באמירת 'ואש', וכן באמירת 'ותימרות עשן'. ויש שלא נהגו להטיף מהיין באמירת מילים אלה.

בכל אחת מעשר המכות מטיף באצבעו טפה מן היין וזורקה לחוץ, וכן בסימן דצ"ד עד"ש באח"ב.

לפני אמירת 'לפיכך אנחנו חייבים' מכסים את המצות, כדי שלא יראה הפת בושטו, ומגביה כל אחד ואחד את כוסו ואומרים זאת בקול רם. לאחר מכן יש המניחים כאן את הכוס מידם ומגלים את המצות, ויש הממשיכים לאחוז את הכוס עד 'גאל ישראל' וברכת הגפן שאחריה, ואז מגלים את המצות.

מי שהניח כוסו אחר 'לפיכך' חוזר ונוטלו שנית ומכסה את המצות, כדי שלא יראה הפת בושטו, וכולם מברכים ברכת 'אשר גאלנו' ו'הגפן', ושותים את רוב הכוס השני בהיסבת שמאל. אלה שהחזיקו את הכוס בידם עד כאן, מגלים עתה את המצות המכוסות.

רחצה

בעל הבית נוטל בכלי שמובא אליו אל השולחן דרך שררה ואדם אחר שופך את המים על ידיו. גם שאר המסובים נוטלים ידיהם כדרכם, ומברכים על נטילת ידיהם.

מוציא מצה

מצות עשה של אכילת מצה משומרת בליל פסח, היא היחידה שנשארה לנו מכל מצות אכילה שבכל התורה, שהרי אין לנו לא פסח ולא קדשים, לא תרומה ולא מעשר שני, רק מצוה זו אחת לשנה. יקח את המצות כסדר שהניחן, הפרוסה בין שתי השלימות ויאחז שלשתן בידו ויברך 'המוציא' בכוונתו על העליונה, ויברך 'על אכילת מצה' בכוונתו על הפרוסה. ואחר כך יבצע כזית מן העליונה השלימה וכזית שני מן הפרוסה, ואין טובלים במלח (ויש הטובלים במלח), ויאכל בהסיבה שיעור שני הזיתים מרוסקים בבת אחת.

יש נהגו (היינו ה'נחל אשכול'), שרק אחר שגמר אכילתו, יחלק מהמצות גם לשאר המסובים, והם מברכים לעצמם.

אם מרובים המסובים, יש נהגו (היינו ה'יד הלוי'), שאחדים מבני הבית מחלקים למסובים ממצות שלימות נוספות, שלא מן הקערה, ורק בעל הבית ורעייתו מברכים ואוכלים ממצות הקערה, בעוד השאר מברכים ואוכלים ממצות שלפניהם בזמן אחד עם בעל הבית.

כפי המקובל לחלק גם למסובים משתי המצות שבקערה דוקא, ובפרט לפי המנהג בכל שבת ויום טוב, שבעל הבית מוציא בברכתו את המסובים בברכת 'המוציא', יש נהגו (היינו מן ה'חתם סופר') לעשות לפי הסדר הבא: בעל הבית לוקח את ג' המצות, דהיינו את העליונה עם התחתונה והפרוסה באמצע, ומברך 'המוציא', והמסובין עונים 'אמן' ולא מברכים 'המוציא' בעצמם, כדי שיצאו בלחם משנה, ואז פורס בעל הבית כזית לכל אחד מהמסובים, ואחר כך לוקח את המצה הפרוסה ופורס כזית נוסף לכל אחד מהמסובים, ולאחר שחילק לכולם, לוקח את שיעור שני הזיתים סמוך לפיו ומברך עם המסובים ביחד ברכת 'על אכילת מצה', ואוכלן יחדיו.

שיעור כזית יש בו דעות שונות, ומן החת"ס הורה שהוא חצי ביצה בינונית שבזמנינו (ומקפידים כיום על לפחות 15 גרם, וי"א 22 גרם, ויש מחמירים 32 גרם). ועוד הורה החת"ס ששיעור 'כדי אכילת פרס' הוא לכל הפחות שתי דקות ולכל היותר תשע דקות. ואין מזרזין אלא למזרזין.

אם אי אפשר לו לאכול את שיעור שני הזיתים ביחד, יאכל תחילה את של 'המוציא', ואחר כך את של 'אכילת מצה'.

מרור

מה שהיה מקובל מני קדם באשכנז בתור מרור הוא חסה, והיא נזכרת בפוסקים בתור 'לטוגא', או 'לאטיך' או 'סאלאט'.

כיון שהחסה לא היתה תמיד מצויה בארצות הקרות בתקופת פסח, או שגדלה רק בחממות של רוזני ארץ והיתה יקרה מאוד, או שלא היה אצלם מי שיבדקנה כראוי מתולעים קטנות, היו שנטלו מינים אחרים. לעתים כאשר השיגה היד לרכוש חסה רק כדי 'מרור' ולא הספיקה ל'כורך', נטלו ירק אחר ל'כורך'.

התחליף הנפוץ הוא 'חריין', הנקרא כיום בעברית 'חזרת', והנזכר בפוסקים בשם 'תמכא', 'מעררעטיך' או 'קריין'.

מחמת חריפותו הגדולה, יש שהשתמשו בעלי החריין ולא בשורשו; יש שאכלו שיעור כזית חזרת קשה לא מגוררת, אך הזיקו לבריאותם מחמת חריפותו; יש שכדי להפיג את החריפות שרו את החזרת מעת לעת, שלא כדין; אחרים אכלוה כמות שהיא, אך מחמת חריפותה לא אכלו הימנה שיעור כזית, שלא כדין. עצה ידועה, אם לא ניתן היה להשיג חסה, היתה לגרר את החזרת בערב פסח אחר חצות ולהניחה בקערה, יש אומרים קערה מגולה ויש אומרים קערה מכוסה, כדי להפיג את החריפות. יש הסבורים שאין יוצאים ידי חובה בחריין מגורר, ויש הסבורים שאין ליקח 'חריין' כלל, מפני הסכנה לבריאות, וכן מפני שאינו מר אלא חריף.

נוטלים כזית מרור (לפחות 18 גרם חסה, ומהדרים ליקח 25 גרם) וטובלים אותו בחרוסת, וחוזרים ומנפצים את החרוסת מעליו, ומברכים 'על אכילת מרור', ואוכלים אותו בלא הסיבה.

כורך

יקח כזית מן המצה השלישית התחתונה וכזית מרור ויכרכו עם המצה, ויאכלם בהסיבה בלא טיבול ובלא ברכה. בהגדות הקדומות אין נוסח אמירה לפני האכילה. מקצת ראשונים, ביניהם רבי יהודה משירליאון ורבי שמחה משפירא, נהגו לומר תחילה: אָמְרוּ עָלֵינוּ הַלֵּל הַזֶּקֶן שֶׁהָיָה כֹּרֵךְ בֵּיחָד וְאֵכֵל בְּבֵת אֶחָת. לְקַיֵּם מַה שֶּׁנֶּאֱמַר (במדבר ט, יא) עַל מִצּוֹת וּמִרְרִים יֵאָכְלֶהוּ. בהגדות המאוחרות יותר פשטו נוסחי אמירה אחרים: (ב'לא טבול וב'לא ב'רכה. זְכֹר לְמִקְדָּשׁ כְּהֵלָל) בֵּן עֲשָׂה הַלֵּל בְּזִמְנָן שְׁבִית הַמִּקְדָּשׁ הָיָה קָיָם. הָיָה כוֹרֵךְ פֶּסַח מִצָּה וּמִרְרָה וְאֵכֵל בֵּיחָד. לְקַיֵּם מַה שֶּׁנֶּאֱמַר (במדבר ט, יא) עַל מִצּוֹת וּמִרְרִים יֵאָכְלֶהוּ. בדור תלמידי מהרי"ל יש שאמרו בקצרה: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ כְּמוֹ שֶׁעָשָׂה הַלֵּל. או: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ כְּהֵלָל. גירסא אחרת במקצת הגדות דפוס: זְכֹר לְמִקְדָּשׁ כְּהֵלָל [הַזֶּקֶן]. שְׁאֵמַר עַל מִצּוֹת וּמִרְרִים יֵאָכְלֶהוּ.

שלחן עורך

בסעודת ליל פסח רבים נוהגים לאכול ביצים קשות, זכר לחורבן, בתחילת הסעודה. יש הנוטלים מהביצה שבקערה, ויש המכניסים ביצים אחרות לאכילה זו (יש הנוהגים במבושלות ויש הנוהגים בצלויות), ויש המוסיפים ביצים בתוך המרק. מבואר בפוסקים שאשכנזי היא מקום שאין אוכלים בו צלי בליל פסח, לא צלי בהמה ולא צלי עוף, אבל התירו אכילת דג צלוי, שאינו ממין שחיטה. נזהרו באשכנזי כשמכניסים את הבשר, לא להזכיר עליו שם פסח, אלא לומר: "בשר זה ליום טוב", שלא יראה כמקדישו לקרבן פסח. מאכל של פסח שנהגו בו בכל תפוצות אשכנז, הוא ה'קנידל', העשוי מקמח מצה. ולא חששו גדולי אשכנזי לאכילת 'שרויה' בפסח, בפרט במצות דקות שלנו שאין בהם פירורי קמח, ואדרבה, כתבו שאי אכילת מאכל חביב שנהגו בו מקדם קדמתה יש בו משום ביטול שמחת חג מדאורייתא.

צפון

לאחר גמר כל הסעודה יקח בעל הבית את פרוסת המצה לאפיקומן, מתוך הנתיק המיוחד בו הוצפנה, ויתן גם לכל בני ביתו, ויאכלו ממנה כזית, ויש המהדרים לאכול שיעור שני כזיתים. צריך לאכול את האפיקומן לפני חצות, ויש מגדולי אשכנזי שלא הקפידו על כך, מפני שאפיקומן הוא מדברנן וסיפור יציאת מצרים הוא חיוב דאורייתא, ואפשר שאין מצות סיפור יציאת מצרים אחר חצות, אם סיים סעודתו ואין מצה ומרור מונחים לפניו. נהגו לתלות בקיר הבית או להניח במגירה חתיכה קטנה ממצת אפיקומן של שני הלילות, זכר ליציאת מצרים, וכסגולה לשמירה מפורעניות ומזיקים בדרכים. יש שמניחים בכיס חתיכה זו בצאתם לדרך. **לפיכך ראוי לזכור עתה לשמור חתיכת אפיקומן לצורך זה.** יש שאוכלים חתיכה זו בשנה שאחריה, בתוך החמין של שבת הגדול (במידה והחתיכה לא התליעה), ויש ששורפים אותה עם החמץ בערב פסח.

ברך

אחר אכילת אפיקומן מוזגים כוס שלישי (ורבע כוס של אליהו) ומברכים עליו ברכת המזון. לפי ההלכה הרווחת באשכנזי יש **להסיר** פת שלמה מהשלחן כשמברכין ברכת המזון, שלא יראה כעובדי עבודה זרה שהיו עורכים לגד שלחן, ועוד דאין ברכה מצויה בדבר שלם, דהוי כמו דבר שבמידה שאין הברכה מצויה בו. ואף שאין זה מצוי תמיד בכל ימות השנה להשאיר פת שלמה על השולחן, הרי בימי הפסח מונחות על השולחן מצות שלמות, וצריך לזכור להסירן. באשכנזי לא נהגו ליטול מים אחרונים בשאר ימות השנה, אך יש מרבתינו הראשונים שנטלו בליל פסח, כדי להראות חירות, כדרך שנוטלים ידים לכרפס, אף שבשאר ימות השנה אין מקפידים ליטול ידים לדבר שטיבולו במשקה. אחר ברכת המזון מברכים על היין ושותים בהסיבת שמאל את רוב הכוס.

שפוך חמתך

לפני שאומרים 'שפוך חמתך' פותחים את הדלת להודיע ולזכור כי ליל שימורים הוא. מנהג ישן הוא שבעת הפתיחה אומרים: **"אליהו ומשיח יבואו"**. יש נהגו שבעת הפתיחה אדם מחופש לאליהו הנביא נכנס או נופל לתוך הבית, לבשר את הגאולה, כדי להראות אמונתו החזקה בגאולה העתידה. יש שהשתמשו בבובת אדם נופלת לתוך הפתח. הפוסקים התנגדו לאלה שהפכו מנהג זה לתעלול של קלות ראש.

הלל

מוזגים כוס רביעי (ורבע אחרון בכוס של אליהו) וגומרים עליו את ההלל. נהגו לומר הלל בנעימות קול ובלחנים ערבים. ראוי להחזיק את הכוס ביד ימין עד אחר ברכת 'בורא פרי הגפן'. יש נהגו שקטן מקריא בנעימה 'הודו' ו'אנא', וביארו ראשונים שעושין כן כדי שלא ישנו וכדי לחנכם במצוות, ולכן אין זה בגדר ביזוי המבואר בגמרא לגבי 'הודו', אך מי שנוהג כן ראוי שגדול יאמר עמו, שעיקר הענינה תהא על אמירת הגדול. 'הודו' ו'אנא' נאמרים בניגון הידוע של פסח ('אדיר הוא'). אין חותמין את 'יהללך' בברכת 'מלך מהולל', אלא ממשיכים מיד באמירת הלל הגדול שיש בו כ"ו 'כי לעולם חסדו'. חותמין להלן בברכת 'ישתבח' עד סופה.

פיוטים אחר ההגדה

אחר גמר הסדר נוהגים בני אשכנז לומר גם את הפיוטים בלשון אשכנז. הפיוט בלשון אשכנז (יידיש-דייטש) 'אללמעכטיגער גאטט' הוא מעין תרגום של הפיוט 'אדיר הוא' ומושר באותו ניגון עצמו של 'אדיר הוא'. מכל תרגומי הפיוטים של ההגדה, נתחבב 'אללמעכטיגער גאטט' ביותר, הן על גדולי ישראל והן על המוני בית ישראל. אף שבהגדות המאוחרות נשמטו שאר התרגומים, נמצאו מדפיסים שהמשיכו להדפיסו. עד ימינו אלה, גם בקרב משפחות שכבר מתקשות להבין את משמעותן המדויקת של המילים הללו בגרמנית עתיקה, ממשיכים לשיר אותו ברוב רגש. מחמת חשיבות הפיוט הזה, מאחלים איש לרעהו בבית הכנסת בליל פסח: 'באו גוטי' (בנה טוב). גם לשני הפיוטים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' יש תרגומים מחורזים בלשון אשכנז, המשולבים בכל בית. עד היום יש משפחות שמזמרות אותם בניגונים מקובלים, יחד עם לשון הפיוט בלשון הקודש. יש שנתנו לילדים (מרח"ח) נתן לבנותיו הצעירות) לזמר את התרגום, כדי שישארו נעורים עד סוף ההגדה. יש משפחות בהן נהגו לזמר אחר 'חד גדיא' את השבח 'אין כאלקינ' בלשון אשכנז: 'עז גיבט קיין גאט וויא אונזער גאט'.

אחר גמר הסדר

כשהולך לשכב ולישן קורא פרשת שמע בלבד וברכת 'המפיל', בידך אפקיד רוחי, ותו לא צריך. אנשי מעשה אינם נועלים את דלתות בתיהם בברית, כדי להראות את חוזק אמונתם בשמירתו של הקב"ה בליל זה. נהגו במשפחות אחדות, להשאיר את קערת הסדר על השולחן עד למחרת היום, ולהניח את כוסו של אליהו מכוסה כל הלילה על השולחן, וליקח אותו לקידוש היום למחרת.

ברית מילה

זכר

ברוב תפוצות ישראל עדיין מקיימים מנהג זה שקראוהו בדורות שלפנינו בקצרה בשם: 'זכר' (קרוב לימינו נתחדש במזרח אירופה לקרותו בשם: 'שלוש זכר').
בליל שבת שלפני ברית המילה, אחר הסעודה, 'הולכים אצל זכר', ואוכלים שם מיני תרגימא, פירות ומשקים.
אחר ערבית שבת מכריזים בבית הכנסת בשם אבי הבן על הזמנת הקהל למסיבה זו.

וואכנאכט

לילה שלפני המילה עושים סעודה בבשר ויין בבית היולדת, בהשתתפות הסנדק והמוהל, וי"א שהיא סעודת מצוה. בט' הימים שמר"ח אב, אוכלים מאכלי חלב.
רבים נהגו ללמוד שם עניני מילה, כגון בראשית פי' י"ז וכ"א עד פסוק ח', שמות פי' ד' פסוקים יח-כו (יש עם ביאור רשר"ה וכיו"ב), סי' יהושע פי' ה', משנה שבת פרק י"ט, והגמרא שם, גמרא נדרים לא ע"ב.
בליל זה קורים קריאת שמע אצל היולדת במנין עשרה גדולים, אף אם חל בליל יום כיפור וליל הסדר שאין עושים שם סעודה לכבוד המילה.
יש המאספים נערים אל התינוק לקרוא אצלו קריאת שמע.
לנערים מחלקים מיני אגוזים בקליפתם, להורות על תיקון הבריאה בידי האדם, כמאמרם ז"ל לענין מילה (תנחומא, תזריע, ה).

הכנות לפני תפילת שחרית

מקדימים את המילה ככל האפשר, משום 'וישכם אברהם בבוקר', ומשתדלים לערוך את ברית המילה בבית הכנסת בסיום התפילה.
אבי התינוק, לבוש בגדי שבת, מביא לבית הכנסת נר גדול של שעה כדי דליקת שלשה ימים (המכונה: 'יודש-קערץ', היינו נר ברית מילה). מדליקו לפני החזן. עוד מביא עמו י"ב נרות שעה קטנים שדולקים עד אחר המילה, כנגד י"ב שבטים (המכונים: 'שְׁבִטֵימִשֶׁע'), ומעמיד ו' נרות בצד צפון של ארון הקודש וכן ו' בדרומו. (יש המעמידים ד' בצד דרום, ד' בצד צפון, וד' הנוספים בד' פינות ה'אלממור'. ויש שמעמידים מנורה בת י"ב קנים מאחורי כסא של אליהו).
תולים פרוכת מיוחדת של ברית מילה.
מכניס את שני הכסאות, או כסא כפול, אחד לאליהו ואחד לסנדק. מכניס תחילה את של אליהו ושמים עליו כר יפה, ולאחריו מכניס את כסא הסנדק. פני הכסאות לנוכח ארון הקודש.
מביאים בד מיוחד שמשמש כחיתול בברית המילה, בד לבן בגודל מטר על מטר, המכונה 'יודש-ווינדל' (חיתול המילה), ולאחר זמן עושים ממנו מפה לספר תורה 'ווימפל'.
הסנדק טובל במקוה לפני התפילה.

סדר התפילה

'אדון עולם' מנגן ש"ץ בניגון נבחר.
'רוממות א-ל בגרונם' מנגן ש"ץ בניגון ברית מילה עד 'ויברך דוד'.
'יכרות עמו הברית' נאמר בסירוגין על ידי המוהל והסנדק. (כאשר יש 'פורע', הוא קודם לסנדק). אם המוהל או הסנדק אינו יודע או אינו יכול לומר זאת, אומר אבי הבן או אחר עם הש"ץ. כל אחד אומר בלחש גם את חציו של הפסוק שאומר רעהו בקול רם, וכן כל הציבור אומר עמם בלחש.
'שירה חדשה' ו'צור ישראל' מנגן ש"ץ בניגון מיוחד.
תחנון אין אומרים, אבל 'למנצח' אומרים.
'א-ל ארך אפים', אם חל בשני וחמישי, אומרו ש"ץ בניגון יפה.
ביום קריאת התורה, הסנדק הוא חיוב לעלות לתורה, ואם אפשר גם המוהל (ולאחריו הפורע).
'ליאשרי' ו'למנצח' המוהל עובר לפני התיבה, אם בר הכי הוא, ודוחה אבל ו'אהרציט.
אחר קדיש 'תתקבל', עדיין לא אומרים 'עלינו', ואומרים מיד שיר של יום, שיר היחוד (במקום שאומרים אותו בכל יום) ו'שיר מזמור לאסף', ואז מכניסים התינוק לברית.
ברית מילה בחודש אלול, תוקעים בשופר אחר הברית, בגמר אמירת 'עלינו'.
יש שאינם חולצים התפילין עד אחר הברית.

אם חל בתענית ציבור, אומרים בסליחות את החטאנו 'זכור ברית אברהם'. אין אומרים תחנון (אבל אומרים 'א-ל ארץ אפים' ו'למנצח').

שחרית כשהברית אינה בבית הכנסת

כשאין יכולים למול את הילד בבית הכנסת מחמת אונס, והסנדק, או המוהל או אבי הבן, נמצאים בבית הכנסת, נוהגים ברוב מנהגי שחרית של ברית מילה כדלהלן:
 תולים את פרוכת המילה ומדליקים נרות של ברית המילה בבית הכנסת.
 אומרים 'וכרות' לסירוגין.
 'שירה חדשה' ו'צור ישראל' נאמרים במנגינה מיוחדת.
 אין אומרים תחנון.
 הסנדק הוא חיוב לעלות לתורה, ואם אפשר גם המוהל.
 בשבת, אם בשעת אמירת 'וכרות', לפחות אחד משלושה בעלי הברית הראשיים (היינו, הסנדק או המוהל או אבי הבן), נמצא בבית הכנסת, אומרים יוצר, אופן וזולת של ברית מילה, וכן 'אלקיכם' במוסף.
 אבל אם איחרו להגיע אחר אמירת 'וכרות', אף שבשעת היוצרות כבר נמצא אחד מהם, אין אומרים את הפיוטים כלל.
 מיד אחר התפילה מזדרזים בעלי הברית ללכת למקום התינוק ולמול אותו בהקדם.

סנדקאות

ה'געפאטער', ה'סנדק' וה'עמידה לברכות', שבמדינות פולין חילקום לשלשה כיבודים, הכל סנדקאות הם ושייכים לאיש אחד בלבד הוא, הסנדק ('געפאטער' הוא תרגום בלשון אשכנז למילה 'סנדק'). כך נהגו באשכנז מימות רבותינו הראשונים עד הדור האחרון. כל שכן 'חייקעס' וכיו"ב לא נהגו בהם באשכנז.
 אשת הסנדק היא הסנדקת, ה'געפאטערין', והיא שמביאה אותו בפתח עזרת הנשים לידי בעלה הסנדק.
 אין אבי הבן מכבד אדם בסנדקאות, אף אם הוא גדול בתורה, אם כבר כיבדו בסנדקאות בן קודם.
 אם כובד בעבר אצל אותה משפחה בסנדקאות חלקית בלבד, היינו רק הבאת הילד, או רק החזקתו על הברכים או רק עמידה לברכות – יכול עתה לקבל סנדקאות שלמה.
 יש המקילים לאבי הבן ליטול לעצמו סנדקאות יותר מפעם אחת, אך לא יתן כן לאחרים.
 הסנדק נותן מתנות שונות: את חיתול המילה, יין ומשקים לסעודת הברית, עוגיות וכיו"ב בליל 'וואכנאכט' ואחר הברית. אם אבי הבן מתקשה בפרנסתו, משלם הסנדק את כל הסעודה. יש שהסנדק נותן לתינוק גביע כסף.
 הסנדקת נותנת מתנה לילדת ('געפאטערשאפט') בשעה שנוטלת ממנה את התינוק להביאו לברית.
 מחמת ההוצאות הגדולות, נוסדו חברות לסנדקאות, שחבריהן חסכו כספי צדקה כדי להיות סנדקים אצל מעוטי יכולת ולדאוג לכל צרכיהם.

הכנות לברית מילה

תולים על צוואר התינוק סרט עם מטבעות זהב וכסף, או מטבעות עתיקות. יש המשתמשים במטבעות נקובות, ויש שמניחים אותן בשקית יפה.
 מייחדים שני גביעי כסף, אחד לברכה ואחד למציצה. רגילים היו לעשות את שני גביעי הכסף של ברכה ומציצה כתאמי צביה, פיו של זה נכנס לפיו של זה ושומרים עליהם ככלי אחד. על האחד כתוב 'כוס של ברכה' ועל השני 'כוס של מציצה'.
 מכינים בד לבן בגודל ממוצע של מטר על מטר, 'יודש-ווינדלי' (חיתול המילה), שממנו עושים אחר כך את המפה של ספר תורה המכונה 'ווימפלי'.

סדר ברית מילה

מלים התינוק בסוף תפילת שחרית הנערכת עם מנהגי תפילה של ברית מילה. אחר קדיש 'תתקבל' אין ממשיכים כבכל יום באמירת 'עלינו', אלא אומרים מיד שיר של יום, שיר היחוד (במקום שנהוג לאמרו), 'שיר מזמור לאסף' וקדיש יתום שלאחריהם. ממתניים באמירת 'עלינו' עד לאחר הברית, ויש שאינם חולצים תפילין עד לאחר גמר הברית.
 הסנדקת מביאה את התינוק מבית היולדת לעזרת נשים. משם מוסרת אותו לבעלה הסנדק תוך בית הכנסת, דרך פתח שביניהם, וממתניה בפתח זה עד גמר המילה והחזרתו אליה. אם הסנדקת אינה טהורה, מעבירה את התינוק אל בעלה בעזרת ילד או ילדה.
 בעת הכנסת התינוק כל הנוכחים קמים בפניו ואומרים בקול רם:

פְּרוּךְ הַפֶּא !

הסנדק נוטל את התינוק מידי אשתו ומוליכו אל הכסא. המוהל נוטל את הנער מידי הסנדק, מניחו על הכסא שהכין לאליהו ואומר:

זֶה הַכֶּסֶא שֶׁל אֱלֹהֵינוּ זְכוֹר לְטוֹב:

(למנהג פפד"מ אין אומרים את הפסוקים האלה: לישועתך קייתי יי: שבחתי לישועתך יי: ומצותיך עשיתי: אליהו מלאך הברית. הנה שלך לפניך: צמוד על ימיני וסמכני: שבחתי לישועתך יי: שש אנכי על אמרתך. כמוצא שלך רב: שלום רב לאהבי תורתך. ואין למו מכשול:)

אֲשֶׁרִי תִבְחַר וּתְקַרֵּב יִשְׁכֵּן חֲצִרֶיךָ:

הקהל עונה: **נִשְׁבָּעָה בְּטוֹב בֵּיתְךָ, קְדוֹשׁ הַיְכָלְךָ:**

המוהל נוטל את התינוק מכסאו של אליהו, והסנדק מתיישב על הכסא המיועד לסנדק, ומניח המוהל את התינוק על ברכי הסנדק.

יש המחלקים את המילה לשני מוהלים, אחד מל ואחד פורע ומוצץ, ואין עושים כן בשבת. המוהל מברך ברכת 'על המילה', והפורע מברך 'בורא פרי הגפן' ו'אשר קידש'.

המוהל מגלה את ערלת התינוק. יש הנזהרים שלא לגעת בערלה בטרם אמר את הברכה, ויש נוהגים לתפוס את עור הערלה בין האצבעות לפני הברכה. המוהל מברך בקול רם:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל הַמִּילָה:

המוהל חותך את הערלה בזריזות ומשליך אותה עם האזימל לתוך כלי שבו עפר לח. מיד אחר החיתוך אבי הבן מברך:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ לְהַכְנִיסוֹ בְּבְרִיתוֹ שֶׁל אַבְרָהָם אֲבִינוּ:

אין מברכים ברכת 'שהחיינו' (יש המברכים בבן בכור כשאב בעצמו מל אותו), ותיכף אחר ברכת 'להכניסו' הקהל עונה:

כָּשֶׁם שֶׁנִּכְנַס לְבְרִית כֵּן יִכְנַס לְתוֹרָה וּלְחֻפָּה וּלְמַעֲשִׂים טוֹבִים:

המוהל ממחר לעשות את הפריעה, ולאחריה נוטל מעט יין בפיו לפני המציצה מה'כוס של מציצה', ולתוכו גם פולט את דם המציצה. בגמר הפריעה והמציצה חובש המוהל את מקום המילה, ומחל את התינוק בחיתול המילה שממנו עושים את ה'יווימפלי'.

עתה נוטל המוהל התינוק מן הסנדק, ונעמד הסנדק ממושבו, ובעמדו מחזיר המוהל התינוק לידי הסנדק. את הברכות האחרונות, 'בורא פרי הגפן' ו'אשר קידש ידיד', אומר המוהל, ורוחץ תחילה את ידיו ופיו. אם יש צורך גדול, אפשר לכבד מישוה מן הנוכחים באמירת ברכות אלה.

נותנים בפני המברך 'טבלה' ובה נוסח הברכות. יש שעשו טס של כסף שברכות מילה כתובות עליו. המברך נוטל את הכוס בידו, וראוי לו להפוך פניו למזרח (כיוון ירושלים) בשעת הברכה. בברכתו מכון המברך להוציא את הסנדק ידי חובת ברכת הגפן.

נהגו מקדמת דנא לקרוא לתינוק על שם אבותיו. הילד הראשון מצד האב והשני מצד האם וחוזר חלילה. לפעמים מתפשרים ונותנים לו שמות משני הצדדים, ושם מצד האב קודם תמיד. אף גדולי ישראל כהחת"ס קראו בניהם על שם אבותיהם ולא על שם רבותיהם.

המברך פותח ואומר:

סברי [מורה מוריני הרב] מרנן ורבנן ורבותי

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרִי הַגֶּפֶן:

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, אֲשֶׁר קִדְּשׁ יְדִיד מִבְּטָן, וְחָק בְּשָׂאָרוֹ שָׁם, וְצִאָצְאָיו חָתָם בְּאוֹת בְּרִית קוֹדֶשׁ, עַל כֵּן בִּשְׂכָר זֹאת

אֵל חַי חֶלְקֵנוּ צוּרֵנוּ צִוָּה לְהַצִּיל יְדִידוֹת שְׂאֲרֵנוּ מִשַּׁחַת לְמַעַן בְּרִיתוֹ

אֲשֶׁר שָׁם בְּבִשְׂרֵנוּ. בְּרוּךְ אַתָּה יי כּוֹרֵת הַבְּרִית:

אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ, קָיָם אֶת הַיָּלֵד הַזֶּה לְאַבְיוֹ וּלְאִמּוֹ (כשהאב

מוהל יאמר: קָיָם אֶת בְּנֵי הַיָּלֵד הַזֶּה לִי וּלְאִמּוֹ). **וַיִּקְרָא שְׁמוֹ בִּישְׂרָאֵל פְּלוֹנִי בֶר פְּלוֹנִי. יִשְׁמַח**

הָאָב בְּיוֹצֵא חֶלְצָיו. וְתִגַּל אִמּוֹ בְּפֶרִי בִטְנָה (כשהאב מוהל יאמר: אִשְׁמַח בְּיוֹצֵא חֶלְצִי.

כשנפטרה האם יאמר: וְתִגַּל אִמּוֹ בְּגֶן עֵדֶן בְּפֶרִי בִטְנָה). **כַּפְתּוֹב. יִשְׁמַח אָבִיךָ וְאִמְךָ וְתִגַּל**

יולדתך: ונאמר ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמין. ואמר לך בדמין חיי: ואמר לך בדמין חיי: (ונותן באצבעו מהיין בפי התינוק, ויש שנהגו ליתן מתוך כוס המציצה שבו מעורב הדם). **ונאמר זכר לעולם בריתו. דבר צנה לאלף דור: אשר פרת את אברהם ושבועתו לישחק: ויעמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם: ונאמר וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר צנה אותו אלהים: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: פלוני זה הקטן גדול יהיה, פשם שנכנס לברית בן יכנס לתורה ולחפה ולמעשים טובים. אמן:**

ליתום מאב אומרים נוסחא זאת:

אלהינו ואלהי אבותינו קים את הילד הזה לאמו ולקרוכיו ולכל משפחתו ויקרא שמו פלוני פשם אביו. אפה יי אלהינו אלהי כל בשר אבי יתומים תהיה לו לאב והוא יהיה לך לבן, ותהי כניסתו לברית כפרה לאמו ולכל קרוביו. תתענג נפש האב בגן עדן ביוצא חלציו והאם בעולם הזה תגל בפרי בטנה, ויתקיים בו מקרא שכתוב ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמין. ואמר לך בדמין חיי: ואמר לך בדמין חיי: ונאמר זכר לעולם בריתו. דבר צנה לאלף דור: אשר פרת את אברהם ושבועתו לישחק: ויעמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם: ונאמר וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר צנה אותו אלהים: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: פלוני זה הקטן גדול יהיה, פשם שנכנס לברית בן יכנס לתורה ולחפה ולמעשים טובים. אמן:

ואם הילד אין לו אב ואם יאמר המוהל ברכה זו במקום אלהינו ואלהי אבותינו:

תשלח אסותא דחיי ורחמי מן קדם מרא שמיא לאסאָה ית רביא הדין ויתקרי שמה פלוני ויתסא כמה די אתסיו מרא די מרה על ידי משה במדברא וכמיא דיריחו על ידי אלישע, בן יתסא בעגלא ובזמן קריב, פאמור ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמין. ואמר לך בדמין חיי: ואמר לך בדמין חיי: ונאמר זכר לעולם בריתו. דבר צנה לאלף דור: אשר פרת את אברהם ושבועתו לישחק: ויעמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם: ונאמר וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים כאשר צנה אותו אלהים: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: הודו ליי כי טוב, כי לעולם חסדו: פלוני זה הקטן גדול יהיה, פשם שנכנס לברית בן יכנס לתורה ולחפה ולמעשים טובים. אמן:

בגמר הברכה כולה, המוהל נותן לסנדק לשנות את היין. מעט מן היין נותן בפי התינוק הנימול, גם לקטנים העומדים שם, ושולחים את הכוס ליולדת שתטעם מכוס הברכה. בסוף הברית הש"ץ קורא בקול רם 'עלינו לשבח', וכולם אומרים עמו. הסנדק מחזיר את התינוק לסנדקת הממתינה לו בפתח עזרת הנשים. כסא של אליהו נשאר במקום המילה, מעוטר בכרים ומפות, עד 'שלישי למילה', ועד אז דולק גם הייודש-קערץ'.

הערלה

מיד אחר החיתוך, לפני הפריעה, משליך המוהל את הערלה עם האיזמל לתוך כלי שיש בו חול לח (בנוץ, רקק). אם המילה בשבת מכינים את החול מבעוד יום.

בגמר המילה מטמינים בחול את הערלה. משאירים את הערלה בחול עד השלישי למילה. מנהג קדומים להביא מחתה של אש, כדי להעלות ריחה של הערלה לפני הקב"ה כמו קטורת, וכן הוא מנהג פרנקפורט לשרוף את הערלה.

בקהילות באדן, לאחר שהוציאו את הערלה מהחול, שרפו את הערלה דוקא ברות ברית המילה. לפי מנהג וורמיישא המוהל תיכף אחר החיתוך זורק את הערלה והאיזמל על כסא של אליהו, ולאחר המילה טומנים את הערלה בחול בצד ארון הקודש במקום המיוחד לכך. ובשבת משאירים את הערלה עם האיזמל על כסא של אליהו עד מוצאי שבת.

סעודת ברית מילה

יש העושים את הסעודה תיכף אחר הברית, ויש שעורכים אותה בצהרים. דורשים מענין המילה, מזמרים ושרים.

לפני ברכת המזון אומרים 'שיר המעלות' בניגון, ואין אומרים 'נודה לשמד'.

המוהל מברך ברכת המזון, אם בר הכי הוא.
בברכה השניה של ברכת המזון, לפני 'ככתוב ואכלת ושבעת', אומרים את הפיוט מיוחד לברכת המזון של ברית מילה, שתיקנו רבנו אפרים מבונא: 'אלקים צוית לידיך בחירך'. המברך אומר בקול רם, והמסובים משיבים בקול רם על כל חרוז וחרוז: 'ברית עולם'.
בסוף ברכת המזון, לפני 'ממרום ילמדו', אומרים את נוסח 'הרחמן' של ברית מילה שתיקן רבנו אפרים מבונא: 'הרחמן הוא אשר חנן את הילד הזה'.

מילת שני תינוקות

לשני תינוקות מכינים נרות כפולים, ב' נרות גדולים ('יודש-קערץ') וכ"ד נרות קטנים.
הנולד ראשון יש לו קדימה בכל, והסנדק שלו דוחה בעליה לתורה את סנדקו של השני, כשאי אפשר לקרוא לשניהם.
שני המוהלים אומרים 'וכרות', ונדחה הסנדק.
מביאים את שני התינוקות יחד לביה"כ. סנדקית הילד הראשון הולכת ראשונה, ושל השני אחריה. סנדק הילד הראשון נוטל שלו ראשון, ואחריו השני.
בכניסתם קוראים לעבר שניהם: 'ברוך הבא' (ויש קוראים: 'ברוכים הבאים').
המוהל הראשון מברך ברכת 'על המילה' אחת לשניהם, והמוהל השני עונה 'אמן' ויוצא בברכתו. ובברכת 'בורא פרי הגפן' ו'אשר קידש' מברך המוהל השני גם עבור הראשון.
אם תאומים הם, מברך האב 'להכניסם' בבריתו של אברהם אבינו. והקהל אומר (גם כשאינם תאומים): 'כשם שנכנסו לברית כן יכנסו' וכו'.
תחינת המוהל נאמרת בלשון רבים: 'אלקיני ואלקי אבותינו קיים את הילדים האלו לאביהם ולאמם ויקרא שמם בישראל פלוני ופלוני בני פלוני, ישמח האב ביוצאי חלציו ותגל אמם בפרי בטנה... אלו הקטנים גדולים יהיו, כשם שנכנסו לברית כן יכנסו' וכו'.
מכינים שלושה כוסות, אחד לברכה ושנים למציצה. ולכל אחד מהתינוקות מטעימים מכוס של ברכה באמירת 'בדמייך חיי'.
כאשר אין מלים את שניהם יחד, יש להמתין עד גמר מילת הראשון, ואז להביא השני, ולברך עליו את כל הברכות בפני עצמו.
באמירת 'הרחמן' של רבנו אפרים מבונא שבברכת המזון, אומרים הכל בלשון רבים.

מילה בשבת

מדליקים את נרות המילה מערב שבת, ונוטלים גדולים יותר שידלקו כשיעור הנצרך.
מנגנים בתפילה באותם מקומות כמו מילה שחלה בחול.
מלים את התינוק אחר מוסף לפני 'עלינו'.
הסנדק שותה מן היין אף שהוא לפני קידוש.
בשחרית אומרים יוצר 'אפוני אימיו', אופן 'אזורי אימה', זולת 'אות ברית'. 'אמת ויציב' הקצר ואומרים 'על הראשונים' בנעימה. (אין אומרים את הגאולה 'יום ליבשה').
במוסף אומרים 'אלקיעם אני זוכר הברית'.
ביום טוב, אף אם חל בשבת, אין אומרים פיוטי ברית מילה כלל.

התפילה כשברית המילה בימים מיוחדים

אם חל בשבתות מיוחדות שאומרים בהם פיוטים מענין היום, מקצת פיוטי ברית מילה דוחים פיוטי היום, ואין מנהג אחיד בכל קהילות אשכנז איזה דוחים.
לפי מנהג ק"ק פפד"מ ובנותיה אומרים בהן את פיוטי ברית המילה דלהלן (והשאר של אותו היום):

- שבת חול המועד פסח – 'אלקיעם' דמילה.
- שבת חול המועד סוכות – 'אופן' ו'אלקיעם' דמילה.
- שבת חנוכה – יוצר דחנוכה, 'אופן' דמילה, 'זולת' דחנוכה, 'אלקיעם' דחנוכה.
- שבת ראש חודש – יוצר ו'אופן' דראש חודש, 'זולת' דמילה, 'אלקיעם' דראש חודש.
- שבת בראשית, ארבע פרשיות, שבת הגדול, שבת נחמן, שבת שובה – 'אופן' ו'אלקיעם' דמילה.
- שבת ראש חודש שחל בחנוכה או בפרשת שקלים או בפרשת החודש – יוצר' של השבת, 'אופן' ו'אלקיעם' דראש חודש, 'זולת' דמילה.
- שבת הפסקה ושבית פנויה בחודש אדר או ניסן – יוצר של השבת, 'אופן', 'זולת' ו'אלקיעם' דמילה.
- שבתות שבין ר"ח אייר לשבועות, שבתות בין המצרים – 'יוצר', 'אופן' ו'אלקיעם' דמילה, 'זולת' דשבת.

- **ראש חודש אב שחל בשבת** – 'יוצר' ו'אופן' של ראש חודש, 'זולת' של בין המצרים, ו'אלקיכם' של מילה.
- **הושענא רבה** – בפיוט 'אנא אזון חין' לפני החרוז 'אנא הבט' אומרים את החרוז הראשון מהפזמון 'זכור ברית אברהם'.
- **בתענית ציבור ובכל יום שאומרים בו סליחות** – לפני 'זכור לנו ברית ראשונים' אומרים את החרוז הראשון מהפזמון 'זכור ברית אברהם'.

מילה בתשעת הימים מר"ח אב

בתשעת הימים מר"ח אב, בלילה שלפני המילה בסעודת 'וואכנאכט', אוכלים מאכלי חלב, לא בשר ולא יין. בסעודת הברית כל הקרואים, אפילו יותר ממניין, אוכלים בשר ושותים יין, עד חצות של ערב תשעה באב. בעלי הברית, היינו אבי הבן, הסנדק והמוהל מסתפרים ומכבסים בגדיהם. ובמקצת מקומות נהגו לאסור בשבוע שחל בו ט"ב, ויש שאסרו מראש חודש אב. בעלי הברית לובשים בגדי שבת בשחרית שבה עורכים את ברית המילה, ובשבת חזון לובשים בגדי שבת גם בלילה שלפניו בלכתם אל ה'וואכנאכט'. ברית מילה בשבת חזון, מותר לבעלי הברית להתרחץ בחמין בערב שבת. בשחרית למרות שיש ברית מילה אומר הש"ץ את כל קטעי התפילה המיוחדים לכך בניגון מיוחד לימי חול של בין המצרים. בשני וחמישי אומרים 'א-ל ארך אפים' בניגון הפזמון 'שעה נאסר'. ש"ץ משפיל קולו בסוף חצי קדיש שאחר קריאת התורה.

שלישי למילה

עושים סעודה קטנה ביום שלישי למילה אחר חצות, בהשתתפות ציבור מצומצם. יש נוהגים לרחוץ אז את התינוק, במעמד נשים נכבדות מהקהלה. חל בשבת, צריך להחם את המים לפני כניסת השבת. חל ביום טוב, יכול להחם מים לשתייה ולהרבות עבור הרחצה. (בימינו יש המשתמשים ביום טוב במים שהוחמו בדוד שמש). מכבים את ה'יודש-קערץ'. לפני כיבוי יש השורפים בו את ערלת הנימול. את הכסא של אליהו מחזירים למקומו ביום זה.

מנהגי יולדת בצאתה לבית הכנסת

יולדת, בין אם ילדה זכר בין אם ילדה נקבה, יוצאת לראשונה מביתה בשבת בבוקר, כחודש אחר הלידה, וביציאתה הראשונה פניה מועדות לבית ה', והולכת בליווי חברותיה לתפילת שחרית, לבושה בגדי יום טוב. בפיוט 'א-ל אדון' החזן מנגן לכבודה 'שמחים בצאתם' בניגון מיוחד. בעל היולדת הוא חיוב לעלות לתורה, ובברכתו מכין לצאת חובת תודה בשביל אשתו, והיא עונה 'אמן' על ברכתו. הבעל עושה 'מי שבירך' לאשתו ולתינוק ונודר עבור אשתו סכום כלשהו למאור בית הכנסת, במקום הקרבת קרבן יולדת וקרבן תודה. אם ילדה נקבה, זמן קריאת השם הוא בשבת זו, ולא לפני כן. יש הנותנים לבת שם בישראל ב'מי שבירך' זה, ויש שנותנים את השם רק בבית היולדת, ב'חול קרייש'. אשה אינה מברכת 'הגומל', ואין בעלה מברך עבורה ברכה זו. קדיש 'יתקבל', אחר מוסף, אומר החזן בניגון יפה. בגמר התפילה מלוות חברותיה וקרובותיה את היולדת לביתה, ושם מכבדת אותן ב'קידוש', עוגות ומשקאות. בצהרים עורכים בבית היולדת 'חול קרייש'.

סדר 'חול קרייש'

בשבת בה הולכת היולדת לבית הכנסת, עושים לתינוק או התינוקת 'חול קרייש'. ביום המילה קיבל הילד שם קודש שבו עתיד להיקרא לתורה, ובשבת שיולדת הולכת לבית הכנסת נותנים לו שם חול, שהוא כינויו בפי הבריות, כגון יצחק - איצק, אליעזר - ליזר, אלכסנדר - סנדר, מרדכי - מוטל, יחזקאל - חזקי. יש שאינם נותנים לו כינוי חול אלא חוזרים על שם הקודש שלו, להודיע כי שם הקודש ישמש אותו גם בחיי החולין. כך הוא סדר 'חול קרייש': אחר סעודת שבת באים לבית היולדת נערים שעדיין לא הגיעו למצוות.

מלבישים את התינוק בגדי הדר כביום המילה, מקשטים את עריסתו, מכסים אותו בטלית מצויצת, ומניחים חומש ויקרא למראשותיו. הנערים יושבים סביב השולחן או עומדים סביב עריסת התינוק ואומרים את הפסוקים הקבועים ליחול קרייש', כפי שנדפסו בסידורים 'עבודת ישראל' ו'שפת אמת'. כשסיימו אמירת הפסוקים, מרימים הנערים יחדיו את עריסת התינוק, וקוראים בקול רם: "חול קרייש! איך יקראו לתינוק? פלוני! פלוני! פלוני!" - וחוזרים על כך ג' פעמים. נותנים לנערים, טרם לכתם, שקית של פירות, אגוזים ודברי מתיקה כיוצא בהם. אף לתינוקת נקבה עושים 'חול קרייש', ואליה באות נערות, אבל אין אומרים אצלה את הפסוקים ולא מניחים חומש בעריסתה.

הבאת 'ווימפל' לבית הכנסת

בברית המילה כורכים על התינוק חיתול או בד ואותו היו מכנים 'יודש-ווינדל' [=חיתול ברית מילה], וממנו עושה אם הילד, או אדם אחר, מפה לספר תורה המכונה 'ווימפל' או 'מפה' (בהיגוי אשכנזי: Mappe).

בד החיתול הוא בערך בגודל מטר על מטר, וגוזרים אותו לארבע רצועות שוות ברוחב 25 ס"מ. רצועות אלה מחברים בתפירה לכדי רצועה אחת ארוכה. מציירים עליה, או רוקמים, את שם הקודש של הילד, תאריך לידתו, וברכה שיזכו לגדלו לתורה לחופה ולמעשים טובים. מוסיפים לזה ציורים ועיטורים שונים, כגון ליד שם הילד 'יהודה' ציור אריה, ליד שם החודש ציור מזל אותו חודש, ליד המילה 'תורה' ציור ספר תורה, ליד המילה 'חופה' ציור חופת חתן וכלה, וליד 'מעשים טובים' קופה של צדקה, וכיוצא באלה. לדוגמא, כך הוא נוסח ה'ווימפל' של רבנו עקיבא איגר זי"ע: "הילד עקיבא בן הר"ר משה גינו שנולד למז"ט יום ר"ח מרחשון תקכ"ב לפ"ק, ה' יזכה לגדל אותו לתורה [כאן ציור: איש ובידו ס"ת] לחופה [הציור: חופה ושושביניה] ולמעשים טובים [הציור: יונה], אמנ".

יש המוסיפים פסוקים ועיטורים בשולי ה'ווימפל'. יש המביאים את ה'ווימפל' לבית הכנסת בהיות הילד בן שנה, ויש במלאות לו שלוש שנים - וזוהי לו הליכתו הראשונה לבית הכנסת.

המקדיש את ה'ווימפל' לבית הכנסת, צריך להקדישו לפני השבת שבה מביאו. אף שלב בית דין מתנה עליו שיהא הווימפל ראוי גם לשימוש אחר, כגון כריכת ספר אפטרותא, יש המהדרים להתנות כך בפה מלא.

בשבת אחר יום הולדתו מביאה האם עמה את הילד וה'ווימפל' לתפילת שחרית. בקריאת התורה בא הילד אל אביו והווימפל בידו.

האב עולה לתורה ועושה 'מי שבירך' לילד אחר עלייתו. בהגבהה וגלילה מכבדים את קרובי הילד.

הילד מכובד במצות 'הושטה' של הווימפל שלו לידי הגולל ('הושטה' היא מצוה קבועה בכל קריאת התורה, היינו מי שמושיט לגולל את ה'ווימפל' לשם כריכתו על ספר התורה מושיט גם את המעיל והרימונים).

אחר כך מרים האב את בנו כדי שיקיים מצות 'עץ חיים' (היא מצוה קבועה בכל קריאת התורה, היינו שמכבדים אדם מיוחד לאחוז בעצי חיים כדי לסייע בהחזקת הספר התורה כהוגן בשעת הגלילה). לבסוף נותנים לילד להניח את הרימונים על עצי החיים.

האב מוליך את הילד אל הרב, כדי שיברכו בהנחת ידיו על ראשו. אחר התפילה יש המחלקים מגדנות בבית הנער לכל הבאים שם לברכו. לבני שלוש התיירו משבת זו ואילך בהרבה מקומות להביאם לבית הכנסת כפעם בפעם. בשבת הבר-מצוה שלו, הנער גולל את ספר התורה עם ה'ווימפל' שלו. תספורת המכונה 'חאלקא' בגיל שלוש לא היתה מקובלת אצל אבותינו וקדמונינו באשכנז (ויש הנמנעים מ'חאלקא' מחשש חוקות הגוי), ונהגו לספר שער הילד לפני גיל זה לכבוד יום טוב, או כששערו גדול למדי.

פדיון הבן

החייב בפדיון

ישראל שנולד לו בן זכר והוא בכור לאמו, אף על פי שאינו בכור לאביו, חייב לפדותו. כהן וכן לוי פטור מפדיון בנו, וכן אם האם היא כהנת או לוייה, פטור האב מפדיון בנו. הנולד אחר הנפל, הוא בכור לנחלה ואינו בכור לכהן.

המועד

הבכור ראוי לפדיון אחר שעברו עליו שלשים יום, וביום שלשים ואחד פודים אותו, ולא משהים עוד את המצוה. אין פודים בכור בלילה, משום דאיתקש לקדשים ואין פודים קדשים בלילה, וגם שהוא זמן שהמזיקים שולטים בו, לכן פודים את הבכור ביום, ונהגו לפדותו בזמן סעודה שאוכלים בה בשר, שהוא בצהרים, אף אם לא אוכלים בה בשר, ובכך יש פירסומי מילתא טפי. ואין דוחים את הפדיון לשעה מאוחרת אחר הצהרים, שלא להשהות את המצוה יותר מדי, וגם שלא להתחיל סעודה גדולה לפני זמן מנחה קטנה, שהוא עיקר זמן התפילה לדעת פוסקי אשכנז. אומרים תחנון הן בתפילת שחרית אותו יום והן בתפילת מנחה, גם אם מתפללים במקום כינוס הציבור לעריכת פדיון הבן. חל יום ל"א להיות בשבת או ביום טוב ממתינים עד יום שלאחריו, ופודים בצהרי יום ראשון, ולא נהגו לפדות במוצאי שבת. חל יום ל"א בחול המועד, יש הממתינים עד אסרו חג, לפי שאין מערבין שמחה בשמחה, ויש הפודים בו ביום בלא סעודה. חל יום ל"א בתענית ציבור, עושים את הפדיון והסעודה בליל כניסת יום ל"א, וצריך להיזהר שיהיה התינוק באותה שעה כבר בן כ"ט ימים וי"ב שעות ותשצ"ג חלקים. חל יום ל"א בערב ראש השנה שנהגו להתענות בו, אוכלים בה הקרואים, וכן בשבוע שחל בו תשעה באב אוכלים בה הקרואים בשר ויין, ויש שהתירו רק מאכלי חלב ויין. חל יום הפדיון בתענית בה"ב או יום כיפור קטן או תעניות אחרות שאינן חובה, הכהן ואבי הבן אם הם מן המתענים, מתפללים מנחה גדולה עם 'ויחל' ו'עננו', ואוכלים בסעודת הפדיון. שאר הקרואים המתענים, אם התנו בעת קבלת התענית שיאכלו בסעודת מצוה זו, יכולים לאכול, ואם לא התנו עליהם להשלים התענית.

שיעור חמשה סלעים

מן התורה חייב האב לפדות את בנו בחמשה שקלים, והשקל האמור בתורה הוא סלע בלשון חכמים. לפיכך פודים את הבן בחמשה סלעים. רבותינו בכל הדורות שיערו את ערך חמשה הסלעים לפי מטבעות שבימיהם, וקשה היום לעמוד על טיבם המדויק וערכם. לפי חישוב רבותינו בדורות האחרונים, משקל סלע אחד נע בין 15.5 גרם כסף טהור לבין 17.4 גרם כסף. כך שבמתן מטבעות בערך של 100 גרם כסף ויותר, כפי שנהוג בזמנינו, ודאי יוצאים ידי חובה. לאחר שקבל הכהן את חמשה הסלעים, בכסף או שוה כסף, מיד אבי הבן, אם ירצה הכהן, יחזירו לו, אבל אבי הבן צריך לכוין ליתנם לכהן מתנה גמורה.

המעמד

מכינים סעודה, ואין עורכים אותה בבית כנסת. מלבישים את התינוק בבגדים נאים, וכן אבי הבן והכהן לובשים מלבושי יום טוב בשעת הפדיון והסעודה. אין מקפידים להניח את התינוק בתוך קערת כסף, ואין מעטרים אותו במיני מתיקה. הקרואים נוטלים ידיהם, והכהן בראשם. הכהן יושב בראש המסובים, ושאר הקרואים סביבו, סביב השולחן. הכהן מברך 'המוציא' על הפת, ונותנים למסובים מפרוסת 'המוציא'. מיד אחר ברכת 'המוציא' פודים. האב מניח חמשה סלעים בתוך כלי נאה עשוי כסף, ומניחו לפני הכהן. מוזגים כוס יין ומציבים אותו לפני הכהן.

אופן הפדיון

האב נעמד מול הכהן, שיושב בדרך חשיבות כדי לקבל את מתנת הכהונה. האב לוקח את בנו ומניחו בזרועות הכהן היושב, ואומר:

אֲשֶׁתִּי (פלוגית) יִלְדָּה לִּי בֶן זָכָר (פלוגי), בְּכוֹר, פֶּטֶר רָחֵם, וְהָרִי הוּא שְׁלֹךְ:
הכהן שואל את האב:

אִי-זֶה תִּרְצֶה יוֹתֵר, אֶת בְּנֶךָ בְּכוֹרְךָ זֶה, או חֲמִשָּׁה סְלָעִים דְּמֵי פְדִיּוֹנוֹ?
האב נוטל את הכלי עם המעות בידו ומשיב:

אֶת בְּנִי בְּכוֹרִי אֲנִי רוֹצֶה יוֹתֵר, וְהָא לֶךְ חֲמִשָּׁה סְלָעִים בְּפְדִיּוֹנוֹ:
ואז מברך האב בקול רם ברכת 'על פדיון הבן' וברכת 'שהחיינו' ומכוין האב להוציא גם את הכהן בברכת 'שהחיינו' שחייב בה הכהן משום הנאת המעות הבאות לידו:

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל פְּדִיּוֹן הַבֵּן:
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם. שֶׁהַחַיִּינוּ וְקִיָּמָנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזִמְנָה זֶה:
בשעה שמברך נותן האב (יש הנותנים רק אחר גמר הברכות) לכהן את הכלי עם המעות, והכהן נוטל את המעות בלבד ולא את הכלי.

אחר ברכות האב אומר הכהן, ואומרים המסובים עמו:

בְּנֶךָ פָּדוּי. בְּנֶךָ פָּדוּי. בְּנֶךָ פָּדוּי:
הכהן מחזיר את הילד לידי אביו, ונוטל את כוס היין בידו ומברך:

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרִי הַגֶּפֶן:
ושותה הכהן, ונותן גם לאבי הבן לשתות.

יש נוהגים שהכהן נוטל את המעות ומוליכם בידו על ראש הבן ואומר: זֶה תַּחַת זֶה, זֶה חֲלוּף זֶה, זֶה מְחוּל עַל זֶה. יָצָא זֶה לַפֶּה. וְנִכְנַס זֶה הַבֵּן לְחַיִּים לְתוֹכָהּ וּלְיָרֵאת שְׁמַיִם. יְהִי רְצוֹן שְׁכֵשֶׁם שְׁנֹכְנֵם לְפְדִיּוֹן בֶּן יָפְנִס לְתוֹכָהּ וּלְחִפָּה וּלְמַעֲשֵׂים טוֹבִים:

הכהן מניח את ידיו על ראש הבן ומברכו:

יְשִׁימְךָ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנָשָׁה:

יְבָרְכְךָ יְיָ וְיִשְׁמְרְךָ: יָאֵר יְיָ פָּנָיו אֵלֶיךָ וִיחַנְךָ: יֵשָׂא יְיָ פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיִשֶּׁם לְךָ שְׁלוֹם:
יְיָ שְׁמְרְךָ. יְיָ צִלְךָ עַל יַד יְמִינְךָ: כִּי אוֹרְךָ יָמִים וְשָׁנוֹת חַיִּים וְשְׁלוֹם יוֹסִיפוּ לְךָ: יְיָ יִשְׁמְרְךָ מִכָּל רָע. יִשְׁמַר אֶת נַפְשְׁךָ. אָמֵן:

הסעודה

המנהג לעשות סעודת בשר ויין בפדיון, לפרסומי מצוה, עם עשרה בני מצוה לכל הפחות, והיא סעודת מצוה.

נוטלים ידים לסעודה. הכהן מברך 'המוציא' על הפת, ונותנים למסובים מפרוסת 'המוציא', ומיד עורכים את סדר פדיון הבן.

בגמר הפדיון אוכלים ושותים ושמחים.

לפני ברכת המזון אין אומרים 'שהשמחה במעונו' (ויש מרבותינו הראשונים שנהגו לאמרו). לא נהגו באשכנז לחלק שיני שום וקוביות סוכר לקרואים שיביאוהו לבני ביתם, לשתפם בסעודת פדיון הבן, כפי שהתקבל אצל הנוהגים באכילת 'שיירים' בסעודת צדיק (יש מן האחרונים שהסתייגו מחלוקת השום). הרעיון שהאוכל מסעודת פדיון הבן עולה לו במקום פ"ד תעניות, נזכר בספרי חסידות, ויש מן האחרונים שכתבו שאין מקור לדבר בחז"ל והפוסקים, והוא שיחה נאה בפי הבריות. אם ביום הפדיון יש לכהן הפודה 'יאהרציט', והוא מתענה כפי ההלכה, אינו רשאי לאכול בסעודת הפדיון.

בכור שנמצא בעיר אחרת

אם התינוק נמצא בעיר אחרת מזו בה נמצא האב, לא נהגו לפדותו על ידי שליח, אלא האב פודה את בנו ביום ל"א ללידתו שלא בנוכחות התינוק, ועושים ככל הסדר הנזכר לעיל, בלא שינוי.

יש נוהגים שהאב נוטל בידו סדין קטן מקופל בצורת תינוק, ונוהג בו כאילו היה התינוק בעצמו, ורק באמירת המילים 'הרי הוא שלך' מוסיף ואומר: 'בכל מקום שהוא'.

עיקובים בפדיון

בכור שעברו שלשים יום מאז לידתו ולא נימול מחמת דבר המעכב את המילה, פודים אותו בזמנו, כי מילה ופדיון כל אחת מצוה בפני עצמה היא. ויש שנהגו להמתין עם הפדיון עד לאחר המילה.
מת הבן בתוך שלשים ואפילו ביום שלשים, אין אביו חייב בפדיונו, ואם מת לאחר שלשים חייב האב לפדותו ולברך על הפדיון אבל אינו מברך 'שהחיינו'.
בן פטר רחם שלא פדאו אביו או שמת אביו לפני ל', מחוייב הבן לפדות את עצמו כשיגדל, ואז הוא בעצמו מברך: ברוך אתה יי אלינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על פדיון הבכור, וגם 'שהחיינו'. ונוהגים לתלות בצוארו טס כסף שכתוב עליו: 'בן בכור', למען לא ישכח לפדות את עצמו.

בר מצוה

התקופה שלפני הבר-מצוה

ג' תעניות ציבור לפני הבר מצוה, הנער צם כל היום כולו. נער שעדיין אין לו טלית, מקבל טלית לקראת הבר מצוה. חודשיים (יש המקדימים שלושה חדשים ויש רק חודש אחד) לפני זמן חיובו, מתחיל הנער להניח תפילין. לא נהגו לברך 'שהחיינו' על הנחת תפילין ראשונה. לדעת מקצת פוסקי אשכנז ראוי לברך 'שהחיינו' על הנחת תפילין ראשונה, וכדי לצאת ידי כל הדעות, יכוון הנער גם על התפילין החדשות, כאשר מתעטף לפני כן בטלית חדשה שמקבל לקראת הבר המצוה.

קריאת הנער בתורה ועליתו

נער בר מצוה הקורא בתורה הוא חיוב לעלות לתורה בשחרית שבת או מנחה של שבת. עלייתו לתורה והשמחה הנלווית הם דווקא בשבת שאחר היום בו נעשה בן י"ג ויום אחד ולא בשבת שלפני הגיעו למצוות. אין הנער עולה לתורה בחול לפני אותה שבת, אף אם כבר נעשה בן י"ג ויום אחד. מי שנעשה בן י"ג ויום אחד בשבת גופא, קורא באותה שבת, ויש מרבתינו שהורו להמתין עד השבת שלאחריה. ביום טוב אין הנער קורא בתורה ונדחה לשבת שאחריו. יש נערים הקוראים את פרשת השבוע כולה, ויש שרק חלקים ממנה, לפחות בעלייתו לתורה. הנער בעלייתו קוראים לו באופן חגיגי לעלות לתורה ב'יעמוד הגבוה', בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד...'. רגילים לקרוא אותו 'ליששי', שהיא העלייה המכובדת אחרי 'שלישי', עלייה שבה מכבדים בשבת זו את אבי-הבן או את הרב. אם אינו קורא בתורה, יש שנהגו ליתן לו מפטיר, וכדרך כל המפטירים אין קוראים לו בשמו בקול רם לעלות לתורה אלא מזמינים אותו בשקט. אין מניחים אותו לקרוא פרשת זכור, אבל יכול לקרוא את פרשיות שקלים, פרה והחדש.

ברכת 'ברוך שפטרני'

אחר שבירך ברכה אחרונה, לפני ה'מי שבירך', בא אביו אל הבימה, מניח ידיו על ראשו ומברך בקול: בָּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר פָּטַרְנִי מֵעֲנֹשׁ שָׁל זֶה. ועונים 'אמן' על ברכתו. בדורות האחרונים יש שנהגו לומר את הברכה בלחש בלא שם ומלכות בנוסח: בָּרוּךְ שֶׁפָּטַרְנִי מֵעֲנֹשׁ שְׁלֹזָה.

מנהגי שמחה בקריאת התורה והתפילה

לפני קריאת התורה מנגן הנער 'ויעזור ויגן' בניגון המיוחד לבר מצוה. אין משליכים ממתקים על ראש הנער והמתפללים ואף אין מחלקים אותם בשקיות. קרובי הנער מכובדים בעליות, אבל אין מוסיפים על ז' קרואים יותר מהוספה אחת בשעת הדחק. בעלית 'שלישי' מכבדים את הרב או את אבי הנער. מנגנים בניגון נבחר את חצי הקדיש שאחר הקריאה. נער שקולו ערב ובקי בנעימות התפילה, מתפלל לפני התיבה מוסף או תפילה אחרת. אחר ההפטרה לפני אמירת 'יקום פורקן' הרב נושא דברי חיזוק ומוסר אישיים אל הנער העומד למולו. במנחה מכבדים את הנער במצות גלילה ב'ווימפלי' (מפה) שלו שהביא לבית הכנסת בקטנותו.

סעודת מצוה

אחר תפילת מוסף עורכים קבלת פנים לציבור במקום כלשהו מחוץ לבית הכנסת, ולאחריה עורכים סעודה למשפחה (בדורות שלפנינו יש שהקדימו זאת לליל שבת ויש שאיחרו לסעודה שלישית). בסעודה דורש הנער בעניני בר מצוה, כי עיקר שמחת מצוה של בר מצוה היא דרשתו. יש נערים המסיימים מסכת בסעודה זו. נער הבר מצוה מזמן ומברך בקול את ברכת המזון.

למחרת השבת נהגו לעשות 'נאך בר מצוה מאל', היינו 'סעודה שאחר בר מצוה', מחשש שמא טושטשה שמחה זו בתוך שמחת השבת, ובימינו הורגלו לערוך קבלת פנים או סעודה בליל כניסת יום הולדתו.

נישואין

אירוסין – הנחת קנס

שידוך, היינו התקשרות לשם נישואין, נקרא בפי האחרונים: אירוסין, אף שאין אלו אירוסין ממש כבלשון חז"ל.

עם גמר המשא ומתן הכספי בין שני המחותנים, לפני כתיבת ה'תנאים', הריהם מאשרים זאת בתקיעת כף.

כותבים שטר 'תנאים' או 'כתב קישור', ולפיכך יש מקומות שנהגו לכנות את חלקו הראשון של מעמד האירוסין בשם 'תנאים שרייבען' (כתיבת תנאים).

ב'תנאים' קובעים בדרך כלל סכום כסף מסויים בתור קנס שיטל על אחד משני הצדדים אשר יסוג מן האירוסין או לא ימלא כהוגן את כל סעיפי התנאים, ועל כן נהגו ברוב הדורות לכנות את כל מעמד האירוסין בשם: 'קנס לעגען' (הנחת הקנס).

לפנים נהגו לכתוב 'תנאים' בכתב יד בקלף על פי נוסח אשכנז שבספר 'נחלת שבעה' (סי' ח'), על ידי רב או סופר, בעותק אחד או שנים. בדורות האחרונים יש שהשתמשו בטפסי 'תנאים' מודפסים, שנוסחם הותאם לאופי החיים הכלכליים השונים והמשתנים.

יש המכבדים את הרב בקריאת ה'תנאים'.

העדים שייחדו אותם להעיד על התנאים אינם עושים קנין מאבי החתן ואבי הכלה ואינם חותמים על השטר, אלא כל צד מביא ערב קבלן אחד, ושני הקבלנים הערבים קונים זה מזה. הערבים שבידי כל אחד מהם ספר אחד, עושים קנין חליפין בשני הספרים ג' פעמים (ולא עושים קנין סודר כלל) על ההתחייבויות הנכתבות בשטר התנאים, וחותרים עליו תחילה שני המחותנים ואחר כך שני הערבים הקבלנים.

וכן לוקחים קנין סודר מן החתן ומן הכלה, שיקיימו מה שכתוב בתנאים.

אחר גמר עריכת התנאים נוטלים קדירה, כוס או צלחת של חרס – ויש אוספים לתוכה צדקה מבין הנוכחים – ולבסוף שוברים את כלי החרס לרסיסים (עם הכסף שבתוכו). בעת שבירתו קוראים בקול: 'מזל טוב!!' יש הנוטלים רסיסים למזכרת.

יש נוהגים לשרטט על הריצפה בגיר צורת מעגל גדול, או צורת 'מגן דוד', להעמיד בתוכה את החתן מול הכלה ולהפיל באמצעה את כלי החרס (על ידי שתי המחותנות).

אם אפשר הדבר, בו ביום, ולעתים אף באותה שעה, נהגו לערוך סעודה במסגרת המשפחה הקרובה, סעודה המכונה: 'קנס מאלי' (סעודת קנס). בעת הסעודה משמיעים דברי תורה וברכה לכבוד החתן והכלה, ונותנים קולם בשירה וזמרה. בדורות עברו כיבדו בכך את החזן עם משורריו לזמר דברי פיוט ולא פסוקים.

באותו מעמד משלמים שני המחותנים, בצינעה, את שכר השדכנות לשדכן. החתן והכלה מעניקים זה לזו מתנות.

תנאים נוסח אשכנז הישן

המגיד מראשית אחרית, הוא יתן שם ושאריית, לאלה דברי התנאים והברית, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת הקנס, דהיינו בין כמר פב"פ, הבא בכח בנו הבחור פלוני מצד אחד, ובין כמר פב"פ הבא בכח והרשאה מספקת מביתו פלונית (ועל פי שאלת פיה) צד שני. ראשית דבר הבחור כמר פלוני הנ"ל ישא במז"ט ויקדש את הבתולה מרת פלונית הנ"ל ויסבלנה ויכניסנה לחופה כדת משה וישראל והיא תקבל הקידושין ממנו. וכמר פלוני יכניס לנדה בנו החתן כמר פ' סך פ' קודם החופה. גם ילביש את בנו במלבושי כבוד שבת וחול כראוי ולפי כבודו. גם יתן לבנו סבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. גם ישתדל שטר חליצה מכל בניו קודם החופה בחנם. וכמר פב"פ הנ"ל יכניס לנדה בתו הכלה פלונית סך פלוני מזומנים קודם החופה. וילביש את בתו הכלה במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול ובגדים וצעופים ורדידים לפי כבודו. גם יתן לבתו סבלונות לפי כבודו. [וכמר פ' הנ"ל יתן להזוג מזונות על שלחנו כאחד משאר אוכלי שלחנו שנה תמימה אחר החתונה, ולאחר כלות המזונות עוד ב' שנים דירה בביתו]. וכמר פלוני הנ"ל יתן לבתו קודם החופה שטר חצי חלק זכר בן פשוט, וכן מזוגתו מרת פלונית. (ואם יש עוד תנאים ביניהם – הכל לפי תנאים). ומחמת עידוד וקטט ח"ו, יתוקן קודם החופה כתקנות קהלות שו"ם. והמעשר יחלוקו כמנהג המדינה. והחתונה תהיה למז"ט ולשעת ברכה והצלחה לזמן פלוני, על הוצאת שניהם ובמקום הממוצע לשניהם, או בתוך זה הזמן מתי שיתרצו שניהם. ואם ח"ו יעבור אחד מן הצדדים על התנאים האלו, הן על כולה או על מקצתה, יתן צד העובר לצד המקיים כך וכך. ועל זה נעשה ערב קבלן בעד החתן כמר פב"פ, וערב קבלן בעד הכלה ר' פב"פ. (הצדדים קבלו עליהם בחרם חמור ובשבועה דאורייתא לפצות את הערבות שלא יגיע להם שום הוצק ח"ו). וליתר שאת וליתר עוז באו הערבים הקבלנים

עצמם על החתום. והערבים הקבלנים עשו קנין חליפין ספר במקום קנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל. נעשה היום יום פלוני שנה פלונית פה בעיר פלונית.

נוסח תנאים חלקי על פי הנ"ל

המגיד מראשית אחרית, הוא יתן שם ושארית, לאלה דברי התנאים והברית, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת הקנין סודר, דהיינו בין הר'... הבא בכח בנו הבחור ר'... מצד אחד, ובין הר'... הבא בכח והרשאה מספקת מביתו מרת... ועל פי שאלת פיה, צד שני. ראשית דבר הבחור ר'... הנ"ל ישא במז"ט ויקדש את הבתולה מרת... הנ"ל ויסבלנה ויכניסנה לחופה כדת משה וישראל, והיא תקבל הקידושין ממנו. והר'... יכניס לנדן בנו החתן ר'... סך המדובר לצורך רכישת דירה ורהיטים. גם ילביש את בנו במלבושי כבוד שבת וחול כראוי ולפי כבודו. גם יתן לבנו סבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. והר'... הנ"ל יכניס לנדן בתו הכלה מרת... סך המדובר לצורך רכישת דירה ורהיטים. וילביש את בתו הכלה במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול ובגדים וצעופים ורדידים לפי כבודו. גם יתן לבתו סבלונות לפי כבודו. ושאר תנאים שביניהם – הכל לפי תנאים. ומחמת עידור וקטט ח"ו, יעמוד כתקנות קהלות שו"ם. והחתונה תהיה למז"ט ולשעת ברכה והצלחה לזמן... על הוצאת שניהם ובמקום הממוצע לשניהם, או בתוך זה הזמן מתי שיתרצו שניהם. ואם ח"ו יעבור אחד מן הצדדים על התנאים האלו, הן על כולה או על מקצתה, יתן צד העובר לצד המקיים סך... ועל זה נעשה ערב קבלן בעד החתן ר'... וערב קבלן בעד הכלה ר'... והצדדים קבלו עליהם בחרם חמור ובשבועה דאורייתא לפצות את הערבות שלא יגיע להם שום היזק ח"ו. וליתר שאת וליתר עוז באו הערבים הקבלנים עצמם על החתום. והערבים הקבלנים עשו קנין חליפין ספר במקום קנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל. נעשה היום... שנה... פה...

נאום	נאום	ערב קבלן
נאום	נאום	ערב קבלן

ימים שאחר האירוסין

אפילו עני שבעניים נותן או שולח מתנות למשודכתו מיד אחר האירוסין. מאז שהתפתחו כלי התקשורת נהגו להודיע על המאורע למכרים וידידים באמצעות טלגרמות ומודעות בעתונים. בשבת שאחר האירוסין בשחרית משוררים לכבוד החתן, שנמצא בבית הכנסת, 'שמחים בצאתם' בפיט 'א-ל אדון'. קוראים לעלות לתורה ב'יעמוד הגבוה', במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד החתן ר'...'. מזמרים לו 'אחד יחיד' לפני שעושים לו 'מי שברך'. חתן בזיווג שני אינו חיוב לעלות לתורה ואין מזמרים לו.

שמירת חתן וכלה

מדקדקים בשמירת חתן וכלה, ובדורות עברו לא היתה הכלה יוצאת מפתח ביתה שבעה ימים שלפני החופה ועד השבת שלאחריה. במקום שהדבר אפשרי נהגו שהחתן אינו יוצא מביתו בשבעת ימי המשחה, והריהו מתפלל בביתו עם מנין, הן מצד שמירה והן כדי שלא למנוע הציבור מאמירת תחנון. ביום החתונה החתן אינו יוצא מביתו ללא ליווי, ויש נזהרים שלא ילך לבדו החל משבת שלפני הנישואין. יש נהגו שחתן וכלה אינם הולכים לבית עלמין שלושים יום לפני החופה ושלושים לאחריה. אחרים נהגו שלא לילך בשנה ראשונה לבית קברות שטמונים בו הוריהם.

מועד הנישואין

אין עושים נישואים אלא במחצית הראשונה של כל חודש, במילוי לבנה, משום סימנא מילתא. נהגו להדר לעשות נישואים לבתולה ברביעי בשבת ולא למנה או גרושה בחמישי בשבת. נישואין בימי הספירה אסורים עד ערב שבועות, מלבד ר"ח אייר ובי"ח בו הוא ל"ג בעומר.

לא נהגו להימנע מנישואין באלול, עשיית ומרחשון.
לכתחילה עורכים את החופה ביום ולא בלילה, משום סימנא מילתא.

שבת לפני הנישואין – שפינהולץ

שבת לפני הנישואין נקראה לפנים בשם 'שפינהולץ שבת' (ביטוי כעין 'שבת כלה'), וכך שמה של השבת בכמה מספרי המנהגים.
אם נמצא החתן בבית הכנסת בערבית, החזן מנגן לכבודו 'מלכותך' ו'השכיבנו'.
החתן הוא 'חיוב' לעלות לתורה בין שבעה הקרואים ולא למפטיר.
קוראים לו לעלות ב'עמוד הגבוה', במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה: 'יעמוד החתן ר'...'.
מזמרים לו 'אחד יחיד' לפני שעושים לו 'מי שברך'.
חתן בזיווג שני אינו חיוב לעלות לתורה ואין מזמרים לו.
אין זורקים ממתקים ודברי מאכל על החתן וציבור המתפללים בבית הכנסת, ובכלל מקפידים מאוד שלא לאכול או להאכיל ילדים בתוך בית הכנסת, מלבד יין לקידוש, להבדלה ולברית מילה.
חצי הקדיש שאחר קריאת התורה נאמר בניגון לכבודו של החתן.
בתפילת מנחה החתן יוצא מבית הכנסת לפני אמירת 'צדקתך'.
המנהג הישן היה שקרובים וידידים באים בליל שבת הן לבית החתן והן לבית הכלה לטעום שם קמעה, כעין שנהגו לילך אצל 'זכר' בשבת שלפני ברית מילה, וכיום התפשט הנהג לעשות סעודה קטנה של מיני תרגימא בבוקר אחר תפילת מוסף לקהל המתפללים עם החתן.
אין נוטשים את הכלה בשבת חשובה זו בחייה, ומשפחתה אוכלת עמה ומתגוררת עמה ושמחה עמה, וכן חברותיה שמחות עמה ומזמרות לה, כדרך שעושים בשבת זו לחתן.

סעודת סבלונות

חתן וכלה מותרים להיפגש גם בימים שלפני החתונה, עד יום החתונה עצמו. ומבואר באחרונים שאת סעודת הסבלונות עושים בלילה שלפני החופה, כדי לוודא שהחתן יראה את הכלה לפני החתונה משום שאסור לאדם לקדש אשה עד שיראנה. לפיכך, אם החתן והכלה נפגשו פעמים אחדות לפני כן, ואם בתקופה זו כבר העניקו זה לזה מתנות, אין חובה לקיים 'סעודת סבלונות'.
בתפילת מנחה הסמוכה לערב סעודת הסבלונות, החתן יוצא מבית הכנסת לפני אמירת 'תחנון', ונכנס אליו שוב בתחילת קדיש 'יתקבל'.
בלילה שלפני החופה עורכים את סעודת הסבלונות, שהיא סעודת מצוה (משנה ברורה). הקרואים יושבים אצל שולחנות ערוכים. יש שהקפידו שהחתן ישב באופן שיוכל לראות את הכלה בעת הסעודה. אחרי אכילת מנה או שתיים אבי החתן מוסר את ה'סבלונות' עבור הכלה לידי אב"ד הקהילה או החשוב שבמסובים, והוא נוטלם מיד החתן, בא אל הכלה בליווי כלי זמר ומניחם בפניה על השולחן, וכדי שלא יהא חשש קידושין בהן אומר: "החתן שלח לך מתנות אלו שיהיו שלך אחרי הקידושין ולא עתה". אין הכלה בעצמה מקבלת את המתנות, אלא היושבים לצדה, והם עונדים עליה את התכשיטים שבמתנות. אחר כך מוסר אבי הכלה את מתנותיה לידי הרב, והוא מביאם בליווי כלי זמר אל השולחן שלפני החתן (ויש שנהגו לומר לו: "אלה הן המתנות מהכלה שיהיו שלך אחרי הקידושין ולא עתה"). החתן והכלה עצמם מתחילים לאכול רק אחר משלוח הסבלונות.
ממתנות החתן לכלה: תכשיטים, סדור תפילה מפואר ('סבלונות-תפילה') ומחזורים. ממתנות הכלה לחתן: סארגנס [=קטל], טלית חדשה עם נרתיק וכן מתנות כמו מגילת אסתר מקלף. (במשך דורות רבים היה החתן נותן חגורת זהב או כסף, צעיף ועדיים. והכלה היתה נותנת לחתן נעלים וחגורת כסף).
לפני ברכת המזון אומרים בניגון את הפיוט 'נודה לשמך בתוך אמוני'. רוקדים אחר ברכת המזון והחתן נפגש עם כלתו.
אם החתן אינו בחור אינו מקבל סבלונות, ואם הכלה אינה בתולה, אין היא מקבלת סבלונות, אבל גם אם אין סבלונות כלל החתן והכלה סועדים יחדיו בחוג המשפחה בלילה שלפני החתונה, בלא קרואים.

חופת מיין

לפי מסורת קדומה שרשיה ב'מסכת סופרים' ונזכרת בהרחבה בספרי רבותינו הגאונים, הראשונים והאחרונים, מעשה הנישואין מורכב משתי כניסות לחופה. החופה הראשונה היא חופת 'מיין', והשניה היא חופת הטלית עם קידושין ואמירת ז' ברכות. לפנים בישראל נערכה חופת 'מיין' לפני תפילת שחרית, וחופת טלית וקידושין נערכו אחר שחרית או אחר מנחה. בדורות האחרונים משלא נתאפשר עוד לאסוף רוב עם בשעת בוקר מוקדמת, יש העורכים את חופת 'מיין' לפני מנחה ואת חופת הטלית לאחריה או את חופת 'מיין' לפני ערבית ואת חופת הטלית לאחריה. יש גם העורכים את חופת 'מיין' סמוך לחופת הטלית, ללא הפסק תפילה בינתיים.

כך הוא סדר חופת 'מיין'. הקהל הולך להביא את החתן ממקום המצאו אל הכניסה לחצר בית הכנסת (מנהג מגנצא ובנותיה) או לפתח בית החתונות (מנהג וורמיישא ובנותיה). רב הקהילה – כאשר הוא מסדר הקידושין – או ממלא מקומו, מלווה את החתן למקום החופה, החתן בראש, הרב אחריו ויתר המלווים מאחוריהם.

לפני החתן צועדים נשאי אבוקות בוערות וכנרים המנגנים את ניגון חופת 'מיין' העתיק (אשר מושר בחלקו בכל קהילות אשכנז בקריאת המגילה בפסוק 'ויתלו את המן').

בהגיע החתן למקום החופה, נוטלו הרב או ממלא מקומו בידו ומוליכו אל מושב חופת 'מיין' לשם המתנה על הכלה. החתן יושב, והמלווים עומדים אצלו.

אחר שהגיע החתן למושב החופה, הולכים משם בעלי האבוקות והנגנים לבית הכלה או למקום המצאה, להביאה באותה צורה למקום החופה עם חברותיה, בתהלכה נפרדת של ציבור הנשים.

בצאתה לחופה ועד שובה, פני הכלה מכוסות בבד. שתי נשים שושבינות או שתי האמהות, של החתן ושל הכלה הולכות לצדי הכלה.

הכלה שהיא מכוסת פנים נתמכת בשושבינות לצורך הליכתה. החתן שהוא גלוי עינים, אינו זקוק לתמיכה זו.

בהגיע הכלה לפתח החצר או הבית שבו אמורים לשבת יחדיו, מוליך הרב בידו את החתן לקראת הכלה, וחשובי הקהל מתלווים אליהם.

החתן נוטל את הכלה בידו, לשם קנין נישואין, מדין 'מסירתה זו היא כניסתה לחופה' (כתובות מח ע"ב), בעוד הרב ממשיך לאחוז ביד החתן, וכך הולכים אל מקום ישיבתם המשותף, שזו היא החופה. בעת אותה הליכה שמוליך החתן את כלתו אל מקום ישיבתם המשותף, זורקים עליהם חטים תוך כדי קריאת: 'פרו ורבו'. לפי מהרי"ל קוראים כן שלוש פעמים.

במקום שיש מערערים על מנהג הקדומים של אחיזת יד הכלה, יכול החתן לאחוז בקצה זר הפרחים שביד הכלה וכך להוליכה אל המושב.

החתן והכלה מתיישבים במושב המיוחד לכך, לעתים בכילה או על גבי בימה, ויושבים יחדיו פרק זמן קצר.

בגמר החופה מוליכות השושבינות תחילה את הכלה לביתה או למקום מושבה באולם, ואחר לכתה נערים קטנים מוליכים את החתן לתפילה (בבית הכנסת), כשמאחוריהם הולכים הרב ויתר המשתתפים.

חופת 'מיין' נוהגת רק בבתולה.

יום החופה

בתפילת שחרית מושיבים את החתן במקום מכובד, ומדליקים לכבודו נרות בבית הכנסת. לפני אמירת תחנון הוא יוצא מבית הכנסת, וחוזר אחר גמר תחנון. אם הוא יום ב' או ה', חיוב הוא לעלות לתורה.

חתן וכלה מתענים עד החופה בלבד שהיא לכתחילה מבעוד יום. מתענים גם בחודש ניסן, מפני שהוא כתענית שעות.

בדורות עברו נהוג היה שבצהרי יום הנישואין בחורים באים לשמח את החתן ובתולות באות לשמח את הכלה בשירה ולעתים אף בריקוד. כל אותו יום לא נהגו לומר בפניהם דברי כיבושים או חרוזים המביאים לידי עצב, התייפחות ובכיה. בדורות האחרונים נתפשט בין רבני גרמניה לשאת דרשת התעוררות קצרה לפני ברכת אירוסין.

החופה נעשית אחר זמן מנחה גדולה. חתן וכלה מקדימים ומתפללים לפני החופה. בברכת 'שמע קולנו' הם אומרים 'עננו' ולפני 'אלקי נצור' את סדר הוידוי של יום כיפור. אם חל בראש חודש, יש נוהגים לומר רק את נוסח 'אשמנו'. המתפללים מנחה עם החתן אין אומרים תחנון.

כתובה

לפנים היו שהידרו לכתוב את הכתובה על גבי קלף, למען תעמוד ימים רבים. אמנם בכהאי גוונא צריך להיזהר שאם אירעה טעות בעת כתיבת הכתובה צריך לתקנה על ידי גרירת המילה או העברת קולמוס עליה, ולקיים את התיקון והמחיקה בסוף הכתובה (היינו שלפני המילים 'הכל שריר וקיים' יכתבו: "מילה פלונית היא על המחק, והכל שריר וקיים"). בזמננו שניתן להדפיס במדפסת את כל נוסח הכתובה באמצעות מחשב, כולל התאריך, השמות והסכומים, ניתן למנוע מראש תיקון טעויות כתיבה על ידי מחיקה, וראוי להשתמש בנייר היכול להשתמר, למען יעמוד ימים רבים (וניתן לעטפו בלמינציה).

יש הכותבים בכתב אשורי, ויש בכתב רבני רגיל.

השורה האחרונה חייבת להיות מלאה, ובשעת הצורך מותחים את שלוש המילים האחרונות 'הכל שריר וקיים'.

הרב בודק אם השמות נכונים. יש רבנים המביאים עמם טופס שטר כתובה נוסף למקרה של טעות.

בכמה קהילות עדי כתובה הם בעלי תפקידים קבועים בקהילה ולפיכך ידועים בציבור.

מיחדים שני עדים לכתובה ולתנאים האחרונים ושני עדים אחרים לקידושין, משום כבוד החתן והכלה ומשום פירסום הדבר (ובדורות האחרונים יש שמיחדים את אותם העדים הן לשטרות והן לקידושין).

אחר קריאת הכתובה או אחר גמר כל החופה, חותמים עליה העדים והחתן. העדים חותמים בימין תחתית הכתובה, זה על גבי זה כך: 'פב"פ עד', והחתן חותם בשמאל תחתית הכתובה כך: 'פב"פ החתן'. זהו נוסח הכתובה כמנהג אשכנז:

ברביעי בשבת [בכך וכך] ימים לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות [וכך וכך] לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר [פלונית] איך ר' פלוני [המכונה פלוני] בן ר' פלוני [הכהן / הלוי] אמר לה להדא בתולתא פלונית [המכונה פלונית] בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא אפלא ואוקיר ואיוון ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא, ויהיבנא ליכי מהר בתוליכי כסף זוזי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא. ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל לזויתיכי כאורח כל ארעא, ועביאת מרת פלונית [המכונה פלונית] בתולתא דא והות ליה לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה מבי אבוה [ביתומה: מבי נשא] בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא ובשימושא דערסא חמשיין ליטריין, ועבי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן והוסיף לה מדיליה חמשיין ליטריין, סך הכל מאה ליטריין דכסף. וכך אמר ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן אחריות שטר כתובתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני, נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא דא ותוספתא דא ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיי ובמותא, מן יומא דגן ולעלם. ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דא קבל עליו ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן כחומר כל שטרי כתובות העשויין בישראל כתיקון חכמים דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, וקנינא מן ר' פלוני בן פלוני [הכהן / הלוי] חתן דגן למרת פלונית בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] בתולתא דא ככל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה, הכל שריר וקיים.

פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

נוסח כתובה לכלה גרושה, אלמנה, חלוצה וגיוורת:

בחמישי בשבת בכך וכך ימים לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר פלונית איך ר' פלוני [המכונה פלוני] בן פלוני [הכהן / הלוי] אמר לה להדא [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גיוורתא] מרת פלונית [המכונה פלונית] בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] הוי לי לאנתו כדת משה וישראל, ואנא אפלא ואוקיר ואיוון ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין וזנין ומפרנסין לנשיהון בקושטא, ויהיבנא ליכי כסף [מתרכותיכי / ארמלותיכי / חלוצתיכי / גיוורתתיכי] זוזי מאה דחזו ליכי מדרבנן. ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל לזויתיכי כאורח כל ארעא, ועביאת מרת פלונית [המכונה פלונית] [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גיוורתא] דא והות ליה לאנתו ודין נדוניא דהנעלת ליה בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא ובשימושי דערסא עשרין וחמשיא ליטריין, ועבי ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן והוסיף לה מדיליה עשרין וחמשיא ליטריין, סך הכל חמשיין ליטריין דכסף. וכך אמר ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן אחריות שטר כתובתא דא קבלית עלי ועל ירתי בתראי להתפרע מכל שפר ארג נכסין וקנינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני, נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון שטר כתובתא דא ותוספתא דא ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיי ובמותא, מן יומא דגן ולעלם. ואחריות שטר כתובתא דא ותוספתא דא קבל עליו ר' פלוני [המכונה פלוני] [הכהן / הלוי] חתן דגן כחומר כל שטרי כתובות העשויין בישראל כתיקון חכמים דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, וקנינא מן ר' פלוני בן פלוני [הכהן / הלוי] חתן דגן למרת פלונית בת ר' פלוני [הכהן / הלוי] [מתרכתא / ארמלתא / חלוצתא / גיוורתא] דא ככל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה, הכל שריר וקיים.

פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

תנאים אחרונים

לפני החופה מכינים שטר 'תנאים אחרונים' המפרט את פרטי תקנת שו"ם, בשני עותקים אחד לצד החתן ואחד לצד הכלה, ועדי הכתובה חותמים עליהם בחופה אחר הקידושין. יש הנוהגים לחתום את התנאים לפני החופה:

מזל טוב יצמיח ויעלה, כגן רטוב עד למעלה. דברי הברית והתנאים האלה, שנדברו והותנו בין שני הצדדים בשעת החופה, דהיינו ה'ר'... ובנו החתן ר'... צד אחד, והר'... ובתו הכלה הבתולה מרת... צד שני. ראשית דבר כמר פלוני הנ"ל נשא וקידש את הבתולה מרת פלונית הנ"ל בטבעת קידושין של זהב והכניסה לחופה כדת משה וישראל והיא קבלה הקידושין ממנו. וכמר פלוני הכניס לנדן בנו סך שהתחייב... ומלבושי שבת ויום טוב וחול, וסבלונות וטבעת קידושין לפי כבודו. [גם השתדל כמר פלוני שטר חליצה מכל אחיו קודם החופה, וכמר פלוני אבי הכלה נתן לבתו שטר חצי חלק זכר בן פשוט]. וכמר פלוני הכניס לנדן בתו הכלה סך שהתחייב... קודם החופה, והלביש את בתו במלבושי כבוד שבת ויום טוב וחול, ובגדים וצעופים וסבלונות כולן לפי כבודו. ומעתה הזוג הנ"ל ינהגו יחד באהבה ובחיבה, ולא יבריחו ולא יעלימו ולא ינעלו לא זה מזו ולא זו מזה שום הברחה בעולם רק ישלטו שניהם שוה בנכסיהם. ואם ח"ו שיעשה כמר פלוני הנ"ל לזוגתו מרת פלונית איזו דברים שאינה יכולה לסבול וצריכה לבית דין אז תיכף ומיד יתן לה סך... לפיזור מזונות. וכן יתן לה כל חודש וחודש משך ימי הקטט, וכל בגדיה ותכשיטיה השייכים לגופה, וירד עמה לבית דין שלהם תוך ב' שבועות אחר בקשתה ממנו, ועל פי דברו יעמוד כל ריב וכל נגע, ואחר שנתפשרו תחזור מרת פלונית לבית בעלה וכל הנותר בידה מן המעות וכל בגדיה ותכשיטיה תחזירן למקומם הראשון. ומחמת העידור, כך נתקן. שאם יעדר ח"ו ר'... הנ"ל בשנה ראשונה אחר החופה בלי זרע קיימא מאשתו הנ"ל אז תחזיר מרת... הנ"ל ליורשי בעלה הנ"ל כל מה שהכניס. ואם ח"ו יעדר בשנה שנייה אחר החופה בלי זרע קיימא מזוגתו הנ"ל אז תחזיר מרת... הנ"ל החצי ממנה שהכניס. ואם ח"ו שתעדר היא מרת... הנ"ל בשנה ראשונה אחר החופה בלי זרע קיימא, יחזיר כמר פלוני הנ"ל ליורשיה כל מה שהכניסה. ואם ח"ו שתעדר בשנה שנייה אחר החופה בלי זרע קיימא ממנו יחזיר כמר פלוני הנ"ל ליורשיה החצי ממנה שהכניסה לו. ובשנה השלישית אחר החופה ומשלישית ואילך, איזה מהן שיעדר, הדין חוזר לסיני שהבעל יורש את אשתו והיא נוטלת כתובה ותוספת. ובכל הזמנים הנ"ל היא נוטלת טבעת קידושין בראש בלי ניכוי ומגרעת כתובתה. וכל הנ"ל קבלו הזוג עליהם בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובקנין סודר לאשר ולקיים כל הנ"ל והנעשה. נעשה היום יום וכו' הכל שריר וקים.
פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

שטר חצי זכר

כתוספת לנדוניה, לפני הכניסה לחופה נהגו שהאב נותן לבתו הכלה 'שטר חצי זכר'. זאת עושים כדברי ה'חתם סופר', כדי "לחבב האשה על בעלה לומר: 'כבן אני חשוב אצל חמי, שמוריש את בתו חלק זכר'... הנהיגו דוקא כחצי זכר, שיהיה מעלת הזכר על הבת כמעלת הבכור על הפשוט בדין תורה, וכעין דאורייתא הנהיגו, ולעולם ירושה עיקר, ומהאי טעמא... הנהיגו להתנות לבר מקרקעות וספרים, מפני שעשו הירושה עיקר והוה ח"ו כעוקר דבר מן התורה, דרחמנא אמר ברתא לא תירות". בדורות האחרונים נתבטל שטר זה במזרח אירופה, מכיון ש"בעוונותינו הרבים אין יד בית דין תקיפה, והולכים בדיני אומות העולם". מורי הוראה בימינו ציינו כי הנוהגים כן גם בזמן הזה מונעים בעיות של גזל כאשר בנות נוטלות חלק בירושה באמצעות צו ירושה המתקבל בערכאות. 'שטר חצי זכר' ניתן כהתחייבות ממונית מצד הכלה לטובת החתן, וכנגדה נותן צד החתן לטובת הכלה התחייבות ממונית של 'שטר חליצה', המובא להלן. בדרך כלל אם אין צד החתן נותן 'שטר חליצה', אין צד הכלה נותן 'שטר חצי זכר'.
אין שטר זה מהוה חלק ממעשה הנישואין ולכן קנין החופה שלם גם בלעדיו.
זה נוסח 'שטר חצי זכר':

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים חתומים מטה בכך וכך יום לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת העולם לזמן שאנו מניין כאן עיר פלונית, איך שבא לפנינו ר' פלוני ב"פ ואמר לנו הווי עלי עדים כשרים ונאמנים וקנו ממני בקנין גמור אגב סודר מעכשיו ואף חתמו ותנו ליד בתי היקרה מרת פלונית תחי' שהיא אשת ר' פלוני להיות בידה וליוצאי חליצה שיהא לה מבעלה הנ"ל לעדות לזכות ולראיה, איך שרציתי ברצון נפשי הטוב שלא באונס והכרח כלל כי אם בלב שלם ונפש חפצה ודעה שלמה מיושבת, והנני מודה בפניכם היום כמודה בבית דין חשוב וראוי בהודאה גמורה שרירא וקיימא דלא בהשטאה ודלא בהשבעה ודלא בהשנאה ודלא למהדר ביה מיומא דגן ולעלם, איך שיש בידי ממון בתי הנ"ל כך וכך אלפים... שהלוותה אותם

לי מידה לידי במזומנים, והרי הם עלי ועל יורשי אחרי בחוב גמור ואמתי ברשות ובהלואה גמורה, ומחוייב אני לשלם סך הנ"ל לבתי הנ"ל או ליוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל על פי תנאים המבוארים בשטר זה. וכך התניתי עמה, שזמן פרעון חוב הנ"ל לא יחול עלי ולא יגיע אלא שעה אחת קודם מותי, וכשיגיע זמן ההוא אין אני שואל ומבקש זמן אחר כלל, רק שמחוייב אני ובאי כחי או לשלם כל סך הנ"ל לבתי הנ"ל או ליוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל או לבאי כחה במעות מזומנים דוקא ובמטבע טובה דוקא העוברת לסוחר וכל שום סחורה בעולם (ואף כשיהיה לי שום סחורה אפילו טובה מאד מחוייב אני או יורשי אחרי וכל באי כחי לטפל בה ולמכרה אפילו בפחות מחצי שויה כדי לשלם החוב הנ"ל במזומנים דוקא). גם מחוייב אני לשלם כל הוצאות והיזקות שיגיעו מחמת עיכוב פרעון חוב הנ"ל ככל אופן גוף החוב. ואין אני ולא שום אדם בעולם נאמנים אפילו בשבועה חמורה למעט שום טענה בעולם הגורעת כח שטר חצי זכר רק אדרבה בתי הנ"ל או יוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל וכל באי כחה יהיו נאמנים נגדי ונגד יורשי אחרי ונגד כל באי כחי בדיבור הקל בלי שום אלה ושבועה ובלי שום קבלת חרם לומר שטר חצי זכר זה אינו פרוע, ולא נמחל שעבודו לא כולו ולא מקצתו. וגם על ההוצאות ועל ההיזקות הנ"ל ועל כל שאר ענייני החוב הנ"ל על הכל יהיו נאמנים לעולם הן לפני זמן הפרעון הן בזמן הפרעון הן לאחר זמן הפרעון עד דנכתב עליו תבא בשני עדים כשרים או עד דנקרע קרע בית דין. וכל נכסין וקנייני דאית לי תחת כל שמיא דקנאי ודעתיד אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות בלהון יהון אחראין וערבאין לפרוע מנהון חוב הנ"ל מנאי ואפילו מן גלימא דעל כתפאי בחיים ובמות מן יומא דנן ולעלם. אכן תנאי זה התניתי עם בתי הנ"ל שכשיגיע זמן פירעון הנ"ל ויאזונו בני הזכרים לירד לנחלה ולחלק עזבוני יהיה הברירה ביד בני הזכרים לשלם לה חוב הנ"ל או ליתן לבתי הנ"ל או ליוצאי חליצה שיהיו לה מבעלה הנ"ל וכנ"ל או לבאי כוחם חצי חלק זכר בן פשוט מכל נכסי שימצאו לי בעת ההיא בראוי ומוחזק מאשראי ומטלטלין ומתכשיטין שיהיו לי אז חוץ מספרים וקרקעות, אזי כשיתנו לה החצי חלק הנ"ל הם פטורים מלשלם לה סך הנ"ל אף על פי שלא יגיע אותו חצי חלק לכדי ערך סך הנ"ל, מכל מקום יהא המותר מתנה ביד יורשי אחרי שלא לתבעם לעולם, כי על מנת כן נמסרו המעות לידי מעיקרא. אבל אם יעברו יורשי שלא יתנו לבת הנ"ל או ליוצאי חליצה כנ"ל החצי חלק כנ"ל כשירדו לנחלה לחלוק אז יעמוד כל השטר חצי זכר בתקפו שמחוייבים לשלם לה כל סך הנ"ל עד גמירא. גם הותנה שלא יגיע לו שום פטורין ומחילה על שטר חצי זכר זה מבתי הנ"ל או מבאי כחה אם לא כשיהיה מרצון בעל הנ"ל. גם קבלתי עלי בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובתקיעת כף בפועל על דעת רבים, ובפרט על דעת פלוני חתני הנ"ל, שלא אתן שום שטר לשום אדם בעולם כדי להבריה או להפקיע כח שטר זה בשום תחבולה וערמה בעולם. וכל התנאים הנ"ל הותנו בתנאי כפול בהן קודם ללאו ובתנאי קודם למעשה ובדבר שאפשר לקיימו ממש כתנאי בני גר ובני ראובן לכל הלכותיו. וכל הא דלעיל קבלתי עלי ועל יורשי אחרי בחוב גמור לאשר ולקיים כל הנ"ל בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובתקיעת כף בפועל ובקנין סודר כנ"ל. וכל מודעי דמודעי דנפקי מגו מודעא וכל עדי מודעי שמסרתי כבר או שעתיד אני למסור על שטר חצי זכר כולם אני פוסל ומבטל לפניכם היום בביטול גמור בכל לישנא דאמרי רבנן דמבטלין בהון מודעות. ושטר חצי זכר לא יופסל ולא יוגרע מחמת שום ריעותא וגריעותא בעולם מכל מה שהפה יוכל לדבר והלב לחשוב ולהרהר, רק הכל יהא נדון ונדרש לטובת ולזכות ולפיו כח ותועלת של בעל השטר. ולעולם תהא יד בעל השטר על העליונה ויד המערער על התחתונה. ודברי המערער בטלין ומבטלין חשובין כחרס הנשבר שאין בו ממש וכטוען אחר מעשה בית דין חשוב דלא יתעביד ליה דינא כלל לא בדיני ישראל ולא בדיני אומות העולם. ותמיד יהא שטר חצי זכר בתקפו ובחזקתו כל זמן שלא נקרע קרע בית דין או לא נכתב עליו תבא כתוקף כל שטרי חוב והודאות דנהיגי בישראל העשוין כתקנת חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי. וקנינא מן ר' פלוני ב"פ לבתו היקרה מרת פלונית תי' שהיא אשת ר' פלוני הנ"ל בכל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקני ביה.

פלוני ב"ר פלוני עד
פלוני ב"ר פלוני עד

שטר חליצה

ב'שטר חליצה' מתחייבים אחי החתן, אם חלילה ימות הבעל ללא ילדים, לחלוץ לאשה ללא פיצויים וללא התחמקות. על 'שטר חליצה' חותמים שני עדי הכתובה. האחים מחזקים את השטר על ידי קנין סודר, ואז חותמים העדים. בימינו יש שאינם כותבים שטר חליצה, אבל סמוך לפני החופה מתחייבים אחי החתן בעל פה כי במקרה של 'חס ושלום' יתנו חליצה.

כיום נתבטלה התחייבות זו אצל יוצאי מזרח אירופה, ומהם הושפעו גם יוצאי אשכנז, ואין דעת רבותינו נוחה מכך. אולם, כיון שזו התחייבות ממונית מצד משפחת הבעל כלפי הכלה, ולא חלק מקניין החופה, אין כתיבת השטר וההתחייבויות הכלולות בו מעכבות את מעשה הנישואין. זה נוסח 'שטר חליצה':

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים חתומים מטה בכך וכך בשבת בכך וכך ימים לחדש פלוני שנת חמשת אלפים ושבע מאות וכך וכך לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן עיר פלונית איך שבאו לפנינו האחים ר' פלוני ור' פלוני בני פלוני ואמרו לנו הווי עלינו עדים כשרים ונאמנים איך שאנו מקבלים עלינו בחרם חמור ובשבועה דאורייתא בפועל ממש על דעת רבים שלא יהיה לנו התרה והפרה כלל כי אם על דעת אשת אחינו מרת פלונית ב"פ בעלת השטר וכתבו בכל לשון של זכות ייפוי כח בכל אופן המועיל ואף חתמו ותנו ליד האשה מרת פלונית ב"פ אשת אחינו פב"פ להיות בידה לעדות ולזכות ולראיה מחמת שרעינו ברצון נפשנו הטוב שלא באונס והכרח כלל כי אם בלבבות שלמות ובנפשות חפצות ובדעה שלמה ומיושבת והננו מודים בפניכם היום כמורה בפני בית דין חשוב וראוי בהודאה גמירה שרירא וקיימא דלא בהשטאה ודלא בהשבעה ודלא בהשנאה ודלא למיהדר ביה מיומא דנן ולעלם שאם ח"ו יעדר וימות אחינו פב"פ בעלה של מרת פלונית ב"פ הנ"ל בלי זרע קיים ותהיה אשתו מרת פלונית ב"פ זקוקה לחלוץ אזי איזה אח מאתנו אחים שתתבע אותו לחלוץ לה מחוייב הוא לפוטרה בחליצה כשרה בחנם שלא יקח ממנה או מכל באי כחה אפילו שוה פרוטה בעולם תכף ומיד אחר כלות ג' חדשים להעדרו של אחינו בעלה של הנ"ל ח"ו כשתהיה ראויה לחלוץ ובלבד שהיבמה תלך אחר היבם וכל זמן שלא יפטרנה בחליצה כשרה כנ"ל תהא היבמה ניוזנית מנכסי מיתנא ומוחזקות בהן כל הא דלעיל קבלו עליהם האחים הנ"ל בחרם חמור ובשבועה דאורייתא ובביטול כל מודעות ובפיסול כל עדי מודעות בעולם בכל לישנא דאמרי רבנן דמבטלי בהן מודעות ושטר חליצה זה לא יפסל ולא יגרע כחו בשום ריעותא וגריעותא בעולם מכל מה שהפה יוכל לדבר והלב לחשוב ולהרהר ויהא הכל נידון ונדרש לטובת לזכות וליפוי כח בעלת השטר וידה על העליונה ויד המערער על התחתונה ויהא כח לשטר זה כאלו נעשה בבית דין חשוב דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן האחים ר' פלוני ור' פלוני בני פלוני על כל מה דכתוב ומפורש לעיל במנא דכשר למקניא ביה הכל שריר וקים.

פלוני ב"ר פלוני עד

פלוני ב"ר פלוני עד

כיסוי פני הכלה

הכלה מכסה את פניה ביום החופה משום צניעות ועינא בישא (לא לשם חופה כתחליף כלשהו לחופת 'מייך'), לפיכך לא החתן ואף לא הרב באים לכסותה, כשם שאינם מסייעים בשאר דברים הקשורים לבגדיה ומלבושיה.

נהגו שהכלה מכסה פניה לפני הליכה לחופת 'מייך'. במנהג עלזאס הקדום כיסתה הכלה את פניה רק אחר הקידושין.

בד הכיסוי הוא שקוף במידה כזו שהעדים העומדים בחופה מקרוב יוכלו לזהות את הכלה ולדעת על מי הם מעידים.

הולכה לחופה

מקום החופה אינו אחיד. פשוט המנהג מזה דורות רבים לעשותה תחת כיפת הרקיע, בחצר בית הכנסת. ובדורות האחרונים היו שהנהיגו לעשותה בתוך בית הכנסת.

מולכים את החתן לחופה בזמן שצויין בהזמנות, ולא מתעתים בציבור המוזמנים להתחיל את החופה בשעה בלתי ידועה בסתירה לזמן הרשמי עליו הודיעו ברבים.

לפני צאתם לחופה אב החתן מברך את בנו בברכת הבנים כדרכו בכל שבת, ואבי הכלה מברך כך את בתו, וכיוצא בהם הסבים משני הצדדים (ויש נוהגים שגם האמהות מברכות).

הכלה הולכת לחופה במיטב תכשיטיה. אם הכלה **אלמנה**, יש נהגו להסיר את תכשיטיה לפני החופה. על ראש החתן מניחים אפר במקום הנחת התפילין. בדורות עברו לא היה החתן לובש תכריכים (קיטל) בלכתו לחופה אלא הכלה, והחתן היה מעטף ראשו כאבל.

אבי החתן ואבי הכלה מולכים את החתן לחופה (לפנים לא היו אווזים בזרועות החתן, מפני שאין עיניו מכוסות ואינו זקוק לתמיכה). אם החתן יחד עם אם הכלה מוליכות את הכלה לחופה.

אין נרות ואבוקות בהולכה לחופה זו, אלא בהולכה לחופת 'מייך'. לפנים כאשר היו מולכים את הכלה ברגל מביתה עד לחצר בית הכנסת, נהגו להביאה תחת יריעה שעל גבי כלונסאות שארבעה נערים מחזיקים אותם, וכיום יש עושים כן בהליכתה הקצרה מהאולם ועד החצר.

כמו כן נהגו לפני שנגנים עם כינורות הולכים לפני החתן בנגינה, וכן לפני הכלה (ונמנעו מכך אם החתן והכלה שניהם בזיווג שני). בדורות האחרונים, משחדלו להולכים ברחובות קריה, נהגו לשיר לכבודם במקלה במקום החופה.

בבוא החתן אל מקום החופה שרים לכבודו במקלה, דרך תפילה בהגיית שם אדנות, את הפסוקים המתחילים במילים 'ברוך הבא'. יש השרים גם את הפיוט הקצר 'מי אדיר'. בבוא הכלה יש הפותחים שוב בשירת 'ברוך הבא'. (בכמה קהילות שרים גם את פסוקי 'מה טובו', ויש השרים את מזמור 'הללויה-אודה ה' בכל לבב', וכיוצא באלה).

אם החתן והכלה שניהם בזיווג שני, לא נהגו בשירה זו, אך אם אחד מהם בזיווג ראשון, שרים לכבוד שניהם.

ברוך הבא בשם יי. ברכנוכם מבית יי: אל יי ויאר לנו. אסרו חג בעבודתם עד קרנות המזבח: אלי אתה ואודך. אליהי ארומקם: הודו ליי כי טוב. כי לעולם חסדו:

יש שמזמרים גם את הפיוט הזה (הנוסח הארוך, ע"פ בהמ"ז זולצבאך ת"ל, וכן מנהג דנמרק):
מי אדיר על הכל / מי ברוך על הכל / מי גדול על הכל / מי דגול על הכל / מי הדור על הכל / מי ותיק על הכל / הוא יברך את החתן ואת הכלה.

מנהג בני קופנהאגן להוסיף בנעימה את המילים הבאות:

אחד אליהנו. גדול אדונינו. סימן טוב ומזל טוב. חתן עם הכלה / ברוכה הבאה. ברוכה הבאה. ברוכה הבאה.
 יש המזמרים גם 'מה טבו':

מה טבו אלהיך יעקב. משכנותיך ישאל: ואני ברב חסדך אבא ביתך. אשתחנה אל היכל קדשך ביראתך: יי אהבתי מעון ביתך. ומקום משכן בבודך: ואני אשתחנה ואכרעה. אברכה לפני יי עשי: ואני תפלתי לך יי עת רצון אליהם ברב חסדך. עניי באמת ישעך:

הקפות כלה סביב החתן לא מקובלות במסורת אשכנז. הקפות אלה נעשות בפומבי גדול לעיני קהל אנשים רב, על ידי שלוש נשים במיטב בגדיהן עם נרות בידיהן, באופן המושך תשומת לב גדולה, בפרק זמן ממושך כדי שבע הקפות, ולעתים מחמת הצפיפות נדחקות הנשים המקיפות אל העומדים שם. אין לבני אשכנז, שאבותיהם נמנעו מהנהגה זו, להקיף כן, "דלא אורחא ליכנס אשה מקושטת בין האנשים", וידועים הם דברי רבי יהודה החסיד, שמכשול ראיית נשים בעת חתונה גדול הוא מן הרגיל, וצריך לזהר במיוחד "בבית החופה, שהנשים שם מלובשות עדיים, והכל מסתכלין והוא אינו מסתכל". עוד מבואר בראשונים שכיסוי החתן והכלה בטלית בשעת החופה הוא גם לשם צניעות, ויש מרבני אשכנז האחרונים שהקפידו שהקהל בעת כל מהלך החופה לא יוכל לראות את החתן והכלה אלא מאחוריהם.

חופת טלית

ראוי שיעמדו החתן והכלה כשפניהם כלפי דרום, כי הרוצה שיחכים – ידרים, ומסדר הקידושין כשפניו כלפי צפון.

כאשר עושים חופה בתוך בית הכנסת, פני החתן והכלה לכיוון ארון הקודש, ואחוריהם אל הציבור, ופני מסדר הקידושין אל הציבור. בבית הכנסת נהגו להציב שולחן לפני החתן והכלה, ועליו מניחים את היין, הכוסות, הכתובה וטלית למברכים. אם בנישואין אלה לא נערכה חופת 'מייך' עם לפידים, מניחים על השולחן גם זוג נרות על פמוטים.

לפני פריסת הטלית לשם חופה, יש רבנים שדורשים בפני החתן והכלה דרשת התעוררות קצרה. החופה היא הטלית, והחתן חופה בה את כלתו. את היריעה על גבי כלונסאות המשמשת להבאת הכלה למקום החופה, יש שהותירו מעל ראש החתן והכלה, ויש שזוהרו להסיר את היריעה לפני תחילת החופה, או להותירה מאחורי החתן והכלה, כדי שתהא החופה תחת כיפת השמים והכוכבים ולא תחת אוהל. החתן מברך ברכת ציצית על הטלית, וגם ברכת 'שהחיינו' אם חדשה היא, ומתעטף בה בכיסוי ראשו, ואחר כך פורש אותה גם על ראש כלתו. יש חתנים שאינם מברכים על הטלית ומשתמשים בטלית שאולה, והשמש או אחד העדים מעטף בה את החתן והכלה. אם אירע שהחופה היא בלילה, אין החתן מברך ברכת ציצית, אבל בטלית חדשה שלו מברך 'שהחיינו'.

הטלית מונחת על החתן והכלה מתחילת ברכת האירוסין ועד גמר כל שבע ברכות הנישואין. אם הכלה אינה טהורה, מרימים קמעה את הטלית מראש הכלה מיד אחר נתינת הטבעת (ולכתחילה ראוי שהחתן לא יגע באצבעה בשעת נתינת הטבעת), ויש נוהגים להשאיר את הטלית על ראש שניהם עד גמר שבע הברכות גם כשאינה טהורה.

ברכות אירוסין וקידושין

מסדר הקידושין מתעטף בטלית לאמירת הברכות. הרב מברך ברכת אירוסין על כוס זכוכית צרה לבתולה וכוס חרסינה רחבה לאלמנה או גרושה לומר שפתחה פתוח. כוס זו מיועדת לשבירה אחר ברכות הנישואין. לפני ברכת הגפן אומר: 'סברי מרנן ורבנן ורבותי'.

ברוך אתה יי אליהינו מלך העולם בורא פרי הגפן:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על העריות. ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות לנו על ידי חפה וקדושין. ברוך אתה יי מקדש עמו ישראל על ידי חפה וקדושין: אחר הברכה השמש לוקח את הכוס מיד הרב ונותנו לחתן ולשתות ממנו (לפי המנהג הקדום שותה החתן רביעית, ובדורות האחרונים הקילו בכך), והוא מחזירה לשמש אשר נותנו עתה לאם הכלה אשר נותנת לכלה לשתות הימנו. המברך אינו צריך לטעום מהיין. החתן מוסר את הטבעת לידי הרב לפני הקידושין, והרב קורא: 'עדים!', ומראה לעדי הקידושין שיש בה שווה פרוטה. נהגו הרבנים בכל הארצות, אף כשהחתן תלמיד חכם, להקריא מילה במילה את נוסח 'הרי את מקודשת', מלבד המילה 'לי' אותה כמובן אומר החתן לבדו. ראוי לתחוב את הטבעת על האצבע (בין האגודל לאמה). יש המקפידים שהחתן יתחוב את הטבעת רק אחר גמר אמירת כל לשון הקידושין, ויש שאינם מדקדקים בכך ותוחבים באמירת המילה 'לי': **הרי את מקדשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל.** הקהל אומר: 'מזל טוב!' מיד עם גמר הקידושין, ואינו ממתין בכך עד לשבירת הכוס בגמר החופה.

הקראת הכתובה וקנינים

אחר הקידושין קוראים לעדי כתובה, ובכמה קהילות הם בעלי תפקידים קבועים בקהילה ולפיכך ידועים בציבור. הרב מקריא את הכתובה, ולפני הקראתה (לפחות לפני שמקריא את המילים 'וקנינא מן'), החתן בפני העדים עושה קנין על מה שהתחייב בכתובה. העדים והחתן חותמים על הכתובה אחר הקראת הכתובה או אחר גמר כל החופה. אם עושים גם תנאים אחרונים, אין מקריאים אותם. החתן וגם הכלה עושים בפני העדים קנין להתחייב על האמור בתנאים, לפני שהעדים חותמים עליהם.

ברכות נישואין

את ברכות הנישואין מברכים על היין בכוס שניה מזכוכית שפיה צר. כך לבתולה. לאלמנה או גרושה מברכים בכוס שניה של חרסינה שפיה רחב. את שבע הברכות אין מפצלים לשם כיבודים, אלא אחד מקרובי החתן מתעטף בטלית ואומר את שש הראשונות (המכונות 'ראשונה'), ואחריו אחד מקרובי הכלה מתעטף בטלית ואומר את האחרונה (המכונה 'שניה').

כיבודים אלה ניתנים בלי הכרזות בדומה לברכת המזון ושבע ברכות שאחריה שאין בהן הכרזות. הקהל אינו מרים קולו בשירה בין הברכות או באמצע אמירת הברכה האחרונה.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שהפיל ברא לכוורו:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר האדם:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר יצר את האדם בצלמו. בצלם דמות תבניתו. והתקין לו ממנו בגן עדן. ברוך אתה יי יוצר האדם:

שש תשיש ותגל העקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה. ברוך אתה יי משמח ציון בבניה:

שמח תשמח רעים האהובים בשמחה יצירך בגן עדן מקדם. ברוך אתה יי משמח חתן וכלה:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר ברא ששון ושמחה חתן וכלה. גילה רנה דיצה וחדנה אהבה ואהבה ושלום ורעות. מהרה יי אלהינו ישמע בקרי יהודה ובחצות ירושלים. קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה. קול מצהלות חתנים ומחפתם ונערים ממשתה ננינתם. ברוך אתה יי משמח החתן עם הכלה:

אחר הברכה נותן המברך את הכוס לחתן לשתות ממנו (לפי המנהג הקדום שותה החתן רביעית, ובדורות האחרונים הקילו בכך), ואחר כך נותן הכוס לאם הכלה והיא נותנת לכלה לשתות הימנו.

את כוס הזכוכית של ברכות האירוסין דווקא (ולא של נישואין שאמרו עליו: 'והתקין לו ממנו בגן עדן') זורק החתן ומשברו עם מקצת יין שבתוכו לסימן ברכה, בדומה לשפיכת יין הבדלה (אם נשאר יין רב, יש שנהגו לשפכו ארצה לפני זריקת הכוס, מדיו "ממשיכין יין בצנורות לפני חתן ולפני כלה"). בקהילות אשכנז הותיקות היה מנפצו אל אבן החופה הקבועה בקיר החיצוני של בית הכנסת, ורק כשהכלה אלמנה או גרושה היה זורקו ארצה.

אחר שבירת הכוס מסירים את הטלית מראש החתן והכלה, והנוכחים (או חברי מקהלה) שרים את מזמור קכח ישיר המעלות אשרי' בנעימה ידועה.

שיר המעלות. אשרי כל ירא יי ההלך בדרךיו: יגיע כפיך כי תאכל. אשריך וטוב לך: אשריך כגפן פריה בירכתי ביתך. בגיך בשחלי זיתים סביב לשלחנה: הנה כי כן יברך נכר. ירא יי: יברכה יי מציון וראה בטוב ירושלים כל ימי חיה: וראה בגים לבנה. שלום על ישראל:

אם שותה החתן רביעית בברכות אירוסין ונישואין, יברך ברכת מעין שלש בעת שירת המזמור.

יחוד

החתן והכלה הולכים אל חדר היחוד. יש נוהגים שאחר החופה החתן מקדים את כניסתו לבית, דרך שררה. לא הקפידו על יחוד הראוי לביאה ומעקב עדים, ובודאי לא על שכירת החדר, אלא על סעודה משותפת לשם חיבה בסיוע מלצרית.

במשך דורות רבים נהגו שבשלב כלשהו בסעודה זו משתתפים עשרה אנשים כדי שיוכלו לברך בה ז' ברכות.

בסעודת 'יחוד' שאחר החופה אוכלים החתן והכלה תרנגולת וביצה לסימן ברכה. לפי שיטת ה'הפלאה' אם לא עשו יחוד הראוי לביאה אחר החופה כפי המנהג הישן באשכנז, ורוצים להחמיר ולחוש גם לדעת הרמב"ם שעיקר החופה הוא היחוד, אזי בלילה בלכת החתן והכלה לביתם, אפשר להביא עדים כאשר מתייחדים שם.

סעודת נישואין

בקהילות חשובות בדורות עברו תיקנו תקנות לצימצום מספר המוזמנים לסעודה. בכמה קהילות תיקנו שוילון יפריד בין אנשים לנשים, ולא התירו את נוהג בני הכפרים להושיב בסעודותיהם – הקטנות יותר – את הגברים והנשים באותו חדר. בכמה קהילות נהגו לגבות צדקה מן המסובים.

במהלך הסעודה נישאות שתי-שלוש דרשות קצרות בנות דקות ספורות ונאמרים דברי בדחנות לשמחת חתן וכלה. גם החתן עצמו דורש אלא שלעתים לא נותנים לו לסיים את דרשתו, ולרוב מקפידים שהחתן ישמיע כל דבריו עד תומם ללא הפרעה.

לשבע הברכות מושיבים את הכלה מול פני החתן. את שבע הברכות אין מפצלים לשם כיבודים, אלא אחד המסובים אומר את חמש הראשונות (המכונות 'ראשונה'), ואחר אומר את האחרונה (המכונה 'שניה'), ולבסוף המזמן מברך 'הגפן'.

מוזגים כוס אחת לברכת המזון וכוס אחרת לשבע הברכות. בגמר ברכת המזון לאחר ששתה המזמן מכוסו הריהו מערה מכוסו לכוס ז"ב של חתן, ושותה הימנו החתן ולאחריו שותה הימנו הכלה. ויש נוהגים לערב תחילה את תוכן שתי הכוסות, ולמזוג מהכוס הראשון לכוס שלישית, ואז המזמן שותה מתוך הכוס הראשון והחתן והכלה מתוך שתי הכוסות האחרים.

הריקודים לכבוד החתן והכלה הם בעיקר אחר ברכת המזון. אחר הריקודים נהגו מני קדם ע"פ הגמרא להושיב את החתן והכלה על ספסל משותף כדי לשמחם ולזמר פיוטים לכבודם. תחת זאת מקובל כיום להושיבם ולהעמידם לשם צילומי מזכרת.

שבעת ימי המשתה

בברכת המזון של סעודת הנישואין ביום החופה בלבד מברכים את כל שבע ברכות הנישואין. מיום השני ואילך אין מברכין אותן כלל ולא אומרים 'שהשמחה במעונו' (ויש האומרים רק 'שהשמחה במעונו' ומברכים ברכת 'אשר ברא') מפני שערבה כל שמחה, ולרוב אין לנו פנים חדשות כדין הגמרא (שמרבים סעודה לכבודו), ואף אין סועדים בימינו בבית חופה כדין הגמרא.

אומרים 'דוי הסר' ולאחר ברכת המזון במקום השבע ברכות הותר לומר את הפיוט לשבע ברכות 'יחיד וזולתו' לרבי יוסף קמחי.

הסעודה בליל הראשון שלמחרת החתונה נקראה בשם 'סעודת קרובים', כי הוזמנו אליה קרובי משפחה בלבד.

יש שעשו באחד משבעת ימי המשתה פעם אחת גם 'סעודת דגים' המכונה 'פיש מאהל', לסימנא מילתא. אחרי שלושת הימים הראשונים לא הקפידו לערוך בכל אחד מיתר ארבעת הימים סעודה גדולה בהשתתפות מוזמנים.

שבת שאחר הנישואין

שבת שאחר הנישואין נקראה לפני שם 'שענק וויין', על שם היין שהיו שולחים אל החתן והכלה בשבת זו, וכך שמה של השבת בכמה מספרי המנהגים.

לתפילת שחרית הולכת הכלה בליווי נשים לבית הכנסת בו מתפלל החתן. במקצת קהילות בקבלת שבת נהגו לשיר 'לכה דודי' בניגון מיוחד, לכבודם של חתן וכלה. נהגו לנגן לכבודו בערבית שבת זו 'מלכותך' ו'השכיבנו', אם לא ניגנו כן לכבודו בבית כנסת זה בשבת שלפני הנישואין.

גם בשבת בגמר הסעודות המזמן בברכת המזון פותח ואומר 'דוי הסר'.

לפנים כאשר חתן וכלה ישבו בבית חופה נהגו בשבת לברך שבע ברכות, משום ששבת, שר המנוחה, היא כפנים חדשות, אבל רק בשתי הסעודות העיקריות ולא בסעודה שלישית, ומאז שחדלו מלהושיבם בבית חופה אף בשבת אין מברכים אלא ברכת 'אשר ברא', כדין הגמרא כשאין אוכלים בבית החופה. בפיוט 'א-ל אדון' מזמרים בנעימה מיוחדת 'שמחים בצאתם', לכבוד החתן והכלה שבאו לבית הכנסת. החתן עולה לתורה לשלישי. קוראים לעלות ב'יעמוד הגבוה', במנגינה חגיגית המושרת בטון גבוה מן הרגיל: 'יעמוד החתן ר'...'. לאחר ברכתנו בסיום הקריאה, לפני ה'מי שבירך', משוררים לכבודו את הפיוט 'אחד יחיד'. חתן בזיווג שני אין מזמרים לו. עושים לו שני 'מי שבירך', אחד הרגיל והשני לנדבה מיוחדת (כגון תשמיש ספר תורה, מאור או בדק בית הכנסת). חצי הקדיש שאחר קריאת התורה נאמר בניגון נבחר. בתפילת מנחה החתן יוצא מבית הכנסת לפני אמירת 'צדקתך'.

אבלות

ביקור חולים

בקהילות אשכנז נוסדו חברות 'ביקור חולים', שחבריהן מבקרים את החולים ודואגים לצורכיהם, כמו סיפוק תרופות, שמירה על החולה, סעד למשפחה, וכיו"ב. בקהילות אחדות היו חברות נפרדות לגברים ולנשים.

בכמה קהילות היתה תקנה קדומה לפיה אדם שנפל למשכב בחולי שיכול לבוא לידי סכנה ולא קם ממנו כעבור שלושה ימים, יבקרנהו שנים מאנשי החברה קדישא' לשאול לשלומם ולהתפלל עמו אם מצבו חמור, וכעבור חמשה ימים על עשרה אנשי החברה קדישא' לבוא אל ביתו ולהתפלל עמו. הדבר אינו מבהיל את החולה כאשר זה נוהג קבוע עם כל אחד מחברי הקהילה.

ידידים או חברי חברה קדישא' המבקרים חולה שמצבו חמור אומרים בביתו בלחש תפילות בעד החולה, המודפסים ב'קיצור מעבר יעבקי' של ר"ח (רעזעלהיים תקפ"ה), ב'תוצאות חיים' של ר"ז בער, ב'ספר החיים' למהדורותיו השונות, וספרים אחדים כיוצא בהם.

אם יש סכנה לחייו, מעודדים אותו לומר וידוי, באחד מהנוסחים שנדפס בספרים הללו. בשבתות וימים טובים אין אומרים בביתו תפילות על החולה, אלא מזמורי תהילים אחדים. בשבתות אחר תפילת הבוקר, נהוג היה שידידים ומכרים באים לבקר חולים. בימי חול מברכים את החולה: "ה' ישלח לך רפואה שלמה". בשבת אומרים לו: "שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבא [עם שאר חולי ישראל]".

תפילות על חולה מסוכן

על חולה מסוכן אומרים בבית הכנסת פרקי תהילים בעשרה, ולאחריהם קדיש. לבקשת החולה או קרוביו עושים שינוי שם לחולה מסוכן, ששכנתו כה גדולה שכבר נתייטשו מהחלמתו בדרכי הרפואה.

אחר התפילה לפני שהציבור עוזב את בית הכנסת, עושים שינוי שם, וכדי להודיע על כך לציבור מדליקים נר אצל קופת הצדקה של בית הכנסת, וכן השמש בשעה שאוסף צדקה בקופתו במהלך התפילה, נושא עמו נר דולק. במקרים דחופים, מאספים את הציבור לשם כך גם בחצי היום.

הגבאי מוסר תנ"ך לידי נער שלא הגיע עדיין לגיל מצוות, והוא פותחו בדף כלשהו. הגבאי בודק איזה שם של זכר – אם החולה הוא זכר – מופיע ראשונה באותו עמוד. אם החולה נקבה, הריהו בודק איזה שם נקבה מופיע ראשונה באותו עמוד. שם זה נקבע כשמו החדש של החולה.

הרב פותח את ארון הקודש, ויש נוהגים שנוטל ספר תורה בזרועו, ואומר שלוש פעמים נוסח 'מי שבירך' דלהלן בהזכרת שמו הישן:

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה, משה אהרן דוד ושלמה, מי שהמתיק מי מרה על ידי משה רבנו ומי ירדן על ידי אלישע ומי שרפא מרים מצרעתה ונעמן מצרעתו וחקקיהו מחליו ובנימין הצדיק הוא יברך את פלוני בר פלוני בעבור שנתן [שיתן ר' פלוני בר פלוני] עבדו לצדקה, בשכר זה הקדוש ברוך הוא ישלח לו רפואה שלמה על כל גופו ועל כל אבריו ויחן אותו ויעמידהו על בוריו אותו וכל שאר חולי עמו ישאל השתא בעגלא ובזמן קריב. ונאמר אמן:

על 'מי שבירך' זה הוא חוזר פעם נוספת בהזכרת שמו החדש. את השם החדש אומר הרב בקול רם.

בגמר אמירה זו, סוגר הרב את ארון הקודש.

בקהילות אחדות נהגו להקדים שלושה מזמורי תהלים, היינו מזמור כ (למנצח לדוד), לח (מזמור לדוד להזכיר), צא (יושב בסתר), ובכל אחד ממזמורים אלה לומר את הפסוק האחרון שלוש פעמים. לאחר מכן לומר תפילת 'מצלאין', 'מי שבירך' הנ"ל, ולבסוף, אחר סגירת הארון, שני מזמורים נוספים, מזמור ל (מזמור שיר חנוכה), מא (יאשרי משכיל).

בדורות האחרונים נתקבלו עוד צורות אחרות של תפילות על חולה ושינוי שמו, כמו שנדפסו בספר 'תוצאות חיים' וכיוצא בו.

ביציאה מבית הכנסת כל אחד מהמתפללים תורם לקופת הצדקה, ובשעת הניתנה יש אומרים: "צדקה תציל ממות".

ידידי החולה באים לבקרו ומודיעים לו את שמו החדש, ומנחמים אותו שמעתה ישתנה מזלו לטובה. אם החולה אינו יודע ששינוי שמו, וידיעת הדבר עשויה להטריף את דעתו, אין להודיעו עד שיבריא.

אם החולה לא הבריא, יש נוהגים לתת לו שם נוסף במהלך אותה מחלה.

שם זה שנוסף לו בעת מחלה, מקדימים אותו לשמו הקודם, כגון אם היה שמו 'חיים' ונוסף לו שם 'יאיר', קוראים לו: 'יאיר חיים', ואם לאחר זמן ניתן לו שם נוסף 'שמעון', קוראים לו 'שמעון יאיר חיים'. בשמו החדש הוא חותם ובו עולה לתורה. וכן בניס עולים לתורה בשם אביהם שניתן לו בעת מחלה, וכן

מזכירים בו את נשמתו. בכמה קהילות נהגו להזכירו בשמו החדש גם אם החולה נפטר בעת המחלה ולא קם ממנה.

בדורות האחרונים נהגו רבים לעשות לחולה 'פדיון נפש'. ב'חברה קדישא' של פפד"מ נהגו כך עבור חבר חולה מסוכן: בני 'החברה קדישא' מתכנסים ואומרים שלושה מזמורי תהילים: לח ('מזמור לדוד להזכיר'), מא ('אשרי משכיל'), כ ('למנצח לדוד'), ומתוך מזמור קיט ('אשרי תמימי דרך') אומרים את הפסוקים שאותיותיהם הראשונות מצטרפות לשמו של החולה. אחר כך לומדים מתוך ספר של"ה, מסכת פסחים, פרק 'נר מצוה', אות נ"ג, ואילך. לפדיון נפש נותן כל אחד שלוש פעמים ח"י, של מטבע אותו מקום. ממקצת מעות אלה קונים עבור החולה מאכל כלשהו, בדרך כלל סוכר, נותנים זאת לחולה לאכול, ויתרת הכסף מתחלקת לעניים או לומדי תורה.

לפי החת"ס אומרים את המזמורים המתחילים ב'אל תשחת', היינו מזמורים נז ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם בברחו'), נח ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם האמנם'), נט ('למנצח אל תשחת לדוד מכתם בשלח'), עה ('למנצח אל תשחת מזמור'), וכן את ה'יהי רצון' וה'ירבונו של עולם' הנדפס בתפלה על המקשה ללדת, ומפרישים את הפדיון, סך ק"ס פרוטות, לשם רבי מאיר בעל הנס, ואומרים: "א-להא דמאיר ענינא". אין עושים פדיון נפש בשבת, אך אם החולה המסוכן עצמו מבקש לעשות לו פדיון נפש בשבת, שומעים לו ועושים לו בדברים שאינם מוקצה, כגון אגוזים. בלא בקשתו, עדיף להתפלל עליו ולנדב צדקה עבורו, ולדחות את הפדיון עד אחר שבת.

ברכת הבנים לפני פטירה

אם יש לחולה בנים, ועדיין צלול הוא בדעתו, ראוי לו לברך את בניו לפני מותו. לפני הברכה ירחץ את ידיו ויניח שני ידיו על ראש כל אחד מהם ויאמר: יְשִׁמְךָ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכִמְנָשָׁה: יְבָרְכְךָ יי וְיִשְׁמְרֶךָ: יֵאָר יי פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיַחַנֶּנְךָ: יֵשָׂא יי פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיִשֶּׁם לְךָ שְׁלוֹם: וְנָחָה עָלָיו רוּחַ יי רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה רוּחַ עֲצָה וְיִבְרָכָה רוּחַ דַּעַת וְיִרְאֶת יי. אחר שברך את כולם יאמר: הַפֶּלֶאךָ הַגָּאֹל אֶתִּי מִכָּל רָע יְבָרְכְךָ אֶת הַנְּעָרִים וְיִקְרָא בָהֶם שְׁמֵי וְשֵׁם אֲבֹתֵי אֲבֹתֵיהֶם וְיִצְחָק וְיִדְגוּ לְרֵב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ. וישמיע באזניהם דברי חיזוק ותוכחה. אם יש לחולה אב או אם, קוראים להם לבוא ולברכו.

גסיסה

מצוה לעמוד על האדם בשעת יציאת נשמה. אצל חולה מסוכן דואגת 'החברה קדישא' לתורנות שמירה בין חבריה, כגון שנים או שלושה חברים שומרים עליו במשך שעותיים ביום ושלוש או ארבע שעות בלילה, ואז מחליפים אותם שנים או שלושה אחרים למשך שעותיים-ארבע שעות נוספות, וכן הלאה, לפי משך הגסיסה. כל עוד החולה בדעה צלולה על מבקריו אלה להימצא בחדר סמוך, כדי שלא להכביד על החולה בנוכחותם. אם חושיו נחלשו ואבריו מונחים בלא תנועה, עליהם להיכנס לתוך החדר ולהתיישב מולו באופן שיוכלו לראות את תנועות פניו. בעת יציאת נשמה רצוי שיהיו בחדר עשרה אנשים. אומרים אצלו, מזמורי תהלים, כפי שנדפסו ב'קיצור מעבר יעבק' של רוו"ה (רעדעלהיים תקפ"ה), או ב'תוצאות חיים' של ר"ז בער, או ב'ספר החיים' למהדורותיו השונות. אם הגסיסה מתארכת, נמנעים משיחה בטלה, וחוזרים ואומרים את מזמורי התהילים. אצל גדולי תורה יושבים בחדר לומדי תורה ועוסקים בלימוד התורה בכל שעת הגסיסה עד יציאת נשמה או עד הקבורה. ויש ששוכרים אותם בכסף, ללימוד או לפחות לאמירת תהילים. לפי 'ספר חסידים', אם הגוסס בר הכי, מדברים אתו דברי תורה, כדי שתצא נפשו בדברי תורה. אומרים אצלו, ואם הדבר אפשרי יחד אתו, וידוי. הוידוי והשמות שנאמרים אצלו, מכוונים 'פֶּאֶרְזָאָגֶען' (הקראה).

כאשר מתחילה הגסיסה אם יש במקום בני משפחה במצב של חרדה העלולה להשפיע לרעה על החולה, עליהם לצאת מהחדר.

ביום חול נהגו אנשי 'החברה קדישא' הנוכחים ליטול כל אחד נר בידו, או לפחות, להדליק נר מיוחד למראשותיו [בימינו יש המדליקים אור חשמלי, ובליילה – אור נוסף לתאורת החדר]. יש נוהגים לפתוח את חלון או חלונות החדר כבר בשעת הגסיסה. אם הגוסס הוא כהן, יש נוהגים לכסות את ידיו בבגד נקי. נוהגים שלא לגעת בו או להזיז את מטתו, אם לא לצורך רפואי. יש המניחים כסאות סביב המטה, כדי למנוע מהגוסס לשמוט את ידיו או רגליו מחוץ למטה בלא אפשרות להשיבם אל המטה. נשמט אבר מחוץ למטה, יש לכסותו אך אין להחזירו.

בעת יציאת הנשמה, גם בשבת, יעמדו הנוכחים על רגליהם ויביטו בפני הגוסס ויאמרו את השמות בקול, כפי הסדר של מוצאי יום כיפור. זקן אנשי 'החברה קדישא' פותח והשאר אומרים אתו בקול.

כך הוא הסדר למנהג פראנקפורט ובנותיה:

יְיָ הוּא הָאֱלֹהִים: ז' פעמים
שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: פעם אחת
בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלָכוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: פעם אחת **בלחש**

בקהילות אחרות הסדר הוא:

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: פעם אחת
בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלָכוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: ג' פעמים
יְיָ הוּא הָאֱלֹהִים: ז' פעמים

למנהג האלברשטאדט נוהגים כנ"ל אך כדי שתצא נשמתו ב'אחד', חוזרים לבסוף ואומרים בעת יציאת הנשמה ממש:

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד:

למנהג ק"ק 'עדת ישראל' בברלין כך הסדר:

בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מְלָכוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד: ג' פעמים
יְיָ הוּא הָאֱלֹהִים: ז' פעמים
שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד: חוזרים ואומרים עד יציאת נשמה

במקצת קהילות מוסיפים לומר פעם אחת:

יְיָ מֶלֶךְ. יְיָ מֶלֶךְ. יְיָ מֶלֶךְ לְעוֹלָם וָעֶד:

יש קהילות בהן אחר פסוק 'שמע' אומרים פעם אחת:

וְאֶהְיֶה אֵת יְיָ אֱלֹהֶיךָ כָּכָה וְכָכָה וְכָכָה וְכָכָה מְאֹדָּה:

הגוסס עצמו, אם יכול, אומר 'שמע ישראל' בקול. את אמירת ה'שמות' ראוי לסיים בנשימתו האחרונה. אם גילה הגוסס סימני חיים אחר גמר השמות, חוזרים עליהם עד פטירתו. יש שאומרים את י"ג עיקרי האמונה בעת יציאת הנשמה, ובכמה קהילות נהגו אחר יציאת הנשמה לומר 'יגדלי ו'אדון עולם' בניגון קינה או בניגון ימים נוראים, ויש שמזמרים פיוטים אלה, בשלב מאוחר יותר, לפני שעומדים להוריד את הנפטר ארצה ('אבהעבען').

יציאת נשמה וקריעה

אחר יציאת הנשמה וגמר אמירת ה'שמות', ממתינים כחמש עד עשר דקות, ויש הממתינים רבע שעה, ואז בודקים אם אין בו רוח על ידי הנחת נוצות פלומה רכות (או צמר גפן) על פי הנפטר ותחת אפו. (על בדיקת נוצות זו הקפידו רבותינו גם בדורנו, למרות התחדשות אמצעי בדיקה טכנולוגיים). בעת הבדיקה נוהרים שלא יהא בחדר שום משב רוח אף קל שבקלים. בדיקה זו נעשית גם בשבת ויום טוב. אם אין בו עוד רוח, מכבים את הנרות שהודלקו בעת הגסיסה. כל הנוכחים קורעים דבר מועט בשולי בגד עליון או תחתון, ונהגו לקרוע טפח בביטנה של הבגד (ומעולם לא הקילו שלא לקרוע כלל). קרובי הנפטר, היינו כל אחד משבעה הקרובים – אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל – קורעים קריעה כדין בשיעור טפח.

הן קטן והן קטנה אינם קורעים עד שיהיו בני י"ב שנה ויום אחד. וכך קורעים: חותכים את השפה למעלה בצואר בסכין בבגד העליון והאבל מטה את גופו על המת, וקורע עד טפח בצד ימין. על אב ואם צריך לקרוע בכל הבגדים שעליו, טפח בצד שמאל, מלבד הכתונת. צריך לקרוע מעומד.

בעת הקריעה הזקן שבחבורה או החשוב שבנוכחים אומר בקול רם בשם ומלכות: בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם דֵּין הָאֱמֶת. כל השאר מברכים עמו.

[בכמה קהילות נהגו לומר לפני הברכה את לשון הפסוק: יְיָ נָתַן וַיְיָ לָקַח יְהִי שֵׁם יְיָ מְבָרָךְ: ולהוסיף אחר הברכה: הַצּוּר תָּמִיד פָּעֵל כִּי כָל דְּרָכָיו מְשֻׁפָּט אֵל אֱמוּנָה וְאֵין עוֹל צְדִיק וְיִשְׁרָאֵל: וְהַלֵּךְ לְפָנֶיךָ צְדָקָה כְּבוֹד יְיָ יִצְחָק: תִּשְׁכַּח בְּשָׁלוֹם וְחִישָׁן בְּשָׁלוֹם עַד כִּי יָבֹא מְנַחֵם מִשְׁמֵי שָׁלוֹם: ואחר כך לומר 'ויהי נועם', ו'יושב בסתר'].

הקריעה שנעשתה בעת יציאת נשמה מותר לתפרה מיד. אמנם האבלים שוללים רק לאחר ז', ומאחים לאחר ל', ועל אב ואם שוללים לאחר ל' ואין מאחים לעולם.

בשבת ויום טוב אין קורעים ואין מברכים, ואף אין משלימים במוצאי שבת. בחול המועד מברכים וקורעים כל העומדים בשעת יציאת נשמה, ויש שאין מברכים ואין קורעים. על ילד שעדיין לא החל ללמוד חומש, אין קורעים.

ישור אברי הנפטר

הטיפול בנפטר אחר יציאת נשמה נעשה בדרך כלל על ידי בני 'חברה קדישא'. בפטירת אשה, עוסקת בכך 'חברת נשים'.

סוגרים את פיו ועיניו של הנפטר ומיישרים את אבריו. יש נוהגים שבן הנפטר עוצם את עיניו באומרו את הפסוק: "ויוסף ישית ידו על עיניו" (בראשית מו, ד). גם אצל נפטר עוצם הבן את עיניה, ולא הבת. אם פי הנפטר פתוח, קושרים מטפחת סביב הראש, היינו תחת הסנטר ומעל הראש, כדי לשמור על סגירת הפה. במקצת קהילות לא קשרו את ראש הנפטר. בשבת ויום טוב נזהרים שלא לקשור קשר של קיימא, אלא בעניבה, היינו תחבת שני קצות הסרט לתוך הכריכה שנכרכה סביב הראש והלחיים.

משמיטים את הכר שתחתיו ושאר כלי מיטה שתחתיו, ומביאים אותו לתנוחה אופקית מאוזנת, מקבילה לשטח הרצפה. מסירים טבעות מאצבעות נפטר. מכסים את ראשו ורובו בסדין דק, מלבד כפות הרגלים עד לקרסולים שנשארים בלתי מכוסים. עתה פותחים את חלונות החדר בו נפטר.

בשבת ויום טוב מותרת מתיחת האברים, מחשש שהגוף יקשיח עד מוצאי שבת, אך רק אחר שמניחים עליו פת (בפסח: מצה) וכדומה.

הורדת הנפטר ארצה ('אבהעבען')

הורדת הנפטר ארצה נעשית לפחות עשרים דקות אחר הפטירה, ויש הממתינים כשעה שלמה. בודקים את הנפטר אם הוא נקי, ובמידת הצורך מנקים אותו או מלבישים אותו בכתונת נקיה. היינו, מסירים את בגדי הנפטר מלבד הכתונת שלגופו, ואז מכסים אותו מלמעלה בסדין, כדי לפשוט מתחתיו בצניעות את הכתונת, ומקנחים הימנו לכלוכים במידה ונוצרו כאלה בעת הפטירה.

בשבת ויום טוב נזהרים שבשעת ההורדה עדיין תהיה מונחת על הנפטר הפת (או המצה), והיא תשאר עליו עד מוצאי היום. אירעה הפטירה סמוך לצאת השבת או החג, ממתינים עם ההורדה את מוצאי שבת. במקצת קהילות כלל לא הורידו את הנפטר בשבת ויום טוב.

כדי להורידו לריצפה ('אבהעבען'), נוטלים סדין נקי גלול עד מחציתו, תוחבים את חלקו הגלול תחת צד ימין אורכו של הנפטר עד לעמוד השדרה שלו, ואז מושכים את המחצית המגוללת אל הצד השני ופותחים שם את הגלילה, ועוטפים את גוף הנפטר לגמרי מראשו ועד רגליו.

על המקום ברצפה בו עומדים להשכיב את המת, מניחים אלומות קש אחדות, או אבן, ולא כר וכסת או כל דבר אחר המקבל טומאה. ואז שנים או שלושה אנשים משכיבים אותו בעדינות על הריצפה מעל הקש או האבן, בקרבת חלון מאוורר שאינו פונה אל השמש, כשרגליו מופנות אל פתח החדר.

בעת הנחתו על הקרקע אומרים לפי מנהג וורמיישא: יִרְכְּבוּ עַל בִּמְתִּי אָרְץ וַיֵּאכַל תְּנוּבַת שְׂדֵי וַיִּנְקְהוּ דְּבַשׁ מִסֵּלַע וְשִׁמְן מִחֲלִמִישׁ צוּר: אִם תִּשְׁכַּב לֹא תִפְקֹד וְשִׁכְבָּת וְעִרְבָה שְׁנֵתָ: לפי מנהג קהילות אחרות, אומרים: בֵּית יִצְחָק לְכוּ וְנִלְכָה בְּאוֹר יְיָ: אֵל אֱלֹהִים יְיָ דִּבֶּר וַיִּקְרָא אָרְץ מִמֶּזְרַח שָׁמֶשׁ עַד מְבֹא: יְבוֹא שְׁלוֹם יְנוּחוּ עַל מְשֻׁכְּוֹתֵם הַלָּךְ נִכְחוּ: כִּי עֶפֶר אֶתָּה וְאֵל עֶפֶר תִּשׁוּב:

את ראש הנפטר מניחים מוגבה קמעה על קש מקובץ כמין כר; מותחים את הירכים והארכובות; את הזרועות והידיים מניחים פתוחים עם אצבעות ישרות, וקושרים יחדיו, באמצעות בד, את שני הרגלים המופנות כלפי מעלה. לחיבור הרגלים יש הקושרים יחדיו את אגודלי הרגלים באמצעות אלומת קש. ביום חול גם מחזקים את הראש בין שני גזרי עץ, וכן את הרגלים.

מכסים אותו בסדין שחור, אך את הרגלים משאירים ללא כיסוי. מדליקים נר למראשותיו, אף ביום טוב. בשבת אסור להדליק נר אף על ידי גוי.

מני קדם נהגו בכמה מקומות לשפוך את כל המים השאובים הנמצאים בכלים, גם של הדיירים הסמוכים, כדי שלושה בתים לכל צד, כדי להודיע על הפטירה בלי להוציא את הידיעה מהפה, שלא לבשר בפירוש בשורה רעה.

שמירת הנפטר

לעולם אין משאירים את הנפטר ללא שמירה, בין ביום ובין בלילה, משום כבוד הנפטר, לשם הברחת הרוחות ולמניעת בואם של שרצים ובעלי חיים. (בחדרי קירור בבתי חולים בימינו, מצויים לעתים מקקים וזוחלים ומעופפים אחרים, ואף כיום אין להקל ראש בזה). לפיכך מעמידים לפחות שני שומרים ליד הנפטר בכל זמן ההמתנה בין הפטירה ללוויה, כדי שאם האחד יצטרך לצאת מן החדר, ישאר השני בשמירה.

אצל נפטר יש המהדרים שנשים תשמורנה עליה. נשים אינן שומרות על נפטר. השומר פטור מקריאת שמע ומכל המצוות, ואם שנים שומרים, זה משמר וזה קורא. אין לסעוד בפני המת, ואין ללמוד, לומר תהלים או להתפלל במחיצתו, אלא בחדר סמוך, או מאחורי מחיצה של עשרה טפחים המבדילה בין הנפטר לבין השומר. אם מחיצה כזו אינה מצויה במקום, ניתן לעשותה בעזרת כסאות אחדים.

אם אורכת ההמתנה יותר מכמה שעות, צריך להחליף את השומרים כפעם בפעם.

בקהילות קטנות עשו בני המקום תורנות שמירה, ובערים גדולות נוסדה לשם כך חברת 'שומר מצוה'. בכל מקרה על משפחת הנפטר לדאוג לכך שתהא לו שמירה.

אנינות

משעת פטירה עד גמר הקבורה, קרובי הנפטר – אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל – הם 'אוננים'. האונן אסור באכילת בשר, שתיית יין, תשמיש המטה, רחיצה וסיכה, שמחה, שאילת שלום, תספורת ונטילת צפרנים, מלאכה, ישיבה על כסא ותלמוד תורה. האונן פטור מקריאת שמע, תפילה, תפילין, כל מצוות עשה, כל ברכות הנהנין, ואפילו מעניית 'אמן' על ברכות אחרים. אינו רשאי להחמיר על עצמו לקיים מצוות ולברך. אונן אינו אומר קדיש עד אחר הקבורה.

אם רוצה לאכול פת נוטל ידיו ואינו מברך על הנטילה ולא 'המוציא' וברכת המזון, ואין מזמנין עליו. מותר לו לנעול סנדל, ללכת לכל מקום שירצה ולהתעסק בצרכי המת והקבורה. בשבת ויום טוב אין אנינות ומותר בבשר ויין. אבל אסור בדברים שבצינעא כדין אבל. במוצאי שבת לא יבדיל עד אחר קבורת המת, ואם נתאחרה ההבדלה עד היום, מבדיל בלא נר ובלא בשמים, ואם לא היתה הקבורה עד יום ד' בשבוע, לא יבדיל עוד.

אין האונן מצטרף למניין. אף שאונן אינו הולך לבית הכנסת לצורך עצמו, הריהו הולך בשבת ויום טוב אם צריכים אותו להשלמת מנין, ואם יש מתעסקים אחרים, משלים מנין גם ביום חול, וכן משתתף בליל הסדר אף בליל שני של פסח. ביום הכיפורים הולך לבית הכנסת גם לצורך עצמו, כי קדוש היום לאדונו. אין מזכירים אותו בימי שבירך' ואין מעלים אותו לתורה.

אחר הקבורה אם לא עבר עדיין זמן תפילה יקרא שמע וישלים את התפילות שהתחייב בהן. ביום הקבורה, אף שאינו יום המיתה, אין האבל מניח תפילין כלל, כי אסור לאבל להניח תפילין ביום ראשון לאבלו.

קטן שהגיע לחינוך, נוהג במקצת דיני אנינות שאינם למשא עליו. חתן אחר חופתו משלים שבעת ימי המשחה, ולאחריהם יושב שבעה ימי אבלות. על נפל, היינו תינוק שנפטר בטרם מלאו לו שלושים יום, אין נוהגים שום דיני אנינות. במחוזות בהם בגזירת השלטונות עיכבו את הקבורה שלושה ימים, נהגו שעיקר האנינות היא ביום הקבורה, ובימים שלפניו מניח האבל תפילין ומתפלל. ואם טיהרוהו ושמוהו בארון סמוך לפטירתו, יש אומרים כיון שנתנוהו בארון, פסקה אנינות וחלה אבלות. אך מנין ז' ול' מתחיל משעת סתימת הקבר.

ארון הקבורה

כפי המנהג מימי חז"ל נהגו באשכנז לקבור את המת בתוך ארון. קבורת קרקע אינה חיוב בחוץ לארץ, ולכן בכמה קהילות היה הארון נעשה שלם מכל צדדיו ונקבע במסמרים, ולא קברו את הנפטר במגע עם האדמה ממש בלי נסר מתחתיו.

אך יש שהקפידו להשאיר רווחים בין קרש לקרש, בכך שלא הידקו את הקרשים יותר מדי. ובפפד"מ לא נהגו לעשות ארון שלם כלל, אלא עם ניקובים כדי שיגע המת בעפר הארץ. בדורות האחרונים אסרו הרשויות לקבור בארון ללא תחתית, ולכן כאשר הארון היה מוכן, מלבד הגולל, היו מנסרים בקרש הרוחב למרגלות הארון חתיכת עץ ברוחב טפח, ליצור שם פתח קטן, ויש שניסרו כך גם לצד ראשו, כדי שלנפטר תהא קבורת קרקע כלשהי.

בקהילות גדולות היתה 'חברה קדישא גמילות חסדים' או 'חברה קדישא דמטהרים' ממונה על עשיית ארון הקבורה.

לכתחילה נהגו להתקינו בבית הקברות או בחצר בית הכנסת, או באולם החיצון של בית הכנסת. בפפד"מ בדורות האחרונים היתה נגריה של ה'חברה קדישא' בקומה התחתונה של אחד מבתי הכנסת הישנים. בקהילות בינוניות חתך נגר מקצועי את הקרשים, ואילו חיבורם נעשה בידי אנשי ה'חברה קדישא'. בקהילות קטנות היה הש"ץ ממונה על כך, ומחוסר ברירה הוכן הארון בידי נגר מקומי. ביום טוב נעשה הארון על ידי נכרי.

לצורך הכנת הארון נהגו למדוד את מידותיו המדויקות של הנפטר, כדי לקבוע את אורכו, רוחבו וגובהו של הארון. את מידותיה של הנפטרת, מודדת אשה.

בקהילות קטנות בדורות האחרונים יש שקבעו שלוש מידות קבועות של ארון, ולפי התאמתו הכללית של הנפטר בחרו בגודל המתאים.

נהגו בסדר קדימה קבוע, מי מנסר את העצים, מי דופק את המסמרים. ארון זה הוא בסגנון שוה לכולם, לעשיר ולעני, עשוי מששה לוחות עץ בלתי מהוקצעים. חותכים ששה גזרי עץ בלתי משויפים באורך מספיק, מתוכם מיועדים שנים עבור הקרקע, שנים עבור הצדדים ושנים עבור הגולל. שני גזרי העץ המיועדים לקרקע מחוברים יחדיו על ידי שני חישוקים רחבים דיים, המחוזקים בחוץ על ידי ארבעה מסמרים. אחר כך מחברים את רצפת הארון אל שני קרשי האורך של הצדדים בעזרת חמשה מסמרים מכל צד. קרשי הרוחב בקצות הארון לראשו ולמרגלותיו, נחתכים לפי מידת רוחב הרצפה, מוכנסים בקצוות בין שני קרשי האורך על ידי שלושה מסמרים בכל מקום חיבור אל קרש אורך, ושני

מסמרים בכל מקום חיבור אל קצה קרשי הרצפה. שני הקרשים מהם נעשה הגולל, מחוזקים יחדיו על ידי שני גזרי עץ קטנים ורחבים דיים, מהם העליון על ידי חמשה מסמרים והתחתון על ידי ארבעה, מצד חוץ. יש שהכינו את הארון מחמשה גזרי עץ, אחד לקרקע, שנים לאורך צדיו, ושנים לגולל. כורכים את חלקי העץ שבפנים הארון באופן מלא, כי יש לדאוג לכך שלא תישארנה כל בליטות מסמרים ועוקצי עצים, כדי שלא יקרעו התכריכים והנפטר לא ינזק. לבסוף מורחים גבס או סיד לח בצד הפנימי על החורים והסדקים, כדי למנוע נזילת נוזלים אפשריים, המתהווים מן הנפטר, בעיקר בימים חמים. בדרך כלל הורגלו לעצב את הארון בצביון תיבה מרובעת ארוכה, שהמבנה שלה הולך וצר קמעה מראשו עד לרגליו, היינו שלצד ראש הנפטר הוא רחב מעט יותר מאשר למרגלותיו. במקומות בהן הארון הוא בעל מיבנה סימטרי, יש הרושמים את האות ר' לראש הארון, כדי לסמן שהוא צד הראש.

שמו הפרטי ושם משפחתו של הנפטר, או הנפטרת, נכתבים בצבע שחור מתקיים בכתב אשורי על גבי קרש שאורכו כשבעים וחמש סנטימטר. אין משתמשים תשמיש של חול בשיירי הנסרים של ארון המת, אבל מסיקים בהם מים לחימום לצורך טהרה.

מקפידים שלא לעטר את הארון בציורים ולא לרפד ריפוד רך את צדו הפנימי. לארון קבורה של מרבץ תורה משתמשים בלוח משולחן הישיבה בו לימד. יש שציוו לעשות את ארונו מקרשי הסוכה בה ישבו.

נזהרים שלא לאכול במקום עשיית הארון. עם גמר עשיית הארון מביאים אותו לבית הנפטר. תינוק פחות מבן שנה, מניחים אותו בתוך 'ארון' קטן. יש שאין מחברים את ארונו במסמרים, אלא מניחים את הנסרים אחד אחד, ובתוך הקבר מקרבים אותם יחד, ואת גגו מציבים בשיפוע. תינוק פחות משלושים יום, נפל, מניחים בתוך קופסה. בארץ ישראל קוברין בקרקע בלא ארון.

תכריכים

בדורות עברו היו נשים תופרות את התכריכים ביום הפטירה, אם בחדר הנפטר, אם בעזרת הנשים, והחשיבו זאת למצוה רבה.

נהגו לעשות את התכריכים מפשתן לבן (בדורות האחרונים גם מכותנה) ללא עיטורים מזהב או כסף. תופרים אותם בזהירות, כדי שהתפירות לא תיפרמנה ותפתחנה בעת ההלבשה, וזהירות זו דרושה במיוחד מחמת שבתפירה זו אין לעשות שום קשר וכדומה.

רקמת אותיות-שם וסימנים אחרים, וכן כפתורים, מרחיקים מבד התכריכים לפני השימוש בהם. צריך להקפיד על נקיון התכריכים ולמנוע מהם כל לכלוך או קרע. אם נמצא בהם חור, יש לתפור לפני ההלבשה.

מגיל בר מצוה ולמעלה מכינים את חלקי התכריכים הבאים: 'מצנפת', 'מכנסים', 'גרבים' (שקיות פשתן לרגלים), 'כתונת' (חולצה), 'סארגנס' (קיטל) 'תחתון', 'סארגנס' עליון, 'חגורה', 'פולדער' (או 'פאלטער' מעין סדין המשמש כשכמיה לכתפים), 'טלית' אחת ללא עטרה של כסף או זהב ועם ציצית פסולה. יש מקומות שהלבישו טלית גדול וגם טלית קטן, אף אם קטן הוא שלא הגיע למצוות, אם כך לבש בחייו. ואם נהג ללבוש רק טלית קטן, מלבישים אותו בטלית קטן בלבד. ויש שלקטן הפטור ממצוות לא הלבישו שום טלית, לא גדול ולא קטן. בכל מקרה פוסלים את הציציות לפני הקבורה. בדורות קודמים הלבישו לנפטר גם צווארון וצעיף, אם כך לבש בחייו. כהן מקבל שתי מצנפות.

נוסף לכך מכינים שקית עפר ארץ ישראל. בקבורה בחוץ לארץ נטלו עפר ארץ ישראל, שהובא ע"י שד"רים, והעדיפו עפר מסמיכות מקום לקברי נביאים, תנאים ואמוראים, וביותר מירושלים, מערת המכפלה וכיו"ב. כמות העפר שהכינו לבני 13 עד 21 היא כ-15 גרם; לבני 21 ומעלה כ-30 גרם. גם לנפטרים צעירים בני 12 עד 13, מכינים את כל אלה, מלבד עפר ארץ ישראל, ואם לא התעטפו בטלית גדול בחייהם, אף ללא טלית גדול, ובמקום זאת מכינים להם טלית קטן עם ציצית פסולה.

לבני 4 עד 12, מכינים רק 'מצנפת', 'גרבים', 'כתונת', 'סארגנס' עליון, 'חגורה', 'פולדער' ושקית עפר, ואם לא התעטפו בטלית גדול בחייהם, אף ללא טלית גדול, אלא בטלית קטן עם ציצית פסולה.

לבני שנה עד 4, מכינים רק 'מצנפת', 'כתונת', 'סארגנס' עליון, 'חגורה', 'פולדער'. תינוק פחות מבן שלוש יום (נפל), נכרך בשלשה חיתולים, כנ"ל.

לנשים עושים את אותם התכריכים, אך במקום מכנסים וטלית, עושים להן חצאית 'רעקלא' או 'שירצעי' (סינר גדול הנכרך כעין חצאית-מעטפת סביב הגוף ונסגר בצד), ובמרכזה סינר קטן מעוטר, המונח מעל לסינר הגדול. במקום מצנפת עושים להן שביס אחד או שני שביסים.

טהרה – רחיצת הנפטר

בקהילות ותיקות היתה 'חברה קדישא גמילות חסדים' או 'חברה קדישא דמטהרים' ממונה על הטהרה. אנשי הח"ק הקרובים אל הנפטר (וכן נשות הח"ק הקרובות אל הנפטרת) קירבת 'פסולי עדות', אינם נוטלים חלק בטהרה או בעשיית הארון, ואף אין נוכחים בחדר בשעת הטהרה, אך מותרים להשתתף בהלבשתו.

בדרך כלל מטהרים את המת בתוך ביתו. נפטרים שנקברים בעיר אחרת ממקום פטירתם, נטהרים בבית הטהרה שבבית הקברות בו הם נקברים.

לפני התחלת הטהרה מביאים את ארון הקבורה אל החדר בו מתבצעת הטהרה, ומציבים אותו על גבי שני כסאות. מתחילים בטהרה רק אחר שהוכנו הארון והתכריכים, המים החמים, המגבות ושאר האביזרים הנחוצים.

מטהרים שיש בידם פצע כלשהו, אינם נוגעים בנפטר כל עוד אינו לבוש. אדם יחיד אינו מתעסק בטהרה, ועוסקים בכך לפחות שנים או שלושה אנשים.

לפני הטהרה יש אומרים את התחינה 'אנא ה' אלקי החסד והרחמים', ויש המדליקים שני נרות בעת הטהרה.

בעת הטהרה נוהגים בכבודו של הנפטר כאילו היה חי. המטהרים שומרים על שתיקה מירבית, ואין מדברים בפניו דיבורים מיותרים, מלבד צרכי הנפטר ההכרחיים.

מניחים את הנפטר, בעזרת הסדין בו הורידוהו ממטתו, על קרש הטהרה ('מטהר ברעט', 'מטהר טיש'), כשרגליו לכיוון הפתח. אם התלכלך הסדין מאז ההורדה, מחליפים את הסדין המלוכלך בסדין נקי.

משברים ביצה אחת על ידי מסמר במקום בו היה ראשו של המת מונח. יש הנועצים את המסמר בקרקע, דרך הביצה. יש השוברים גם קדירה של חרס.

עתה מפשיטים את כל גופו של הנפטר, בהקפדה שתהא הערוה מכוסה כל הזמן. אם לא ניתן לחלוץ את הכתונת מעל ראש הנפטר, קורעים אותה בשרוול ובחזית מלמעלה לכיוון מטה. כל נגיעה בנפטר נעשית בעדינות הגדולה ביותר.

כאשר מפשיטים את הבגדים בהם נפטר, יש אומרים את הפסוקים הבאים שבויקרא ו, ד; זכריה ג, ד; במדבר כ, כח-כט, וחציו השני של הפסוק בויקרא י, ו: וּפָשַׁט אֶת בְּגָדָיו וְלָבַשׁ בְּגָדִים אֲחֵרִים וְהוֹצִיא אֶת הַדָּשָׁן אֶל מִחוּץ לַמַּחֲנֶה אֶל מְקוֹם טָהוֹר: וַיַּעַן וַיֹּאמֶר אֶל הַעֲמָדִים לִפְנֵי לֵאמֹר הִסִּירוּ הַבְּגָדִים הַצְּאִים מֵעֲלָיו וַיֹּאמֶר אֵלָיו רְאֵה הַעֲבֹרְתִי מֵעֲלָיְךָ עֹנֶךָ וְהִלָּבַשׁ אֹתְךָ מַחֲלָצוֹת: וַיִּפָּשֶׁט מֹשֶׁה אֶת אֶהָרָן אֶת בְּגָדָיו וַיִּלָּבַשׁ אֹתָם אֶת אֲלֻעָזָר בְּנוֹ וַיִּמָּת אֶהָרָן שֵׁם בְּרָאשׁ הָהָר וַיִּבָּר מֹשֶׁה וְאֲלֻעָזָר מִן הָהָר: וַיִּרְאוּ כָל הָעָדָה כִּי גִזַּע אֶהָרָן וַיִּכְבּוּ אֶת אֶהָרָן שְׁלֹשִׁים יוֹם כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל: וְאַחֲרֵיכֶם כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל יִכְבּוּ אֶת הַשָּׂרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יי:

מוודאים שהגוף נקי, ומסירים בזהירות אגדים או תחבושות מיותרים, במידה ואין חשש הדבקה למתעסקים או נזילת דם הנפטר ותלישת עורו. את צפורני הידים והרגלים מנקים מלכלוך על ידי מסמר או אביזר דומה, ויש הגוזזים אותם.

עוטפים שוב את הנפטר כולו בסדין הנקי, שוטפים אותו דרך הסדין במים פושרים. במקצת קהילות נטלו את המים פושרים מתוך כלי חרס. את המים שופכים על הסדין שבו מכוסה הנפטר, ובעודו מכוסה כך בסדין זה, אך בידים מגולות, רוחצים אותו על ידי הסדין, עד שהגוף נעשה נקי. הנפטר צריך להיות מכוסה בסדין מכף רגל ועד ראשו בכל עת הרחצה. אסור לגלות שום חלק מגופו של נפטר, היינו אברים שאדם חי אינו מגלה אותם מצד דרך ארץ. צריך להיזהר שלא יכנסו מים לתוך פיו של הנפטר.

מתחילים בראש, וממשיכים לרחוץ עד לרגליו, עד שהגוף כולו נקי. סיימו לנקות את צד פניו, מטים את הנפטר על צדו השמאלי, מנקים את צד ימינו וחצי הגב שלו, אחר כך מטים אותו לצדו השמאלי ומנקים את צד שמאלו וחצי הגב שלו. נזהרים שגוף המת לא יתהפך כלפי מטה.

במקצת קהילות תחבו לנפטר צמר גפן בפי הטבעת, אחר שסיימו לטהרו בשפיכת ט' קבין. מעולם לא נהגו באשכנז לעשות טהרה פנימית, והרחיקוהו רבני אשכנז אף בדורות האחרונים כשהתקבלה טהרה זו בכמה ארצות.

טהרה – שפיכת תשעה קבין

עיקר הטהרה לא נעשה בהטבלת הנפטר במקוה, אלא בשפיכת תשעה קבין עליו. לפני שפיכת תשעה הקבין יש המחליפים את הסדין הרטוב ששימש לרחצה, בסדין נקי ויבש, בלא שיתגלה גופו של הנפטר בעת החלפת הסדינים.

לטהרת ט' קבין ממלאים במים פושרים את גיגית הטהרה ('מטהר קעססעלי') לפחות עד השיעור המסומן עליו כתשעה קבין (בדורות האחרונים חישובם בדרך כלל ל-18 ליטר, והמחמירים חישובם בין 23 ל-26 ליטר). מחמת כובד המים, יש השופכים את תשעת הקבין מתוך שתים או שלוש גיגיות, אבל לא מתוך ארבע. מקפידים ששפיכת המים מהגיגית הנוספת תתחיל לפני גמר שפיכת מי הגיגית הקודמת, כך שכל שיעור המים של תשעת הקבין ישפך על הנפטר ללא הפסקה.

בשעת שפיכת תשעת הקבין גופו של הנפטר חשוף כולו. שנים או ארבעה אנשים מחזיקים את הסדין מוגבה מעל הגוף, כשפניהם לצדדים.

את תשעת הקבין שופכים בשפיכה אחת על הנפטר, מראשו ועד שוקיו. יש השופכים עליו את המים בשכיבה, תחילה על צדו הימני, וללא הפסקת השפיכה ממשיכים לשפוך על צדו השמאלי. יש המגביהים את קרש הטהרה לצד ראשו של הנפטר, ככל האפשר. יש המביאים את הנפטר לתנוחת ישיבה באוחזם

בזרועותיו מאחורי גבו, ואחד המתעסקים אוהז בראשו. יש המעמידים את הנפטר על ידי שלושה אנשים, באמצעות שלוש חגורות בשני צידיו, וכך שוטפים אותו בזרם אחד ללא הפסקה. אחד המטהרים מחזיק את פיו של הנפטר סגור, כדי שלא יכנס בו מים. הנוכחים בעת השפיכה אומרים את הפסוק ביחזקאל לו, כה: וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מִיַּם טְהוֹרִים וְטָהַרְתֶּם מְכַל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמְכַל גִּלּוּלֵיכֶם אֶטְהַר אֶתְכֶם: בכמה מקומות החזיק שמש החברה לוח ובו רשום הפסוק הזה. יש שנהגו לאמרו שלוש פעמים, ולסיים את האמירה לפני גמר השפיכה. יש אומרים עוד את פסוקי ויקרא ח, יב; כ, ז: וַיֵּצֵק מִשְׁמֶן הַמִּשְׁחָה עַל רֹאשׁ אֶהֱרֹן וַיִּמָּשַׁח אֹתוֹ לְקָדְשׁוֹ: וְהִתְקַדְּשְׁתָּם וְהָיִיתֶם קְדוֹשִׁים כִּי אֲנִי יְיָ אֱלֹהֵיכֶם: מלבד פסוקים אלה אין לומר ברייתות ומאמרי חז"ל בעניני טהרה, שלא לומר דברי תורה בפני המת. בגמר הטהרה, מניחים את הנפטר על גבו על קרש טהרה שני יבש, אחר ששטחו עליו סדין נקי ויבש, ובו מקנחים את הלחלוחית ומנגבים אותו בזהירות. לצורך ניגוב הגב, מטים את גופו לימין ולשמאל כמו בשעת הרחצה. פצעים זבים דם, חובשים בזהירות. מקפידים שהגוף לא יתגלה במהלך הניגוב. ביום טוב משתמשים לניגוב בסדינים אחדים, כדי לא לבוא לידי חשש סחיטה. אחר הניגוב מסרקים את שער הראש והזקן, כפי שהורגל הנפטר בחייו. אם נשרו שערות, מניחים אותן בתוך הארון או בתוך המצנפת העתידה לבוא על ראשו, ואחר הסירוק בודקים היטב את המסרק אם לא נותרו בו שיירי שער. כל מה שנשמט מן הנפטר אחר הטהרה, כגון אגדים ותחבושות, מוכנס לתוך ארון הקבורה. מותירים בפי הנפטר את שיניו התותבות, אם היו בפיו בשעת יציאת נשמה. יש שמסירים אותם אם נשרו מפיו במהלך הטהרה ואף אין מניחים אותם עמו בארון. יש הנוטלים ביצה מקושקשת מעורבת ביון, ומזלפים אותה על ראש הנפטר אחר הטהרה. אחר הטהרה מייבשים את קרש הטהרה וכן את הריצפה עליה זרמו מי הטהרה. אין מהפכים את קרש הטהרה לצדו השני, מפני הסכנה. אין משאירים את המת במקום שטיהרוהו, ומניחים אותו כנגד פתח הבית מבפנים, מפני הסכנה. טהרת אשה נעשית על ידי 'חברה קדישא' של נשים, בלא נוכחות אף איש. נידה אינה משתתפת בטהרה בימי שפיכה, אבל משתתפת בימי ספירת שבעה נקיים. אם המטהרות זקוקות להדרכה, מותר לאחד מאנשי 'חברה קדישא' להמצא בסמיכות מקום, כדי למסור מידע נחוץ. נפטר שמצב גופו אינו מאפשר עשיית טהרה, עוטפים אותו בסדין וכך הוא מוכנס לארון הקבורה, כשהתכריכים מונחים לצדו.

הלבשה

האנשים שטיהרו את הנפטר מלבישים אותו בתכריכים. אחר הטהרה מניחים את הנפטר על שולחן הטהרה, מכוסה בסדין בצניעות, ומלבישים אותו בזהירות תוך הקפדה שלא יכנס דבר ממלבושיו לתוך פיו.

הלבשת התכריכים נעשית בהדרגה זקן הנוכחים מאנשי 'חברה קדישא', העומד במהלך כל ההלבשה למראשות הנפטר. הלה חובש לנפטר את **המצנפת**, כשהתפר בצד האחורי, ובמצנפת זו מכסים גם את העיניים. לכהן חובשים שתי מצנפות. בעת חבישת המצנפת יש אומרים את הפסוקים בזכריה ג, ה; ישעיהו נט, יז; ויקרא ח, ט; שיר השירים ז, ו: וְאָמַר יְשִׁימוּ צִנִּיף טְהוֹר עַל רֹאשׁוֹ וַיְשִׁימוּ הַצִּנִּיף הַטְהוֹר עַל רֹאשׁוֹ וַיַּלְבִּשְׁהוּ בְּגָדִים וּמִלָּאֵךְ יְיָ עֲמָד: וַיַּלְבֵּשׁ צִדְקָה פֶּשֶׁרֶן וְכוּכַב שְׁמוֹעָה בְּרֹאשׁוֹ: וַיִּשֶׂם אֶת הַמִּצְנֶפֶת עַל רֹאשׁוֹ וַיִּשֶׂם עַל הַמִּצְנֶפֶת אֶל מוֹל פָּנָיו אֶת צִיץ הַזָּהָב וְגַרְדֵּשׁ הַקָּדֵשׁ פָּאָשֶׁר צִנֵּה יְיָ אֶת מֹשֶׁה: רֹאשׁוֹ עַלֶּךָ כַּפְרָמֶל וְדָלֶת רֹאשׁוֹ כַּאֲרָמָן מִלֶּךְ אֲסוּר בְּרִהֲטִים: המשיך ההלבשה נעשית בזוגות, לפי הותק ב'חברה קדישא'.

אחר ה'מצנפת', באים ה'מכנסים' המכונים גם 'בתי השוקים'. וכך עושים, מכניסים תחילה רגל ימין, אחר כך רגל שמאל. בלבישת המכנסים יש אומרים את הפסוקים בויקרא טז, ד; ישעיהו סב, ג; שם, סא, י: כְּתֹנֶת בְּד קָדֵשׁ יִלְבֹּשׁ וּמְכַנְסֵי בְד יִהְיוּ עַל בְּשָׂרוֹ וּבְאֲבָנָת בְּד יִחַגֵּר וּבְמִצְנֶפֶת בְּד יִצְנֶנָּה בְּגָדֵי קָדֵשׁ הֵם וְנָחֵץ בְּמִים אֶת בְּשָׂרוֹ וּלְבָשָׁם: וְהָיִיתָ צֹטֶת תַּפְאָת בְּיָד יְיָ וַיִּצְנֶנָּה מְלוּכָה בְּכַף אֶלְהֵינָךְ: שׁוֹשׁ אֲשִׁישׁ בְּיָד תִּגַּל נִפְשִׁי בְּאֵלֵהי כִּי הִלְבִּישְׁנִי בְּגָדֵי יִשְׁע מַעֲלֵל צִדְקָה יְעֲטֵנִי כִּתְתֵן כִּתְתֵן פָּאָר וְכַפְלָה תַּעֲדָה כְּלִיָּה: וממשיכים להלביש.

גרביים. בני הנפטר וקרוביו נוהגים לגרוב את הגרביים, ובהזדמנות זו הם מבקשים מחילה מהנפטר ('מחילה פראיין'). במידה ואין שם בנים או קרובים, או שאינם רוצים לעשות זאת, גורב את הגרביים אחד מאנשי 'חברה קדישא'. מקפידים לגרוב את רגל ימין תחילה.

'כתונת' (חולצה). בלבישת הכתונת מכניסים תחילה את הזרוע הימנית ולאחריה את השמאלית, ולבסוף מעבירים את החולצה עצמה מעל הראש.

'סארגנס' שנתפר מחדש. השרוכים הנמצאים בתכריכים אינם נקשרים, אלא נכרכים סביב.

'סארגנס' שלבש בחייו. מעל התכריכים החדשים, מלבישים אותו גם את ה'סארגנס' שלבש בשעת התפילה בימים-הנוראים. בחייו השאירו ב'סארגנס' מקום בלתי תפור, ואת זה תופרים עכשיו, על גופת המת.

יש המוסיפים **צווארון** לנשואים ומטפחת צוואר לפניו.

הטלית והחגורה מוצמדים לנפטר רק בהכנסתו לארון.

בקהילות אחדות היו צורות הלבשה אחרות. אשה שנפטרה באמצע הריונה, נוהגים לשים סדין לרגליה בתוך הארון. תינוק פחות מבן שנה, נכרך בארבעה חיתולי פשתן, באופן הבא: בחיתול הראשון כורכים את הגוף שתחת גובה הזרועות עד מעל הרגלים, כך שהראש, הצוואר והזרועות נשארים חופשיים. את החיתול השני מקפלים בצורת משולש, ומכסים בו את הראש והצוואר. החיתול השלישי, מקופל גם הוא בצורת משולש, ומניחים אותו כמו מטפחת-צוואר מתחת לעורף, ובשתי קצותיו הקדמיות כורכים את הכתפיים והזרועות. כרוך באופן זה מניחים את התינוק בתוך ארון קטן. החיתול הרביעי והאחרון משמש כסדין של 'פולדער'. תינוק קטן מבן שלושים יום (נפל), נכרך בשלשה חיתולים, כנ"ל, ומניחים אותו בקופסה.

הכנסה לארון ('איינלעגען')

מציבים את ארון הקבורה על המטה שעליה הוא נישא, כשצד הרגלים הוא לכיוון הפתח. לפני שהנפטר מוכנס לארון, מכניסים לתוכו תחילה את **הטלית**, אחר כך את הסדין מפשתן 'פולדער' המשמש כשכמיה לכתפים, כשתפריו כלפי חוץ, ואת **החגורה** הקלועה. לאחר מכן מכניסים את הנפטר בעדינות, מושכב על גבו ופניו כלפי מעלה. החגורה תחת הזרועות נכרכת סביב המותניים ובאמצע נמתחת שלוש פעמים לקשר הניתן להתרה בקלות. את שני קצוי החגורה מניחים על ה'סארגנס', בצורה של 'ש'. קפלי השרוולים וקפל אחד של ה'סארגנס' נמשכים אל בין הבוהן והאצבע. יש שנהגו להניח את ידי הכהן הנפטר, בתנוחת פרישת כפים כבשעת ברכת כהנים.

את הסדין ('הפולדער') מטילים על כתפי הנפטר כמו מעיל, ואת כנפותיו העליונות מניחים כלפי פנים, ואז מכסים את הנפטר, עם ה'פולדער' והטלית כאחד, מעל ראשו, אם כך לבש את הטלית בימי חייו, אמנם באופן שהפנים נשארים מגולים. אם בחייו לא הורגל להתפלל בעטוף הטלית על הראש, אז גם במותו אין עוטפים את ראשו בטלית. אם משתמשים בטלית חדשה, אין תופרים לה עטרה. אם יש על הטלית דבר מה העשוי מזהב או כסף, יש להסירו.

בכנף הטלית הימנית התחתונה מסירים את הציצית, ותחתיה מניחים ציצית חדשה בזוית הימנית התחתונה של הארון. כנף הטלית חסרת הציצית נמשכת חזרה באופן שהיא תלויה מן הארון וחוצה, בין הגולל (מכסה הארון) והדופן, ונשארת גלויה. (בארץ ישראל פשט מנהג שאין קוברים עם טלית, שנועדה להקיף את המת בקדושה, כי אדמתה אדמת קודש).

את קפלי ה'סארגנס' (קיטל) שעל היד עושים בצורת ש-ד-י, וקושרים אותה עם הציצית. נוהגים שלא יתחב מה'סארגנס' משהו אל תוך הפה.

כאשר מניחים את הנפטר בארון, יש אומרים את הפסוקים בשמות מ, כ-כא, לד: וַיִּקַּח וַיִּתֵּן אֶת הַעֲרֹת אֶל הָאָרֶץ וַיִּשֶׂם אֶת הַבְּדִים עַל הָאָרֶץ וַיִּתֵּן אֶת הַפָּפֶרֶת עַל הָאָרֶץ מִלְמַעְלָה: וַיָּבֵא אֶת הָאָרֶץ אֶל הַמִּשְׁכָּן וַיִּשֶׂם אֶת פְּרֻכַת הַמִּסְכָּן וַיִּסֶּךְ עַל אֲרוֹן הָעֵדוּת פָּאָשׁר צָנָה וַיִּתֵּן אֶת מִשְׁה: וַיִּכֶס הָעֵנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיִּכְבֹּד יְיָ מִלֵּא אֶת הַמִּשְׁכָּן:

כאשר מונח המת בארון מותחים את רגליו ישר, מניחים את זרועותיו בצדיו ושמים את אגודלו תחת אצבעותיו המקופלים לתוך כף היד. אם אלה אינם נשארים בתנוחה זו, אזי כורכים את האגודל עם האצבעות בציצית או גם בשרוולי ה'סארגנס'. ה'סארגנס' עצמו נמתח למטה עד לרגלים. בגדים, מצעות ודומיהם הרוויים דם, מניחים בקרקע הארון הריק, ונקברים עם הנפטר. אם נפטר בעת ניתוח כריתת אבר, מניחים בארון את האבר הכרות לצד גוף הנפטר באותו מקום בו היה צמוד בחיים.

לפני סגירת הארון, מבקשים המלבישים מחילה מהנפטר, שלא נעשה דבר כלשהו שלא כשורה ושלא לכבודו. כגון: פְּלוֹנִי ב"ר פְּלוֹנִי, הִנְנִי מְבַקֵּשׁ מִמֶּךָּ מַחִילָה, תְּחִלָּה מִהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא וְאַחֵר כֵּן מִמֶּךָּ. אִם גִּרְמָנוּ לָךְ כָּל נֶעַ בְּחַיֶּיךָ אוּ בְּעֵת עֲשִׂית הַטְהָרָה, מְחַל לָנוּ.

אחר הנחת הנפטר בארון, מכסים את הארון בסדין שחור, ומפנים את צד רגליו אל הפתח ממנו עתיד הוא לצאת. יש המקפידים שהארון לא יוצב במקום בו שכב הנפטר לפני הטהרה. מניחים את הגולל על הארון, אך קצת משוך לאחור, כדי שפני הנפטר ישארו גלויים, פתיחה זו מכסים בשקית עפר או בד נקי. אם הכינו שלט עם שם הנפטר, שמש ה'חברה קדישא' מצמידו לארון לפני נשיאתו.

טהרת הרוג ויולדת

נפטר שהוא במצב כזה שאין אפשרות לערוך לו טהרה, כאשר דם זב הימנו בעת מותו, כורכים אותו בסדין, מכניסים אותו לארון כמות שהוא, ומניחים בארון לצדו את התכריכים, לפי סדר לבישתם. חובשים לו מצנפת וגורבים לו גרביים אם קיימת האפשרות לכך.

בגדים, מצעות, שטיחים ודומיהם, רוויי דם שזב סמוך למיתה או במהלכה, חותכים מהם את החלק בו נמצא הדם, ומניחים חלקים אלה ברצפת הארון הריק, ונקברים עמו. עצמים קשים צרורי דם, עוטפים אותם בנייר, ומניחים אותם על גב הארון בעת הכנסתו לקבר.

הרוג שנמצא, נקבר כמו שמצאוהו, עם בגדיו והדם הצרור בהם, בלא תכריכים, ואף את מנעליו אין חולצים, ונותנים בכל אחת מידי סכין חדשה בעלת קת שחורה, חוד הסכין ביד, והקת מופנית כלפי מעלה. מכסים אותו בסדין כשאר מתים.

יולדת זבה דם, אין מטהרים אותה, אלא מלבישים אותה בתכריכים, וכופרים את הארון בכופר, כדי שלא יזובו דמיה בקבר, וכל בגדיה או כלי מטתה שנדבק בהם מדמה, צריך לקבור עמה. יולדת שנפטרה וגם התינוק שלה מת, מניחים את התינוק בארון שלה, למרגלותיה בצד ימין. אף שלשאר מתים לא נהגו לעשות ארון שלם, להרוגים ויולדות, הזבים דם, עושים ארון שלם, ומורחים במידה גדושה גבס או סיד לח בצד הפנימי של הארון על החורים והסדקים, כדי למנוע זיבת דם ונוזלים מגופם.

בקשת מחילה ('מחילה פראיין')

נהגו לבקש סליחה מהנפטר אחר הטהרה ולפני הלוייה. מעמד זה מכונה 'מחילה פראיין', כלומר, בקשת מחילה. משאירים סדק פתוח במכסה הארון למרגלות הנפטר, קרובים וידידים נעמדים, בזה אחר זה, למרגלות הארון, וכל אחד מהם בתורו אוחז בבוהן הנפטר ומבקש הימנו סליחה על צער ועוול שגרם לו בימי חייו ביודעין או שלא ביודעין. כגון: פֿלֹנִי ב"ר פֿלֹנִי הָיָה, הָרִינִי מִבִּקֶּשׁ מִמֶּנִּי מְחִילָה, אִם גָּרַמְתִּי לְךָ צָעַר כְּלָשָׁה, אֲנִי מְחַל לִי אֶתָּה תְּחַלֶּה, וְאִזּוּ אֶכַּל לְזָכוֹת לְמַחֲלֵת הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא. בני ה'חברה קדישא' מבקשים לפני הטהרה מחילה מנפטר שהיה חבר בחברתם. עושים זאת מיד כאשר מניחים אותו על דף הטהרה, לפני הפשטנו. בני החברה נעמדים סביב דף הטהרה, זקן החברה למרגלותיו, תופס את בוהן רגלו של הנפטר, ואומר את הנוסח הנהוג. לאחר מכן פוסעים הנוכחים שלושה פסיעות לאחור, לרמז שהאחדות שהיתה קיימת עד כה, נפסקה. בעת הלבשת התכריכים בני הנפטר שמים על רגליו את הגרביים, וזו הזדמנות עבורם לבקש ממנו 'מחילה'.

שיעור המתנה לפני קבורה

אין קוברים בעלות השחר, אלא לאחר יציאת בית הכנסת. חיפזון בקבורה נחשב לבזיון המת, בפרט אם קוברים אותו בבהילות עוד לפני שנתקרב גופו. אף אם נפטר לפני כניסת שבת, העדיפו רבותינו להמתין עד יום ראשון ולקבור אותו בדרך כבוד. תקנה ישנה היתה בפפד"מ שלא להוציא את המת מהבית לצורך קבורה עד שעברו שלוש שעות מפטירתו. בוורמיישא היתה התקנה שלא יתחילו את הטהרה עד שעתיים לאחר פטירתו. יש יחידים שציוו להמתין יומיים עד לקבורתם, ולא נהגו כן אלא כאשר הייתה גזירת השלטונות להמתין יומיים או שלושה עד לקבורה. ברוב המקומות הללו, נהגו לטהר את המת ולהלבישו סמוך ליום המיתה ולהניחו בארון קבורתו ושם להשהותו עד שעת הוצאתו.

לוייה

בקהילות אחדות הכריזו בשחרית אחר התפילה על לוייה המתקיימת באותו יום. בלוייה אדם גדול, מכריזים על סגירות כל החנויות במהלך הלוייה. אם אירעה קבורה בערב שבת או ערב יום טוב, מאחרים את תפילת המנחה באותו יום בחמש או עשר דקות.

בלווייה אומרים מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'). לא נהגו להיעצר ליד בתי כנסיות ובתי מדרשות כדי שבני הנפטר יאמרו קדיש, שהאונן אסור בתפילה ובעניית 'אמן' לפני גמר הקבורה, ואף אחרים אינם אומרים קדיש, ובודאי לא תוך ד' אמות של המת. נושאים את הנפטר לבית הקברות. נשיאת הארון נחשבה מאז ומתמיד לכבוד, שהיה מנת חלקם של בני ה'חברה קדישא', שעסקו בכל ענייני הנפטר בהתנדבות. אנשי ה'חברה קדישא' הולכים לפני המיטה.

לפי המקובל מרביתנו הראשונים הבנים הולכים אחר מיטת אביהם, יחד עם שאר הקרובים שהולכים ראשונה אחר הארון. בלוייה נהוג היה לפנים בישראל שהאבלים מעטפים ראשם עיטוף אבלים, והבן משתתף קמעה בנשיאת הארון של אביו או אמו.

אם העיטוף נעשה בטלית, אזי מתעטף האבל בבית הקברות לפני צידוק הדין, ופושטו לפני ההליכה אל הקבר, משום לועג לרש. בדורות עברו עשו עיטוף במטרון, כיסוי ראש הנקרא 'אבל-קאפף', שהיה בגד שחור סביב הראש ותלוי לאחוריו עד אציליו. את החלק התלוי של כיסוי ראש זה, היו כורכים סביב הצוואר, הסנטר והאף, בדומה לעטיפת ישמעאלים שהעניינים גלויות אך הפנים מכוסות. כאשר היו מתעטפים בכיסוי זה בבית הקברות, הניחוהו עד בואם אל ביתם.

בדורות האחרונים, על פי תורת האריז"ל, היו יחידים שציוו על יוצאי חלציהם שלא ילכו אחרי מיטתם. אך הרוב החזיק במנהג המקובל לשתף את הצאצאים בלוייה, משום יקרא דחיי ויקרא דשכבי. (אכן, כדי

למנוע מהרוחות והמזיקין להשתתף בלויה, היו מקצת מהנוטים למות שאמרו נוסח תפילה מיוחד להניס את המזיקין מעצמם אחר הפטירה שנדפס ב'קיצור מעבר יבקי' וכיו"ב. ויש בודדים שהורו לבניהם לא ללכת או ליסע אחר הנפטר, אלא להקדים וללכת לבית הקברות לפני מסע הלויה).

בלוית אדם גדול, צועדים תלמידים מאחורי האבלים ובידיהם כתביו. מרימים את המטה שלאורך שני צדיה מוטות ארוכים ועליה מונח הארון, ונושאים אותה על הכתפיים. בתחילת הלויה בעת הרמת המיטה, יש מן הנושאים שאומרים את הפסוקים הבאים מדברי הימים-ב ה', ד', ז-ח, וישעיהו ו', ב': וַיִּבְאוּ כָל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּשְׁאוּ הָלוֹנִים אֶת הָאָרוֹן: וַיָּבִיאוּ הַכֹּהֲנִים אֶת אָרוֹן בְּרִית יְיָ אֶל מְקוֹמוֹ אֶל דְּבִיר הַבַּיִת אֶל קֶדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים אֶל תַּחַת פְּנֵי הַכְּרוּבִים: וַיְהִי הַכְּרוּבִים פְּרָשִׁים כְּנָפֵים עַל מְקוֹם הָאָרוֹן וַיִּכְסּוּ הַכְּרוּבִים עַל הָאָרוֹן וְעַל בְּדִיו מִלְמַעְלָה: שָׂרָפִים עֲמָדִים מִמַּעַל לוֹ שֵׁשׁ כְּנָפִים שֵׁשׁ כְּנָפִים לְאֶחָד בְּשֵׁתִים יָכֹסֶה כְּנָפָיו וּבְשֵׁתִים יָכֹסֶה רַגְלָיו וּבְשֵׁתִים יַעֲוֹף:

הנשים הולכות מאחורי האנשים, ומקדימות לצאת מבית הקברות לפני האנשים. בכמה מקומות נשים אינן מלוות לתוך בית הקברות. בוורמיישא בעת היציאה מבית הקברות נהגו האנשים להפוך פניהם לצד הכותל, כאשר הקדימו הנשים לצאת. בדורות האחרונים יש מקומות בהם הנהיגו שנשים אינן מלוות את הנפטר לבית הקברות.

הסעת ארון הנפטר על כרכרת מתיים, התחדשה בערים הגדולות בדורות האחרונים, בהסכמת גדולי ישראל, וזאת משום שבתי הקברות החדשים היו מרוחקים ממרכזי הערים. בצדי הכרכרה יש שרשמו פסוקים כמו תהילים לא, ו': בִּידָךְ אֶפְקֵד רוּחִי פְדִית אוֹתִי ה' א-ל אֱמֶת: ישעיהו כה, ח': בָּלַע הַמָּוֶת לִנְצָח וּמָחָה ה' אֱלֹקִים דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים: ישעיהו נח, ח': וְהָלַךְ לִפְנֵיךְ צִדְקָךְ כְּבוֹד ה' יִצְפָּן: בכמה מקומות היו הסוסים נושאי הכרכרה עטופים בדים שחורים.

יש שנמנעו משימוש בכרכרה, מחשש חוקות הגוי. בכמה מקומות הונהגה בעת החדשה תהלוכת לוויה מאורגנת בטורים מסודרים וביגוד שחור טקסי, גם זו נחשבה לחידוש מפקפק. גבאי ה'חברה קדישא' גובים צדקה מהמשתתפים בלויה, בקופסת צדקה, אותה מציבים אחר כך גם בבית האבלים.

רבים השתדלו ללוות את הנפטר עד בית הקברות, שהיה מכונה 'בית עולם', 'בית החיים', 'בית הקברות', 'גוט-אורט' או 'דאס גוטע אורט' ('מקום טוב' או 'המקום הטוב'). הגיע הנפטר לבית הקברות בכרכרה, מוציאים הימנה את הארון, מניחים אותו על גבי אלונקה מיוחדת, ומכסים אותו בבד שחור. האבלים צועדים בראש המלווים, למרגלות הארון. מי שלא היה בבית הקברות במשך שלושים יום, אומר את הברכה 'אשר יצר אתכם' (ראה להלן).

קריעה לפני קבורה

בבית הקברות מכניסים את הנפטר אל תוך הבית המיועד לאסיפת הקהל בלויה ולטהרת נפטרים ממקומות רחוקים, הוא 'בית צידוק הדין' (המכונה גם 'בית הצור תמים', 'מטהר הויז', 'מטהר הויזון', 'טהור הויז'). מציבים את הארון על שולחן הטהרה, ספסל אבן המכונה 'מטהר שטיין'.

אם האבלים כהנים, מניחים את הארון בחצר תחת כיפת השמים. בבתי קברות אחדים בנו בדורות האחרונים את בית צידוק הדין, עם סדק הפרדה בתיקרה רחב כעשרה סנטימטר מקיר לקיר, או גג נפתח בחלקו, כדי שהכהן יוכל לעמוד מול הנפטר באגף שאליו אין טומאת המת מגיעה.

אם לא קרע האבל בעת יציאת הנשמה, הריהו קורע עתה. אנשי הח"ק מפנים את תשומת לב האבל, שילבש בגד שניתן לקורעו. בשעת הקריעה פותחים את הארון לדקות אחדות. איש אחר מסייע לאבל, בידו סכין הפוך, הקת לכיוון האבל, והלהב בידו, וחותר מעט בבגדים העליונים מול החזה, והאבל מרחיב את החתך לקריעה של טפח כלפי מטה. אין קורעים את הגופיה. אֲבֵלָה מקבלת סיוע זה מאשה. היא מכסה את מקום הקריעה בצעיף או מטפחת. אם אין בידה, הריהי מהדקת את הקריעה בסיכה.

על אב או אם קורעים בשמאל החזה, ועל אח או אחות, בן או בת, קורעים בצד ימין. אין קורעים על ילד שלא מלאו לו שלושים יום.

הן קטן והן קטנה אינם קורעים עד שיהו בני י"ב שנה ויום אחד.

אין האבלים מברכים בעת קריעה זו, ובמקצת קהילות מברכים.

ביום טוב אין קורעים, ובחול המועד קורעים רק על אב ואם. על שאר קרובים ממתינים בקריעה עד אחר יום טוב.

בגמר הקריעה, בודקים אם הנפטר שוכב בתנוחה ישרה, וסוגרים את הארון.

צידוק הדין

אחר הקריעה האבל מתחיל בקול רם לומר צידוק הדין, והקהל אומר עמו בקול רם:

הַצּוֹר תָּמִים פָּעָלוּ כִּי כָל דְּרָכָיו מִשְׁפָּט אֵל אֱמוּנָה וְאֵין עוֹל צָדִיק וַיִּשָּׁר הוּא: הַצּוֹר תָּמִים בָּכָל פֶּעַל. מִי יֹאמֶר לוֹ מָה תַּפְעַל. הַשְּׁלִיט בְּמִטָּה וּבְמַעַל. מִמִּית וּמַחְיָה מוֹרִיד שָׁאוֹל וְעוֹל: הַצּוֹר תָּמִים בָּכָל מַעֲשֶׂה. מִי יֹאמֶר לוֹ מָה תַּעֲשֶׂה. הָאוֹמֵר וְעָשָׂה. חֶסֶד חָנֻם לָנוּ תַּעֲשֶׂה. וּבְזָכוֹת הַנֶּעֱקָד כָּשָׂה. הַקְּשִׁיבָה וְעָשָׂה: צָדִיק בָּכָל דְּרָכָיו הַצּוֹר תָּמִים. אַךְ אֲפִים וּמֵלֶא רַחֲמִים. חֲמֵל נָא וְחוֹס נָא עַל אֲבוֹת וּבָנִים. כִּי לֹךְ אֲדוֹן הַסְּלִיחוֹת וְהַרְחָמִים: צָדִיק אַתָּה יְיָ לְהַמִּית וּלְהַחְיֹת. אֲשֶׁר בִּידָךְ פְּקֻדוֹן כָּל

רוחות. חלילה לך זכרוננו למחות. ויהיו נא עיניך ברחמים עלינו פקחות. כי לך אדון הרחמים והסליחות: אדם אם בן שנה יהיה. או אלף שנים יהיה מה יתרון לו, כלא היה יהיה: ברוך בין האמת ממית ומחיה: ברוך הוא. כי אמת דינו. ומשוטט הכל בעינו. ומשלם לאדם חשבוננו ודינו. והכל לשמו הודיה ותנו: ידענו כי צדק משפט. תצדק בדרךך ותזכה בשפט. ואין להרהר אחר מדת שפט. צדיק אמה יי וישר משפט: בין אמת. שופט צדק ואמת. ברוך בין האמת. שכל משפטיו צדק ואמת: נפש כל חי בידך. צדק מלאה מינך וידך. נחם על פלטת צאן ידך. ותאמר למלאך הרף ידך: גדל העצה ורב העלילה. אשר עיניך פקחות על כל דרכי בני אדם. לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו: להגיד כי ישר יי צורי ולא עולתה בו: יי נמן ויי לקח. יהי שם יי מברך: והוא נחום וכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו: ביום טוב אין אומרים צידוק הדין, ומוליכים את הארון משער בית הקברות עד הקבר, בלא הפסק, בלא תפילה, בלא קדיש ובלא שורה.

בערב שבת אחר חצות, בערב יום טוב כולו, וכן בשאר ימים שאין בהם תחנון, כולל תשעה באב, מניחים את מיטת הנפטר על שולחן הטהרה רק לרגע קט, ואומרים צידוק הדין בלחש תוך כדי הליכה בדרך אל הקבר.

צידוק הדין אומרים ביום ולא בלילה.

יש שאינם אומרים צידוק הדין בקבורת ילד שלא מלאה לו שנה.

בקבורת ילד שעדיין לא נימול, חותכים את הערלה בעזרת חתיכת זכוכית או אבן חדה, כאשר ארונו ניצב פתוח על שולחן הטהרה, לאחר מכן עוטפים שוב את הנקבר, ונוהגים בה כרגיל. את הערלה אין מניחים בארון, אלא בתוך הקבר למרגלות הארון.

אחר אמירת צידוק הדין, יש עורכים הספד, ורק לאחריו נושאים את הנפטר אל קברו.

אבל כהן אינו הולך אל הקבר בשעת הקבורה, וממתין ליד בית צידוק הדין.

הכנסת עפר לתוך הארון

בסיום צידוק הדין נושאים את הנפטר אל מקום קברו. בדרך זו יש המניחים את הארון פעמיים על הקרקע, ויש המניחים אותו שלוש או שבע פעמים. בכל פעם מסירים את הידים לחלוטין מהמטה. העמדה זו על הקרקע אינה נעשית בימים שאין אומרים בהם צידוק הדין.

מניחים את הארון בצד הקבר, מסירים את הסדין השחור, מתירים את קשרי המטה מהארון, מניחים אותו על הקרקע, ופותחים אותו.

יש מקומות בהן הקריעה נעשית עתה.

זקן הח"ק דקברנים ממלא לתוך שקית שלושה אתים מן העפר הנערם מתוך הקבר חוצה, ויש הנותנים גם לקרובי הנפטר להכניס מעט מהעפר הזה לתוך השקית. הזקן קושר את השקית במקום פתיחתה, ומניח את השקית מתחת לראש הנפטר. לפי מנהג וורמיישא הנשים הן שממלאות את השקית בעפר, והאנשים לוקחים אותה מידיהן ושמים אותה מתחת לראש המת. אם הנפטר היא אשה, הנשים בעצמן מניחות את השק מתחת לראשה.

אם נפתחו עיני הנפטר, סוגרים אותם בעדינות. זקן אנשי הח"ק דגמ"ח שופך עפר ארץ ישראל על פני הנפטר והחזה שלו. אם פי הנפטר פתוח, מחזקים אותו בשתי אצבעות, כדי שלא יפול עפר לתוכו. יש השופכים גם על מקום ברית קודש.

נזהרים שכנף הציצית הפסולה תמשיך לצאת מתוך הארון, תלויה מעל אחד הדפנות.

בקבורת אשה, מילוי עפר הקבר והנחתו תחת הנפטרת, וכן זריית עפר ארץ ישראל, נעשית על ידי נשות ה'חברה קדישא' דנשים.

לפני הקבורה קובעים את מכסה הארון, הגולל, במסמרי עץ. מוסרים ארבעה מסמרים לזקן אנשי הח"ק דגמ"ח, וארבעה הנוספים לזקן אנשי הח"ק דקברנים. מחזקים את המסמרים בעזרת אבן ולא פטיש. מחזקים את הגולל, בכך שמחברים אותו לארון. תוקעים מסמרים בשני צדי אורך הארון, ומתחילים לימינו למעלה. בכל צד תוקעים ארבעה מסמרים. תוקעים בכל מסמר תקיעה המכניסה אותו כדי שלושת רבעי אורכו, באופן שמקצת המסמר עוד בולט החוצה. קרובי הנפטר אינם תוקעים מסמרים. ביום טוב נעשית תקיעת המסמרים על ידי גוי, והלה לשם שינוי משתמש באבן במקום בפטיש.

חלקת קבר

במידת האפשר קוברים בני משפחה בסמיכות מקום זה לזה. אשה נקברת אצל בעלה או אצל אבותיה.

בבתי קברות אחדים בדרום גרמניה קברו נשים בשורות נפרדות משורות האנשים.

כהנים נקברים בסמיכות לחומת בית הקברות, באופן שקרוביהם יוכלו לצפות בהם מבחוץ, אם בפריצת חלונות בחומה, או בהתקנת מדרגה מוגבהת בצד החיצוני של החומה לעמידה המאפשרת לצפות מעל החומה.

יולדת נקברת סמוך לחומת בית הקברות.

בכמה בתי קברות הוקצתה חלקה מיוחדת לרבנים, חלקה נפרדת לנרצחים ('קדושים פלאץ') וחלקה בפני עצמה לילדים ('קינדר פלאץ').

אין נוטעים עצים, פרחים וצמחי נוי בבית קברות.

עשבים הגדלים מעצמם בבית הקברות, מותר למכרם ולהשתמש במעותיהם לצורכי בית הקברות.

קבורה

בקהילות הוותיקות היתה 'חברה קדישא' דקברנים' ממונה על חפירת הקבר ומעשה הקבורה. תיכף עם הוודע דבר הפטירה, עליהם להיות מוכנים לעשות את מצוותם ולבוא בזריזות לבית הקברות לחפירת הקבר. אין מתעסקים בחפירה שני אנשים בבת אחת, אלא בזה אחר זה, זה נכנס וזה יוצא, אם לא שהשעה דחוקה ובהולה.

במקצת מקומות נהגו לפני הכנסת הארון לקבר, להשליך מנעול אל תוך הקבר ולאבד את המפתח שלו. כאשר הארון סגור לגמרי, מורידים אותו אל הקבר על ידי ארבעה אנשי ח"ק באמצעות שני חבלים או שתי חגורות, באופן שמניחים את הראש לכיוון מערב ואת הרגלים למזרח כיוון ארץ ישראל. יש מקומות בהם נהגו להניח את ראש המת לצד צפון ורגליו לצד דרום.

לפני הורדת הארון לקבר, מסירים מעליו את המפה השחורה. בשעת הורדת הארון אל הקבר, יש נוהגים לומר את הפסוק בבראשית כה, ו: וְלִבְנֵי הַפִּלִּיזִים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם נָתַן אַבְרָהָם מִתְּנַת נִשְׁלָחָם מֵעַל יֵצֶחָק בְּנוֹ בְּעֹדְנֵי חַי קְדָמָה אֶל אֶרֶץ כְּדָם: יש שחוזרים על פסוק זה ג' פעמים. את המטה עליה נשאו את הארון אל הקבר, מהפכים פעם אחת בלבד. יש נהגו להפוך את המטה שלוש פעמים, ויש המקפידים להפוך את המטה בכיוון המתרחק מהעיר.

אחר הורדת הארון אלי קבר, העומדים מסביב זורקים עפר אל הקבר, כל אחד מהם שופך עפר באת שבידו שלוש פעמים, ובמקצת קהילות זורקים שבע פעמים.

האבלים הם הראשונים הזורקים עפר על הארון, הבנים לפי סדר לידתם, אחריהם קרובי המשפחה, ולבסוף שאר הנוכחים.

אין מעבירים מיד ליד את האת לזריקת העפר, אלא זה מניח וזה נוטל, ואין מכינים עפר על האת ליתן ביד הזורק אל הקבר.

כאשר מתמלא הקבר כדי מחציתו בערך, תוקעים למראשותיו שלט הנושא את שם הנפטר ויום פטירתו (או פרטים מזהים אחרים כגון מספר חלקת הקבר כפי שמופיע בספרי היחברה קדישא'). אנשי הח"ק דקברנים מסיימים את המלאכה, צוברים את שארית העפר ועושים מעליו תל. תל זה, המכונה 'צורת קבר', מחודד למעלה, נערם רחב יותר לצד הראש, וצר יותר לצד הרגלים.

אין יוצאים את בית הקברות לפני גמר עשיית 'צורת הקבר'. ביום טוב אנשי הח"ק מורידים את הארון אלי קבר, וכל היתר נעשה בפיקוחם על ידי נכרים. גוונים ספרי תורה ותפילין בקברו של רב קהילה או ראש ישיבה, לצד ראשו, בתוך קדירה חדשה שמניחים בנקב מיוחד שבקבר.

בגמר הקבורה, נהגו אנשי היחברה קדישא' בכמה קהילות לומר תפילה לעילוי נשמת הנפטר: יְהִי רָצוֹן לְפָנֶיךָ יי אֱלֹהֵי הַנְּשָׁמוֹת שֶׁתְּקַבֵּל נִשְׁמַת (פְּלוּנִי בֶן פְּלוּנִי) לְפָנֶיךָ בְּאַהֲבָה וּבְחֶפֶז, וְתִשְׁלַח לוֹ (לָהּ) מְלָאכֶיךָ הַטּוֹבִים לְהוֹלִיךְ נִשְׁמָתוֹ (נִשְׁמָתָהּ) לְגֵן עֵדֶן, בְּאֲשֶׁר שְׁלַחְתָּ מְלָאכִים לְיַעֲקֹב אָבִינוּ, כְּמוֹ שֶׁפָּתוּב, וַיַּעֲקֹב הָלַךְ לְדֶרֶכּוֹ וַיִּפְגְּעוּ בוֹ מְלָאכֵי אֱלֹהִים, וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב בְּאֲשֶׁר רָאִם מַחְיָה אֱלֹהִים זֶה וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא מַחְיָה. וְתִקְּוֶם בּוֹ (בָּהּ) מְקַרָּא זֶה, וְקוֹי יי יִחְלִיפוּ כֹחַ יַעֲלֶה אֶבֶר פְּנִישֵׁרִים יְרוּצוּ וְלֹא יִיגָעוּ וְלֹא יִיָּעֲפוּ. וְתִנְהַג עִמּוֹ (עִמָּהּ) בְּחֻסְדִּיךָ הַמְּרַבֵּם, וְתִתְעַנֵּג מִדֶּשֶׁן נִפְשׁוֹ (נִפְשָׁהּ) וּמֵרֵב טוֹב הַצִּפּוֹן לְצַדִּיקִים. וְתִהִי נִשְׁמָתוֹ (נִשְׁמָתָהּ) צְרוּרָה בְּצִוּוֹר הַחַיִּים עִם כָּל שׁוֹכְנֵי עֵפֶר הַשּׁוֹכְנִים פֹּה עִם כָּל צַדִּיקִים וְצַדִּיקוֹת שֶׁבְּגֵן עֵדֶן, אָמֵן.

אמירת 'א-ל מלא רחמים' בציבור, לאחר הקבורה או בכל זמן אחר, אינה מנהג אשכנז.

אין מתעכבים ומתמהמהים אצל הקבר אחר הקבורה. לפני שעוזבים את מקום הקבורה, מניח כל אחד מן המלווים אבן קטנה על האדמה המכסה את הנפטר. האבלים על אב ואם חולצים מנעליהם בגמר הקבורה, לפני אמירת הקדיש, וכך הולכים לביתם. ביום טוב וחול המועד, אין חולצים. על שאר קרובים חולצים רק בבואם לביתם, ויש שחולצים לפני שעוברים בשורה, ונועלים שוב לצורך לכתם לביתם, ושם חוזרים וחולצים אותם.

קדיש אחר קבורה

כאשר הממונים על עשיית הקבר חוזרים אל קדמת בית הקברות, נאמר הקדיש שאחר הקבורה. קדיש זה, כמו כל פסוק ודבר תורה, צריך להיאמר במרחק של לפחות ד' אמות מהקברים, משום 'לועג לרש', ולכן נאמר בתוך בית צידוק הדין. כאשר יש מת אחר בבית צידוק הדין, או במקום שאין בית כזה, יאמר הקדיש מחוץ לכניסת בית הקברות. יש הנוטלים ידיהם לפני כניסתם לבית צידוק הדין. במקצת קהילות מקדימים לפני הקדיש את מזמור טז ('מכתם לדוד'). הקהל אומר עם האבל את לשון הקדיש עד 'ויקרה':

תִּגְדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא בְּעָלְמָא דְּהוּא עֲתִיד לְאַתְחַדְתָּא וּלְאַחֲזִיגָא מִתְּנָא וּלְאַסְקָא יְתֵהוּן לְחַיִּי עָלְמָא וּלְמַבְנָא קְרָתָא דִּירוּשָׁלַם וּלְשִׁכְלָלָא הִכְלָה בְּגִינָה וּלְמַעְקָר פְּלִחְנָא גִבְרָהּ מֵאַרְעָא וּלְאַתְבָּא פְּלִחְנָא דְּשִׁמְיָא לְאַתְהָה וְיִמְלִיךְ קִדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא בְּמַלְכוּתָהּ וְיִקְרָה בְּחַיִּיכוֹן וּבְיִמְיֵיכוֹן דְּכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּעִנְיָא וּבְזִמְנָן קָרִיב, וְאִמְרוּ אָמֵן.

וְהָא שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלְמָא וּלְעָלְמֵי עָלְמֵיָא

יִתְבַּרְךָ וְיִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאֵר וְיִתְנַשֵּׂא וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלָּל שְׁמָה דְקֻדְשָׁא בְרִיךְ הוּא לְעֵלָּא מִן כָּל בְּרִכְתָּא וְשִׁירָתָא תְּשַׁבְּחָתָא וְנִחְמָתָא דְאִמְרֵיךְ בְּעֵלְמָא וְאִמְרוּ אָמֵן: יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמֵיָא וְחַיִּים עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן: עֲשֵׂה שְׁלוֹם בְּמִרְמִיּוֹ הוּא יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן:

יש הנוהגים שהאבל בגמר אמירת הקדיש, אינו חוזר לפסוע ג' פסיעות לפניו אחר שפסע לאחוריו.

החיוב הראשון במעלה לאמירת קדיש זה, הוא בנו של הנפטר. אין שם בן, אומרו אבל אחר, או בעל 'יאהרצייט', ובהיעדרם אומרו אחד מאנשי היחברה קדישא'. קדיש אינו נאמר בשנים, אלא ביחיד.

אין אומרים קדיש זה בימים שאין בהם תחנון. בימים אלה יש אומרים קדיש יתום, או שאומרים קדיש דרבנן כשמקדימים לו לימוד משנה, כגון ברכות פ"ט מ"ה: חַיִּב אָדָם לְבָרֵךְ עַל הַרְעָה כְּשֶׁשָּׂם שְׁהוּא מְבָרֵךְ עַל הַטּוֹבָה, שְׁנֵאֲמַר: וְאֶהְיֶה אֵת יְיָ אֱלֹהֶיךָ כָּל לְבָבְךָ וְכָל נַפְשְׁךָ וְכָל מַאֲדְךָ. כָּל לְבָבְךָ, בְּשִׁנֵּי יְצִירְךָ, בְּיָצֵר טוֹב וּבְיָצֵר רָע. וְכָל נַפְשְׁךָ, אֲפִלּוּ הוּא נוֹטֵל אֵת נַפְשְׁךָ. וְכָל מַאֲדְךָ, כָּל מְמוֹנְךָ. דְּבַר אֲחֵר כָּל מַאֲדְךָ, כָּל מְדָה וּמְדָה שְׁהוּא מוֹדֵד לְךָ הָיִי מוֹדָה לֹא בְּמַאֲד מֵאֲד. אַחֵר כֵּךְ אֹמְרִים: רַבִּי חֲנִינְיָא בֶּן עֲקִישָׁא אָמַר, רָצָה הַקֹּדֶשׁ בְּרוּךְ הוּא לְזַכּוֹת אֵת יִשְׂרָאֵל, לְפִיכָךְ הִרְבָּה לָהֶם תּוֹרָה וּמִצְוֹת, שְׁנֵאֲמַר יְיָ חֲפֵץ לְמַעַן צִדְקוֹ יַגְדִּיל תּוֹרָה וְנִאֲדִיר. קדיש דרבנן.

ביום טוב אין אומרים שום קדיש.

שורה

אחר אמירת הקדיש עושים 'שורה' בקדמת בית הקברות, תחת כיפת הרקיע. קהל המלוים נעמד בשתי שורות, והאבלים הולכים ביניהם, הבנים הולכים לפי סדר הגיל שלהם, ואומרים להם: הַמָּקוֹם יָנִיחָם אוֹתָךְ (אֶתְכֶם) בְּתוֹךְ שְׂאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם.

ביום טוב אין עושים 'שורה', ובחול המועד עושים. במקצת קהילות אין עושים 'שורה' אף בחול המועד.

מקפידים שיהיו עשרה אנשים ב'שורה', מלבד האבל. אם אין מניין מלבדו, אין עושים 'שורה'.

בקהילות שמנהגן שנשים באות לבית הקברות, נהגו לעשות שורה גם לאשה. במקום שתמהים על כך, יעשו שתי שורות של נשים בלבד.

זריקת עשבים ועפר

אחר השורה, כל היוצא מבית הקברות תולש עשבים וזורקם לאחור מעל ראשו, תוך אמירת לשון הפסוק בתהילים עב, טז: וַיִּצְיָצוּ מֵעֵיר בְּעֶשֶׂב הָאֶרֶץ. אם אין עשבים בבית הקברות, נוטל מעט עפר וזורקו לאחור ואומר את לשון הפסוק בתהילים קג, יד: זְכוּר כִּי עֹפֶר אֶנְחֶנּוּ.

יש העושים כן שלוש פעמים.

אף בחול המועד ושאר ימים שאין אומרים בהם תחנון תולשים וזורקים, מלבד ביום טוב.

נטילת ידים אחר לוויה ואחר הליכה בבית קברות

גם שלא אחר לוויה נוטלים ידים ביציאה מבית הקברות, בכיור בית הקברות, או בחצר בית הכנסת, ומקפידים שהידים תהיינה רחוצות לפני כניסה לבית.

נוטלים ידים אחר לוויה, בפרט מי שנשא את הארון או נגע בו, ואם היו נשים בבית הקברות, ראוי ליטול פעמיים, פעם בכיור בית הקברות, ושנית בחצר בית הכנסת, משום שמלאך המות מרקד בין הנשים בחזירתן.

בשעת הנטילה אחר קבורה יש אומרים את הפסוק בישעיהו כח, ח: בָּלַע הַמָּוֶת לִנְצַח וּמָחָה אֶדְנִי יְיָ דִמְעָה מֵעַל כָּל פָּנִים וְחִרְפַּת עֵמוֹ יָסִיר מֵעַל כָּל הָאֶרֶץ כִּי יְיָ דָּבָר.

אין לוקחים את הנטלה מיד ליד, אלא מניחים אותה אחר הנטילה, והבא בתור נוטלה ממקום הינוחה.

רוחצים גם את הפנים ואין מנגבים את הידים אחר רחיצה זו.

בתשעה באב יש אומרים שאין למלוים לרחוץ את ידיהם, כיון שמעיקר הדין לא חייבים בזה.

ביציאה מבית הקברות נהגו לישב שלוש פעמים, בכל פעם יושבים מעט, קמים והולכים כמה פסיעות ושוב יושבים מעט, כך שלוש פעמים. לפי המנהג הישן חוזרים ויושבים באופן זה עוד שלוש פעמים בחצר בית הכנסת, ופעם נוספת בבית האבל, סך הכל שבע פעמים.

יש היושבים שבע פעמים בבית הקברות. בעת ישיבות אלה יש האומרים בכל פעם 'ויהי נועם' ויושב בסתר', ויש האומרים וידוי.

הספדים

אין מכניסים את ארונו של הנפטר לצורך הספד לתוך בית הכנסת או בית המדרש, אלא אם היה מרביץ תורה גדול ובאותו מקום קדוש רגיל היה להשמיע את שיעוריו הקבועים.

בבית הקברות מספידים לפני מיטתו של כל נפטר, אחר אמירת צידוק הדין. יש עורכים את ההספד באולם שבכניסת בית הקברות.

אין מספידים בימים שלא אומרים בהם תחנון, ובערב שבת אחר חצות.

גדולי תורה מספידים שוב בבית הכנסת בו ביום או בימים שלאחר הקבורה, בין מנחה למערב, הספדים ארוכים ברוב עם, וכן מספידים במעמדים נוספים, לפי חשיבותו של הנפטר. יש ספדנים שדקדקו להתחיל את הספדיהם בדברי הלכה, כי אין לקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה, אך רוב דברי ההספד נאמרים מתוך דברי אגדה, השוים לכל נפש, אנשים נשים וטף. על גדולי תורה נהוג לשבת ארצה אחר ההספד, מלבד בערב ראש חודש אחר חצות, מפני קדושת ראש חודש. תוך כדי ישיבה ארצה יש יחידים שנהגו לומר: א-ל מלא רחמים שוכן בפרומים המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים מזהרים כזהר הקיע את נשמת (פב"פ) בעבור שכלי נדר אתן צדקה בעדו בשכר זה הקדוש ברוך הוא יסתירהו בסתר כנפיו לעולמים ויצרר בצרור החיים את נשמתו ה' הוא נחלתו ויניח על משכבו בשלום ונאמר אמן: יש הממשיכים בדברי הספד קצרים תוך כדי ישיבה על הקרקע. אחר שהציבור קם מהרצפה, יש מספידים שמסיימים בדברי נחמה. אחר הספד אין אומרים קדיש דרבנן שנהוג לאמרו אחר דרשות רגילות. נהוג להספיד את גדולי התורה שנפטרו באותה שנה, ביום תענית ה'חברה קדישא', שנקבע בכל קהילה במועד אחר, או בימי תענית ציבור כמו עשרה בטבת. הספדים אלה נערכים לעת ערב.

סעודת הבראה ומזונם של האבלים

סעודה ראשונה אין האבל אוכל משלו, אלא שכנו מביאים לו סעודת הבראה אחרי חזרתו מבית הקברות לביתו. בסעודה זו אוכלים ביצים קשות, לחם ויין. יש האוכלים גם עדשים. קרובים או ידידים מאכילים את האבלים בסעודת ההבראה. את הלחם מגישים לאבל ביד, לתוך ידו, וכן נותנים לו את 'מאכל האבלים' – ביצה קשה. במשך כל ימי השבעה שולחים אוכל לבית האבלים כדי שיהיו פנויים מן הדאגה לאוכל, ושולחים גם לעשירים, גם לעניים, בלי להבדיל ביניהם, כדי שלא לבייש את העניים שזקוקים לתמיכה זאת כשלמפרנס המשפחה אסור לצאת ולהרוויח כדי מחיתו.

בברכת המזון בכל שבעת ימי האבלות, אם יש שלושה או עשרה לזימון, אומר המזמן:

רבותי נברך! או בלשון אשכנז: רבותי ויר וואללען בענשען!

המסובים עונים: יהי שם יי מברך מעתה ועד עולם:

המזמן אומר (בלא עמידה במילה 'אלקיני'):

ברשות... נברך (בעשרה מוסיף: אלהינו) מנחם אבלי שאלנו משלו:

והמסובים עונים (בלא עמידה במילה 'אלקיני'):

ברוך (בעשרה: אלהינו) מנחם אבלי שאלנו משלו ובטובו חיינו:

וחוזר המזמן ואומר (בלא עמידה במילה 'אלקיני'):

ברוך (בעשרה: אלהינו) מנחם אבלי שאלנו משלו ובטובו חיינו.

ברוך הוא וברוך שמו:

בברכת 'ירחם ה' אלקינו', בגמר אמירת 'ולא נכלם לעולם ועד' (בשבת אחר גמר 'ירצה'), במקום להמשיך באמירת 'ובנה ירושלים', אומר האבל, גם ביחיד, את הנוסח הזה: נחם יי אלהינו את אבלי ירושלים ואת האבליים המתאבלים באבל הזה, נחמם מאבלם ושמחם מיגונם, כאמור כאיש אשר אמו תנחמונו בן אנכי אנחמכם ובירושלם תנחמונו. ברוך אתה יי, מנחם ציון בביני ירושלים. אמן. ברוך אתה יי, אלהינו מלך העולם, האל אבינו מלכנו, בוראנו, גאלנו, קדושנו, קדוש יעקב, המלך החי, הטוב והמטיב, אל אמת, דיין אמת, שופט צדק, לקח נפשות במשפט, שליט בעולמו לעשות בו כרצונו, כי כל דרכיו משפט, ונאנחנו עמו נעבדיו. ועל הכל אנחנו חייבים להודות לו ולברכו. גדר פרצות ישראל הוא יגדר את הפרצה הזאת מעלינו (אם אחר מברך יוסיף: ומעל האבל הזה) לחיים ולשלום, הוא יגמלנו לעד חן וחסד ורחמים וכל טוב ומכל טוב אל יחסרנו.

מברך כן גם בשבת ובזימון אבליים. אם אוכלים עמו אחרים שאינם אבליים, אין מברך כן בפניהם משום אבילות בפרהסיא.

נהגו בכמה קהילות לשלוח לכל בית אבליים, שתי קופות סגורות. הקופה האחת, בה נתון המפתח, מכילה את סכום הכסף שעשוי לספק את צרכי הבית בימי השבעה. הקופה השניה מכילה את הכסף שנאסף בימי השבעה בבית האבל, על ידי המנחמים והמתפללים עמו. לשתי הקופות צורף מכתב בו נתבקש האבל לקחת מהסכום הנתון בקופה הראשונה, במידה וזקוק הוא לכך. אם אינו זקוק לכסף, הוא מתבקש להכניס את הכסף לקופה השניה ולהוסיף מכיסו לפי יכולתו. הקופה השניה אינה נפתחת במשך תקופה ממושכת, ורק אחר שעברה בתי אבליים אחדים. כך לא יכול איש לדעת מי נוטל כסף ומי הוסיף עליו.

אבלות שבעה

בשבעת ימי האבלות אסור האבל בדברים הבאים:

מלאכה ומשא ומתן, מלבד דבר האבד בצנעה בתוך ביתו. רחיצת וסיכת כל גופו אפילו בצונו, חוץ מפניו ידיו ורגליו.

נעילת הסנדל.
 תשמיש המטה.
 תלמוד תורה, מלבד דברי אבלות, כגון ספר איוב ודברים הרעים שבירמיה, מסכת שמחות והלכות אבלות.
 שאילת שלום.
 כיבוס וגיהוץ.
 תספורת ונטילת צפרנים.
 שמחה.
 לישוב על כסא גבוה.
 ללבוש בגד חדש.
 לצאת מביתו. צריך האבל שמירה, ולכן אם עליו לצאת מחמת הכרח, אין מניחים אותו לרגע לבדו, ומלוים אותו, גדול או קטן.
 לברך ברכת הלבנה, אלא אם יעבור זמן ברכתה לפני תום השבעה.
 כפיית המיטה אינה נהוגה עוד מימות הראשונים.
 בדורות עברו בכל השבעה בעת קיבוץ אנשים, היינו בשעת התפילה ובשעה שמנחמים אותו נהג האבל להתעטף בעיטוף אבלים. בישבו לבדו, לא הצריכו להתעטף. (על עיטוף זה ראה לעיל במנהגי לוייה).
 עיטוף זה בטל בדורות האחרונים מחמת שינוי הרגלי הלבוש.
 בטלית האבל יש עטרה שחורה, היינו שתופרים לה סרט שחור.
 כאשר מזכיר דבר משם אביו או אמו הנפטרים אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה').
 בשבת ויום טוב אין האבל נוהג אבלות בפרהסיא אלא בדברים שבצינעא דהיינו: תלמוד תורה, רחיצה וסיכה, ותשמיש המטה.
 ביום השביעי לימי האבלות נהגו לשבת שעה אחת אחר גמר התפילה בבית הכנסת, ויש שנהגו לשבת רק דקות אחדות. אחר כך נועל האבל את נעליו ורשאי לצאת מביתו, כיון שנגמרה אבלות שבעה.

ניחום אבלים

בגמר הלוייה הולכים אוהבי האבל – ויש מקומות אף אנשי ה'חברה קדישא' – עם האבל מבית הקברות לביתו לנחמו, ומתחילים לנחם את האבל מיד אחר שובו אל ביתו מהקבורה.
 אין נמנעים מתנחומים בשלושת הימים הראשונים.
 האבל יושב דומם.
 המנחמים אומרים: הַמָּקוֹם יִנְחֵם אוֹתְךָ (אֶתְךָ) בְּתוֹךְ שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם. או: הַשֵּׁם [כְּרוֹךְ הוּא] יִנְחֶמְךָ (יִנְחֶמְכֶם) עִם שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן. (תוספת המילים: וְלֹא תוֹסִיפוּ לְדַאֲבָה עוֹד, היא מלשונם של הספרדים בני תורכיה, ואמירת 'ינחמכם' בלשון רבים גם לאבל יחיד, היא הנהגה מאוחרת במזרח אירופה).
 בשבת אומרים: שְׁבֹתָ הָיָא מְלַנְחָם וְנִחְמָה קְרוֹבָה לְבּוֹא וְשִׁבְתוּ בְּשָׁלוֹם.

תפילה בבית האבל

כל ימי השבעה מתאספים בבית האבל לתפילת שחרית, מנחה ומעריב, גם אם אינו אבל על אביו ואמו, ואפילו על תינוק בן שנה. אף בעת שהאבלות הן נשים בלבד, או שאין לנפטר מתאבלים, עושים מנין בבית הנפטר.

אירגון המנין היא מתפקידי ה'חברה קדישא', או של חברה מיוחדת (שנקראת בשם כמו 'חברת מנין' Minyanverein או 'חברת אהבת חסד') שקיבלה על עצמה להבטיח מניין לבית האבל. לחברה כזו מצטרפים גם כהנים, חלשים וזקנים, שאין ביכלתם לפעול במסגרת ה'חברה קדישא' דמטהרים ודקברנים. פעולות החברים הן 'לשם מצוה', שלא על מנת לקבל פרס.

החברה מביאה לבית האבלים ספר תורה עם ארון קודש, עמוד קריאה, סידורים ושרפרפים. בקהילות קטנות מאוד, באים כל חברי הקהילה להתפלל בבית הנפטר, ובאותו שבוע אין מקיימים תפילה בבית הכנסת.

במידת האפשר עורכים את התפילות בחדר שבו אירעה הפטירה.

מקפידים שנשים לא תהיינה נוכחות בחדר בשעת התפילה.

האבל עצמו מתפלל כש"ץ, אם הוא מוכשר לכך (יש נוהגים כן החל מהיום השלישי או הרביעי מהשבעה) אך אינו קורא בתורה בשני וחמישי, ואינו עולה לתורה.

אין אומרים תחנון ולא 'א-ל ארך אפים'.

אומרים 'למנצח'.

מדלגים את הפסוק 'ואני זאת בריתי'.

אומרים ברכת כהנים בחזרת הש"ץ, אבל כהנים לא נושאים כפים.

אומרים 'תתקבלי בקדישים שאחר התפילה'.

אומרים 'שיר מזמור לאסף'.

בסוף כל תפילה אומרים מזמור טז ('מכתם לדוד'), גם בימים שאומרים בהם תחנון, ולא נהגו לומר את מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'). לאחר המזמור אומר האבל קדיש יתום. בתפילת מעריב בזמנו אין אומרים 'שיר המעלות' לפני 'ברכו'. במוצאי שבת אין מזמרים 'לדוד ברוך' ואין אומרים 'יהי נועם' ולא 'ואתה קדוש', ולא את הפסוקים שלפני הבדלה, אבל אומרים 'ויתן לך'. בראש חודש וחנוכה אומרים הלל, אך האבל יוצא מהחדר. סליחות האבל אומר, אך לא לפני התיבה, ומדלג על הוידוי. כאשר אין מנין בבית האבל בימי השבעה אין האבל הולך לבית הכנסת, להוציא תשעה-באב שכל הקהל כולו בחזקת אבלים. מותר לו ללכת לסליחות של ערב ראש-השנה וערב יום-הכיפורים, שאומרים אותן בעוד לילה. בליל פורים מותר לו ללכת לבית הכנסת לשמוע את קריאת-המגילה, ובבוקר גם לתפילה.

שבת בתוך השבעה

לפני כניסת השבת, הולכים שנים מנכבדי הקהילה לבית האבל להביאו לבית הכנסת. אין האבל מדבר בדרך. בפרוזדור בית הכנסת, או בחדר סמוך, מתעטף האבל בטלית בעטיפת ישמעאלים, דהיינו ששנטרו ופיו מכוסים ועיניו גלויות, וכך נשאר מעוטף. אם לא התפלל מנחה, מתפלל בפרוזדור בעיטוף זה. לפני 'בואי בשלום' (בקהילות שמקדימות לקבל שבת בעוד היום גדול, לפני 'ברכו' של ערבית), מכריז השמש: 'לקראת אבל'. הרב עם אחד מחשובי הקהל יוצאים אליו. הרב אומר לו: 'הכנס', ומוליכו פנימה, אל מקום ישיבתו, שונה ממקומו הקבוע (ראה להלן). בעת כניסת אבל והליכתו למקומו, אומר הציבור לאבל: הַמָּקוֹם יָנַחם אוֹתָךְ (אַתָּה) בְּתוֹךְ שְׁאֵר אַבְלֵי צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם. הש"ץ והקהל ממשיכים לומר: 'בואי בשלום' (בקהילות המקדימות ערבית מבעוד יום, ש"ץ פותח ב'ברכו'), ומקבלים עליהם את השבת, ואז האבל מסיר את הטלית מעל פניו, ונשאר מעוטף בטלית כדרך העולם, עד גמר ערבית. אחר מזמור 'ה' מלך', עומד האבל ליד עמוד הש"ץ ואומר קדיש יתום. בכניסת יום טוב וכן כשחל יום טוב או פורים בערב שבת, אין מכניסים את האבל ומנחמים אותו, אלא הולך לבית הכנסת כשאר המתפללים. נעשה אבל בחול המועד, והתחילה אבילותו במוצאי הרגל, באופן שחלפו יותר משבעה ימי נחמה בערב שבת, אך לא תמו שבעת ימי האבל, נהגו ברוב הקהילות לצאת לקראת אבל לפני כניסת השבת ולנחמו בבית הכנסת. ביציאת בית הכנסת אחר התפילה בליל שבת, אומרים לאבלים: שְׁכַת הִיא מְלֻנָּחָם וְנִנְחָמָה קְרוּבָה לְבֹא וְשָׁכְתוּ בְּשָׁלוֹם. בליל שבת אין האבל מזמר 'שלום עליכם', אך שר את הזמירות שרגיל לשיר בשאר שבתות. אין האבל עולה לתורה בשבת בתוך השבעה. בשבת בבוקר אחר התפילה היה המנהג הישן, שהאבל יוצא ראשון מבית הכנסת ויושב בחוץ, ואנשי הקהילה יוצאים ויושבים עמו. הוא קם והולך לביתו, והם מלוים אותו לביתו, מנחמים אותו ושבים לבתיהם לשלום. אין האבל אומר 'צדקתך' במנחה של שבת ולא פרקי אבות. במוצאי שבת מתפלל האבל בביתו במנין עשרה, ולא בבית הכנסת. האבל חולץ את מנעליו אחרי אמירת 'ברכו', ואם הוא ש"ץ חולץ לפני 'ברכו' מפני הטירוף (אמירת 'ברוך המבדיל' בלא שם ומלכות, לפי מסורת אשכנז אינה מועילה להתיר איסורי שבת, ואינה נהוגה). יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, לובשת בגדי שבת – ולא בגדי יום טוב כשאר יולדות – ויוצאת עם חברותיה לבית הכנסת. אחר התפילה חוזרת עמן עד פתח ביתה, אך אינה מארחת אותן בביתה לכבדן באכילה ושתייה.

מקצת אבלות של קרובי האבלים – כל המתאבל עליו מתאבל עמו

קרובי האבל מתאבלים גם הם אבלות מצומצמת, יחד עם האבל, והם קרובי האבל מדרגה ראשונה: אב, אם, אח, אחות, בן, בת, רעייה, בעל. הם מראים קצת אבלות בעצמם עד אחר השבת, הן בפני המתאבל והן אם נמצאים בעיר אחרת. בחול אין הם מתרחצים, אין מסתפרים ואין מכבסים בגדיהם. בערב שבת, מותרת רחיצה בצונן, והרגיל לחפוף בחמין בכל ערב שבת, מותר גם בערב שבת זה. בשבת הם לובשים בגד עליון של חול, והשאר בגדי שבת. בראש השנה אין צריך לעשות כן אלא ביום ראשון, ואינו כיומא אריכתא לענין אבלות זו.

לימוד לעילוי נשמת הנפטר

בשבעת ימי האבל נהגו, ערב ובוקר, ללמוד לעילוי נשמת הנפטר. אם אפשר הדבר, ראוי ללמוד במקום בו יצאה הנשמה. יש המהדרים ללכת מיד אחר הקבורה לבית הנפטר, לקיים את הלימוד הראשון. לומדים בבית האבל דברי מוסר ואגדה, מעניני חולי, ביקור חולים, תפילה על החולה, תשובה, וידוי, מיתה, טהרה, לוויה, קבורה, ניחום אבלים, דוגמת הנמצא ב'ספר החיים' ובי'תוצאות חיים'. יש הלומדים מתוך פרק 'אלו מגלחין', או עניני אבלות מתוך ספרים אחרים. תהלים שרגיל האבל לאומרם באופן קבוע, התירו רבותינו לאמרם גם בימי אבלו. נפטר שהניח אחריו חידושי תורה, לומדים מתוך ספריו. בכמה קהילות ניתן השיעור על ידי מגיד השיעור הקבוע של ה'חברה קדישא'. ראוי לתת צדקה לפני התחלת הלימוד. יש האומרים נוסח כלשהו לפני הלימוד ולאחריו, כדי לידע ולהודיע עבור מי הם לומדים, כמו הנוסח שלפנינו: 'הי רצון מלפניך יי אלהי אבותי, שביזכות למוד המשנה, שהיא אותיות נשמה, תהא נשמת (פלוגי בן פלוגי) צרוכה בצורח החיים עם נשמות אברהם יצחק יעקב שרה רבקה רחל וְלֹאָה וְעַם נְשָׁמוֹת שְׁאָר צַדִּיקִים וְצַדִּיקוֹת שְׁבָגוּ צַדִּיק אָמֵן'. יש האומרים נוסח ארוך יותר, כפי שנדפס ב'תוצאות חיים' וספרים אחרים. בדורות האחרונים נתפשט ללמוד משניות לעילוי נשמה, כפי שחידש השל"ה ש'משנה' אותיות 'נשמה', ולא נהגו כן הקדמונים, ואף האחרונים באשכנז לא למדו משניות בנוכחות האבל, שהאבל בתוך השבעה אסור בתלמוד תורה ואם משמיעים בנוכחותו משניות מכריחים אותו להיות 'מסיר אזנו משמוע תורה'. לאחר הלימוד אומר האבל קדיש דרבנן. יש נוהגים להתפלל וללמוד בבית הנפטר כל ימי השלושים, ולפחות בשבתות שבימי השלושים, ומקצת משפחות עושות כן כל השנה כולה, לעתים על ידי שכירת לומדים בתשלום, במידת האפשר בעשרה עם אמירת קדיש, ולפחות על ידי שני לומדים. עשירים גדולים נהגו לשכור עשרה לומדים, היקצו להם חדר מיוחד, וקבעו בו לימוד יומם ולילה במשך כל שנת האבל. אחרים שכרו מגיד שיעור שילמד עם עשרה בחורים. יש שנהגו לומר תהלים לעילוי נשמה לפני הלימוד.

צדקה לעילוי נשמה – 'עזבון לדבר טוב'

יש נהגו להורות בצוואתם על הקמת קרן כספית, קרן קיימת, שמהכנסותיה יחולק כסף לענין של מצוה, לפי כללים קצובים מראש, לעניים, ללומדי תורה, לחיתון כלות עניות, או לחברות של גמילות חסדים. בעזבונו קטנים נהגו לחלק את הכסף במועדים מצומצמים כגון בכל 'יאהרצייט' שלו. הורו רבותינו שעדיף להקצות סכום כסף נכבד לתלמיד חכם אחד שתורתו אומנותו, מאשר לחלק את הכסף לסכומים פעוטים למטרות שונות.

נר לעילוי נשמת הנפטר

מדליקים נר במקום שבו הניח הנפטר את ראשו בעת יציאת נשמה, בכל שבעת ימי האבלות. (תשלום נר זה, כמו תשלום הרופאים, הוא הכרחי לתועלת הנפטר, וקודם הוא לתשלום כתובת האלמנה). אחר השבעה נהגו להדליק נר תמיד בבית הכנסת, כל שלושים ימי האבל, ועל הורים עד תום י"ב חודש. נר זה אינו צריך להיות משועה, ואפשר לעשותו גם בחשמל. יש נהגו להדליק נר גם במקום הפטירה כל שלושים וי"ב חודש.

קערת מים, מגבת, מיטת הנפטר, מראות שבבית

בנוסף לנר הדולק, נהגו בכמה מקומות מני קדם להעמיד בכל שבעת ימי האבל בחדר שנפטר בו, קערת מים ולידה מגבת תלויה. יש שהחליפו כל יום את המים. יש שהתנגדו למנהג זה מחמת 'ניחוש'. במקצת קהילות קטנות נהגו כן רק עד לקבורת המת וכל היוצא את הבית נטל בהם את ידיו. יש שנהגו להציע את המטה בה שכב הנפטר, באופן שתהא מוכנה לשינה, אך אין ישנים בה כל השבעה. בבית הופכים את המראות ואת התמונות הממוסגרות שעליהן זכוכית, בכל שבעת ימי האבלות, וביותר מקפידים על כך כל עוד הנפטר לא הוצא מן הבית.

אבלות שלושים

לאחר השבעה נוהגים חלק מדיני אבלות, עד תום שלושים יום מיום הקבורה.

אסור להסתפר וליטול צפורנים. לבעל ברית יש מרביתו שהתירו להסתפר תוך שלושים, במקום שנהגו כן מחמת ניוול, ויש שהקילו רק בשאר קרובים ולא באב ואם. אסור לישא אשה.

אסור להתרחץ במים חמים, אך מותר בצוננים.

אסור ללבוש בגדים מכובסים ובגדים חדשים, אך מותר ללבוש כתונת לבנה, שהוא בגד לזיעה, אם לבשה אדם אחר למשך שעה קלה, או כשהונחה הכתונת על גבי קרקע למשך כמה שעות.

בטלית האבל יש עטרה שחורה, היינו שתופרים לה סרט שחור. בשבתות ורגלים, פורים וחול המועד, מהפכים את הסרט השחור שלא ייראה החוצה. אם נתמנה לש"ץ בראש השנה ויום הכיפורים בהיעדר מחליף, מתעטף בטלית רגילה, בלא עטרה שחורה. בראש חודש וחנוכה אינו מסתיר את העטרה השחורה.

לפני שהחלו נשים בדורות האחרונים לחבוש פאות נכריות, נהגו הנשים האבלות לעטוף את ראשן ב'שטורץ' Storz, שביס שחור.

צריך לשנות מקומו בבית הכנסת. תחת מקומו הקבוע ישב האבל, גם בשבת, במקום פחות חשוב, רחוק יותר מארון הקודש. יש קהילות שקבעו בבית הכנסת 'ספסל אבלים' מיוחד ('אבל-פלאץ'), ויש שהושיבו ליד פתח בית הכנסת, שהיה בצד מערב או דרום. גם אשה אבלה יושבת בעזרת נשים בשינוי מקום או ב'ספסל אבלים'.

אסור לשאול בשלומו של אבל תוך שלושים, משום שאין השלום אתו. במקום 'שלום עליכם', אומרים לו: 'ברוך הבא', ויש הנמנעים מנתינת יד.

כאשר מזכיר האבל דבר בשם אביו או אמו הנפטרים, אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה'). מתעטף בטלית במשך כל התפילות, גם אם הוא קטן, וגם כשאין לו אמירת קדיש באותה תפילה. אין האבל מתעטף בטלית בליל ט' באב ושחרית ט"ב.

במנחה של שבת ובימי שני וחמישי וראשי חודשים יכול לעלות לתורה, אבל אינו עולה לתורה, לא לשבעה קוראים ולא למפטיר, בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים, אלא אם כן הוא חיוב, כגון בעל ברית או בעל יולדת, או שאין שם כהן מלבדו. קראוהו בטעות לעלות לתורה, עולה האבל, ואין קוראים לאחר במקומו.

אבל קטן שאינו יכול לעבור לפני התיבה ולעלות לתורה, עולה למפטיר בשבת, כדי לומר ברכו וברכות התורה וההפטרה לעילוי נשמת הנפטר.

אבל שאינו ש"ץ לא אומר חצי קדיש שאחר קריאת התורה, שהוא מהקדישים שאמירתם נתקנה לש"ץ בלבד.

אם הוא בעל-תפילה, ראוי לו להתפלל לפני העמוד – בעיקר במוצאי שבתות – אבל לא בימים שאין בהם נפילת אפים, ובהם אינו משמש ש"ץ אפילו בתפילת מנחה ומעריב.

כשעובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים מיותרים.

יש מהדרים ליתן לאבל לזמן בברכת המזון, כל י"ב חודש.

אין האבל לובש 'סארגנס' (קיטל) בימים נוראים וליל הסדר. ויש שלובשים אותו תחת המעיל העליון.

אינו מסובב עם הקהל בהקפות של סוכות, הושענא-רבה ושל שמחת-תורה.

בפורים אין שולחים לו משלוח-מנות, מלבד במקום בו נמצאים רק שני יהודים, ולא יתבטל חברו ממצוה בגלל אבלותו של זה.

אין האבל משתתף בשום סעודה של מצוה – בר מצוה, אירוסין, נישואין, 'זכר' בליל שבת, ברית מילה ופדיון הבן – בתוך שלושים, אם לא שהוא משמש כמלצר בפועל, ולא למראית עין בפעולה סמלית כלשהי, וגם זאת רק על פי היתר מפורש של מורה הוראה. בכל עת שכלי הזמר מנגנים, עליו לעזוב את המקום.

אסור לאבל לאכול בסעודת נישואין אפילו בחדר אחר שלא במקום החופה, אם לא שצריך להשלים מנין לשבע הברכות. איסור זה חל גם על אחים ואחיות של חתן וכלה.

יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, לובשת בגדי שבת – ולא בגדי יום טוב כשאר יולדות – ויוצאת עם חברותיה לבית הכנסת. אחר התפילה חוזרת עמן לביתה ואף מכבדת אותן באכילה ושתייה. בו ביום בביתה עושים 'חול קרייש' לתינוק או התינוקת.

חברתה של יולדת, אם היא באבלות שלושים, אינה הולכת לבית היולדת לשמוח עמה (הוא הדין בהשתתפות אבלים ב'קידוש' רבתי שנחדש בעת האחרונה לערוך לרגל לידת בת).

ביום השלושים שעה אחת אחר יציאתו מבית הכנסת, בטלו מן האבל איסורי שלושים. אם הוא אבל על אביו ואמו, נותרו דיני אבלות של י"ב חודש.

בשעת מגיפת דבר ח"ו, אין דיני אבלות חלים כלל, אף לא על אב ואם.

אבלות י"ב חודש

האבל על אביו או אמו נוהג קצת דיני אבלות גם לאחר שלשים עד תום שנת האבל.

אבל אינו מסתפר על אביו ואמו עד שיגער בו חבריו. רבים נהגו להסתפר מיד אחר גמר שלושים שלמים, בפרט ההולכים בין הגוים לפרנסתם, ועוד יותר מגלחי זקנים, שמתנוולים בפניהם בשערם. יש המגדלים שערם י"ג שבועות, ומקצת החמירו שבי"ב חודש צריך לפני כל תספורת גערה חדשה. עדיין אסור בלבישת בגדים חדשים ואסור בלבישת בגדי שבת בימות החול. מלבושים חדשים לובש האבל בגמר י"ב חודש, אף בשנת העיבור.

ממשיך להתעטף בטלית שיש בה עטרה שחורה כל י"ב חודש. לפי המנהג הישן, לפני הנהגת הפיאות הנכריות, אשה עוטפת את ראשה בשביס השחור 'שטורץ' כל י"ב חודש, אם לא שהיא בשנה הראשונה לנישואיה.

האבל ממשיך לומר קדיש במשך אחד-עשר חודש מיום פטירת האב או האם (ולא מיום הקבורה), גם בשנה מעוברת. נהוג להפסיק יום אחד לפני סוף י"א החדשים, למשל אם נפטר בט"ז כסליו, מפסיקים בט"ו מרחשון. ביום האחרון של חודש האחד-עשר הוא 'חיוב' לאמירת כל הקדישים.

אם הוא בעל-תפילה, מתפלל לפני העמוד – בעיקר במוצאי שבתות – בכל י"א החדשים, אבל לא בימים שאין בהם נפילת אפים, שבהם אינו משמש ש"ץ אפילו בתפילת מנחה ומעריב.

כשעובר לפני התיבה אינו אומר קדיש יתום אם יש שם חיובים אחרים. כאשר אין חיובים אחרים מלבדו, יאמר רק קדיש יתום אחד בלבד אחר 'שיר מזמור לאסף', מפני שאסור להרבות בקדישים מיותרים.

ממשיך לשנות מקומו בבית הכנסת עד תום י"ב חדשים. ממשיך להתעטף בטלית במשך כל התפילות בכל י"ב חודש, גם אם הוא קטן, וגם כשאין לו אמירת קדיש באותה תפילה, מלבד בתשעה באב ערבית ושחרית.

במנחה של שבת ובימי שני וחמישי וראשי חודשים יכול לעלות לתורה, אבל אינו עולה לתורה, לא לשבעה קרואים ולא למפטיר, בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים בכל י"ב חודש, אלא אם כן הוא חיוב, כגון בעל ברית או בעל יולדת, או שאין שם כהן מלבדו. קראוהו בטעות לעלות לתורה, עולה האבל, ואין קוראים לאחר במקומו.

אָבֵל קטן שאינו יכול לעבור לפני התיבה ולעלות לתורה, עולה למפטיר בשבת, כדי לומר ברכו וברכות התורה וההפטרה לעילוי נשמת הנפטר.

אבל שאינו ש"ץ לא אומר חצי קדיש שאחר קריאת התורה, שהוא מהקדישים שאמירתם נתקנה לש"ץ בלבד.

בשבת הראשונה בתום י"ב חודש על אביו ואמו, הוא חיוב לעלייה לתורה בשחרית. יש מהדרים ליתן לאבל לזמן בברכת המזון, כל י"ב חודש.

אינו לובש 'סארגנס' (קיטל) בימים נוראים וליל הסדר. ויש שלובשים אותו תחת המעיל העליון. אינו משתתף באירועים של שמחה, ואינו מסובב עם הקהל בהקפות של הושענא-רבה ושל שמחת-תורה. בפורים אין שולחים לו משלוח-מנות, מלבד במקום בו נמצאים רק שני יהודים, ולא יתבטל חברו ממצוה בגלל אבלותו של זה.

אין אומרים שלום לאבל, ובמקום 'שלום עליכם', אומרים לו: 'ברוך הבא', ויש הנמנעים מנתינת יד. יש שנהגו לשאול בשלום אבלים בשבת.

כאשר מזכיר האבל דבר בשם אביו או אמו הנפטרים, אומר: 'הריני כפרת משכבו' (או 'משכבה'). אין האבל משתתף בשום סעודה של מצוה – בר מצוה, אירוסין, נישואין, 'זכר' בליל שבת, ברית מילה ופדיון הבן – ב"ב חודש, אם לא שהוא משמש כמלצר בפועל, ולא למראית עין בפעולה סמלית כלשהי, וגם זאת רק על פי היתר מפורש של מורה הוראה. בכל עת שכלי הזמר מנגנים, עליו לעזוב את המקום. אסור לאבל לאכול בסעודת נישואין אפילו בחדר אחר שלא במקום החופה, אם לא שצריך להשלים מנין לשבע הברכות.

אחים ואחיות של חתן וכלה מותרים להשתתף בסעודת מצוה, אך לא במחולות בתוך י"ב חודש. אחר שלושים מותר לכל אבל להשתתף בחופה בלבד, ויש מחמירים שלא להשתתף בחופה כל י"ב חודש. בסעודה לשם שמם, כמו נישואי יתומים או עניים, שאם לא יכנס אליה יתבטל המעשה, מותר לאבל להשתתף בתוך י"ב חודש, אך לא בנישואים שהוזמן אליהם להתכבד בו.

בעל ברית ומוהל מותרים להשתתף בסעודת הברית, דיום טוב שלהם הוא והוי כרגל לגבי דידהו. יולדת שהגיעה זמנה לילך לבית הכנסת בשבת רביעית אחר לידתה, נוהגת באותה שבת בכל מנהגי יציאת יולדת ו'חול קרייש'.

חברתה של יולדת, אם היא באבלות י"ב חודש, אינה הולכת לבית היולדת לשמוח עמה (הוא הדין בהשתתפות אבלים ב'קידוש' רבתי שנתחדש בעת האחרונה לערוך לרגל לידת בת).

חודש י"ג בשנת העיבור

חיובי אבלות מסתיימים לאחר י"ב חודש, אף בשנת העיבור, כאשר נותר חודש אחד עד ה'יארהצייט' הראשון. אף על פי כן נוהג האבל מקצת גינוני אבלות בחודש הנוסף הזה. יושב בבית הכנסת בשינוי מקום.

אינו עולה לתורה בשחרית של שבתות, ימים טובים וימים נוראים, ולפיכך בשבת הראשונה בתום י"ג חודש על אביו ואמו, הוא חיוב לעלייה לתורה בשחרית.

מתעטף בטלית שיש בה עטרה שחורה.
אשה עוטפת את ראשה בשביס השחור 'שטורץ'.
יש האומרים 'הריני כפרת משכבו' גם בחודש זה, כאשר מזכירים דבר בשם האב או האם הנפטרים.

אבל בבית הקברות

בקהילות ותיקות נהגו שאין האבל הולך לשום בית קברות בתוך שלושים יום, כדי שלא לעורר עליו את מידת הדין.
בכל מקום נהגו שאבל בשנת אבילותו אינו נכנס לבית הקברות שקבורים בו הוריו, אך אם יש לו תפקיד במסגרת ה'חברה קדישא', אזי נכנס ומקיים את חובתו.
אם משתתף בלויה, עומד האבל לפני שער בית הקברות ואינו נכנס אליו.
מי שאינו אבל על הנפטר יכול לפקוד את קברו בתוך י"ב חודש, אך בתקופה זו אינו מבקש שזכות הנפטר תעמוד לו, אלא מתפלל לטובת נשמת הנפטר, שעדיין צריך סיוע.
אם שיכלו הורים את בנם הראשון, יש שנהגו שלעולם אין ההורים פוקדים את קברו.

'יאהרצייט'

בכל שנה צריך לשמור יום ה'יאהרצייט'. בכמה קהילות נוסדה חברה, שתפקידה היה לשלוח הודעה לבעלי ה'יאהרצייט', להזכירם להתענות, לומר קדיש ולהדליק נרות.
בשבת לפני ה'יאהרצייט' ובמוצאי השבת אין בעל ה'יאהרצייט' חיוב לשום דבר, לא לתפילה לפני העמוד ולא לעלייה לתורה.

תענית 'יאהרצייט' היא ביום המיתה. (למנהג וורמיישא, מי שלא היה אצל הפטירה ורק היה אצל הקבורה, מתענה ביום הקבורה). יש נוהגים לקבל את התענית בתפילת מנחה שלפניו.
חל יום הפטירה בחודש אדר, המנהג הפשוט להתענות בשנת העיבור באדר ראשון, אם לא שמת בשנה מעוברת באדר שני. ומקצת חכמי אשכנז הורו להתענות באדר שני, אם לא שמת בשנה מעוברת באדר ראשון. לחומרא יש המתענים בשניהם, ובשני אומרים קדיש רק אם אין חיובים אחרים החייבים בקדיש מעיקר הדין.

ביום ה'יאהרצייט' של האב ושל האם מתענים עד צאת הכוכבים, ונחשבת תענית זו לחובה גמורה שאין לה התרה.

חל ביום שאין מתענים בו, יש הדוחים את התענית ליום שאחריו או מקדימים להתענות לפניו, והמנהג הפשוט הוא להקל ולא להתענות כלל. ונהגו לא להתענות בכל חודש ניסן, אפילו בערב ראש חודש אייר.
חל 'יאהרצייט' בערב שבת, אם השלים בפעם הראשונה, ינהג כן כל ימיו, אף אם במקומו נוהגים להתפלל ערבית של שבת מבעוד יום.

נסתפק באיזה יום ה'יאהרצייט', מעיקר הדין צריך להתענות בשניהם, אך אם הם שני ימים רצופים, הקילו שיתענה רק בראשון.

אין הוא סועד בסעודה שאינה בביתו, גם בליל ה'יאהרצייט', אף לא בסעודת מצוה כמו 'וואכנאכט' או נישואין. רבותינו התנגדו בתוקף לעשיית יום מועד, שמחה וסעודה, ביום פטירת צדיקים, כי הוא מדינא יום תענית, ומעולם לא נהגו לערוך סיום חגיגי עם סעודה לכבודו של נפטר כלשהו.
יש מרבתינו שאסרו ב'יאהרצייט' לאכול בסעודת ברית, אף אם הוא אחד מבעלי הברית, עד לאחר שיתפלל מנחה גדולה ויאמר 'עננו'.

בעל 'יאהרצייט' אומר קדיש יתום ליד עמוד הש"ץ, ויש מקומות שעובר לפני התיבה מ'אשרי' ו'למנצח'.
אם בעל תפילה הוא, מתפלל לפני התיבה את כל התפילות.

אף אם אינו מתפלל לפני העמוד, בעל 'יאהרצייט' מתעטף בטלית בכל התפילות של אותו יום, אך לא ב'יאהרצייט' שחל בשבת, ויש נהגו להתעטף גם בשבת.

אם נאנס ולא התפלל במנין ביום ה'יאהרצייט', יאמר קדיש יתום אפילו אחר כמה ימים.
חל ביום קריאת התורה, ראוי שיעלה לתורה, ויש קהילות בהן נחשב ל'חיוב' עליה.
מדליקים נר גם בבית הכנסת במקום המיוחד ל'יאהרצייט-קערצין', הדולק במשך כל היממה. עם התפתחות הטכנולוגיה התקינו להדליק נרות בגז, ולבסוף התקינו נרות חשמל.
בדורות עברו נהגו הנשים לחבוש שביס שחור ('שטורץ') ב'יאהרצייט', אם לא שהיא בשנה הראשונה לנישואיה.

נהגו הנשים לבוא לבית הכנסת ביום ה'יאהרצייט' שלהן.
אחר התפילה נוהגים לנחם את בעל ה'יאהרצייט' בברכת: "עד ביאת הגואל", כי עם ביאת הגואל ותחיית המתים ייבטלו ימי-אבל אלה, והמתברך משיב: "במהרה בימינו", וחוזר המברך ואומר: "אמן".

הולך להשתטח על קבר הנפטר, ואם הקבר במקום רחוק, הולך להתפלל על שאר קברי ישראל. לא נהגו לחזר אחר עשרה ולומר קדיש אצל הקבר. גם בימי 'יאהרצייט' של גדולי החכמים ורועי ישראל לא הונהגה עליה המונית, והתנגדו לכך גדולי אשכנז כדי להתרחק מסרך של 'יעשוני עבודת אלילים'.

נהגו לעסוק בלימוד לעילוי נשמת הנפטר, לחדש דבר תורה, לדרוש ברבים, לחזור על תורתו של הנפטר (אם היה בעל תורה) או ללמוד משניות.

יש שנותנים צדקה מיוחדת ביום זה. יום ה'יאהרצייט' הראשון נוהגים בו אבלות כמו ב'י"ב חודש. אחר יום ה'יאהרצייט' הראשון על אביו או אמו נגמרים דיני האבלות.

הקמת מצבה

מעמידים את המצבה על קבר הנפטר בסוף י"ב חודש, לקראת ה'יאהרצייט' הראשון. סתת-אבן מעצב את המצבה על פי נוסח שמוכן בידי המשפחה או תלמיד חכם. על המצבה רושמים את שם הנפטר, יום הפטירה ויום הקבורה, ודברים לשבח. המצבה מוצבת במאונך, בגובה חצי קומת איש עד קומה שלמה, וכשמה כן היא: 'מצבה' – ניצבת ולא מונחת. ברוב הזמנים הידרו אחר מצבות אבן פשוטות, ללא הבדל בין עשיר ועני. בדרך כלל אין חוקקים את הכתב חוק יריכות אלא חוק תוכות. לעתים עושים על המצבה תבנית המסמלת משהו הקשור בנפטר, כגון צורת מזל החודש שנולד בו, או צורת חיה שבשמה נקרא, זאב, צבי וכיו"ב. אצל כהן, ידים פרושות לברכה; אצל לוי, כד וקערה; אצל מוהל, איזמל. רוב הרבנים לא היתה דעתם נוחה מכתובת בלועזית, שהתחדשה בדורות האחרונים. לכל היותר התירו כתיבת שם פרטי ושם משפחה בצדה האחורי של המצבה. הקמת מצבה משותפת לבעל ואשתו, נתחדשה בתקופה האחרונה, ורק מעטים חפצו בה. אין מציבים גדרות סביב קברי גדולי ישראל ואין מקימים אהלים מעל קבריהם. בעת הקמת המצבה אין טכס 'אזכרה' או טכס 'גילוי מצבה', ומלבד אנשי ה'חברה קדישא' שמעמידים את מצבה בסיוע פועלים, אין מקבצים לשם לא בני משפחה ולא מכרים. בני המשפחה, לאו דוקא בכנופיא, פוקדים את הקבר והמצבה ב'יאהרצייט' הראשון, וכל אחד לעצמו מתפלל אצל הקבר כפי צחות לשונו או בנוסח ידוע (כמבואר להלן). יש מרבתינו שאסרו להישען על מצבות, ויש שהתירו.

השתטחות על קברים

בית הקברות הוא מקום מנוחת הצדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור והתפילה בו מתקבלת ביותר, ולא עוד אלא כיון שרגילים להתפלל בו בעד החיים דומה הוא לבית הכנסת. נהגו לילך ולהשתטח על קברי הנפטרים, ולומר תחינות ובקשות, כי הנאה יש למתים שאוהביהם באים אל קבריהם ומבקשים לנשמתם טובה, והם מתפללים על החיים, וגם זכות נשמות הצדיקים הקבורים שם מועילה לנו, וגם לב האדם נשבר ונדכה בעמדו בין קברי הנפטרים. בעתות צרה נהגו לידור ליסע לקברי אבות וקברי צדיקים וקדושים (בימי קדם נדרו לילך יחף בגלות עד מקום הקברות), אבל אין לאדם לילך לבית קברות בעיר אחרת כל עוד לא הלך לבית הקברות בעיר מגוריו. אין נמנעים מפקידת קברים מחמת חשש התדבקות חיזונים וכוחות הטומאה, כי זכות המצוה מגינה. אף בראש חודש אין נמנעים מלהשתטח. בימי תעניות רגילים ללכת לבית הקברות, ובימי 'יאהרצייט' על אב או אם, הולכים אל קבר הנפטר להתפלל. יש נהגו שאם אינם במקום קבורת אבותיהם ביום פטירתם, הולכים לקברי ישראל אחרים. בתשעה באב סובבים את בית הקברות, ובערב ראש השנה ושוב בערב יום כיפור מתפללים שם ואומרים תחינות, ויש שבאים לבית הקברות גם בימי חודש אלול ובעשרת ימי תשובה. בחודש ניסן אין הולכים לבית קברות. מי שיש לו יאהרצייט בחודש ניסן, הולך לקברי אבותיו בערב ראש חודש ניסן. והאנוס ולא הקדים ללכת, יש מתירים לו ללכת ביום ה'יאהרצייט, אך ימנע מאמירת התחינות. מי שבא לבית הקברות ולא היה שם תוך שלשים יום, אף אם היה תוך שלושים יום בבית קברות בעיר אחרת, יאמר ברכה זו בבואו שמה קרוב ד' אמות לקברים. וזאת הברכה לפי נוסח פפד"מ: **בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר יָצַר אֶתְכֶם בְּדִין וְכִלְכַּל אֶתְכֶם בְּדִין וְהַחֲיָה אֶתְכֶם בְּדִין וְהַמִּית אֶתְכֶם בְּדִין וְעַתִּיד לְהַחְיֹתְכֶם בְּדִין וְיִוְדַע מִסְפַּר כָּלְכֶם וְעַתִּיד לְגַלוֹת עֶפְרָה מִבֵּין עֵינֵיכֶם וְלְהַחְיֹתְכֶם. בְּרוּךְ אַתָּה יי מְחַיֵּה הַמֵּתִים.** נוסח סידורי רעדעלהיים: **בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר יָצַר אֶתְכֶם בְּדִין וְכִלְכַּל אֶתְכֶם בְּדִין וְהַחֲיָה אֶתְכֶם בְּדִין וְיִוְדַע מִסְפַּר כָּלְכֶם (בְּדִין) וְעַתִּיד לְהַחְיֹתְכֶם בְּדִין. בְּרוּךְ אַתָּה יי מְחַיֵּה הַמֵּתִים.** אחר כך אומרים 'אתה גבור'. בלויית המת יש שאומרים 'אתה גבור' רק לאחר גמר הקבורה: **אַתָּה גִּבּוֹר לְעוֹלָם אֲדֹנֵי מְחַיֵּה מֵתִים אַתָּה רַב לְהוֹשִׁיעַ. מְכַלְכַּל חַיִּים בְּחֶסֶד מְחַיֵּה מֵתִים בְּרַחֲמִים רַבִּים סוֹמֵךְ נִפְלָאִים וְרוֹפֵא חוֹלִים וּמַתִּיר אֲסוּרִים וּמְקַיֵּם אֲמוּנָתוֹ לִישְׁנֵי עֶפְרָה. מִי כְמוֹךָ בַּעַל גְּבוּרָה וּמִי דוֹמֶה לָךְ מֶלֶךְ מְחַיֵּה וּמְצַמִּית יְשׁוּעָה. וְנֶאֱמָן אַתָּה לְהַחְיֹת מֵתִים.**

כאשר באים להשתטח על קבר אין אומרים קדיש, ובודאי לא בתוך ד' אמות שלו, אף אם יש שם מנין עשרה.

אין לומדים משניות אצל הקבר ולא אומרים תהילים, שהם דברי תורה ואסור לאמרם שם משום 'לועג לרש', והאומר תהילים צריך להתרחק ד' אמות מכל הקברים.

נהגו מקדמת דנא לומר בבית קברות תחינות בלבד. נוהגים מאוד שלא תהא כוונת המתפלל לבקש מהמתים עצמם שיעזרוהו, אלא מגמת המתפלל היא לבקש מהקב"ה, שיקבל תפילתו בזכות הנפטרים שוכני עפר. נדפסו כמה ספרי תחינות של בית קברות, לא ראי זה כראי זה, ויש במקצתם לשונות של פניה אל המתים ובקשה מהם שיתפללו עבור החיים, ועמי הארצות ונשים עושים את המתים למליצים בינם לבין קונם שלא כדין, ומי שאומר תחינות אלה צריך להקדים תפילה לקב"ה, ואחר כך יכוון שהוא רק מודיע להם צערו שיצטערו עמו, ומחמת צערם ירחם ה' ויושיע את החיים, וכן שעל ידי תפילתו לקב"ה אצל הקבר תעמוד לו זכות הנפטר.

רצוי לומר תחינות בנוסח שתיקנו רבותינו הראשונים כמו הנוסח – המובאים להלן – של רבי יהודה בן הרא"ש, של רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן' לימי התשובה, והנוסח שהביא רבי יעקב חזן מלונדון בעל 'עץ חיים', שאין בהם פניה אל המתים כלל.

קבריהם של גדולי הראשונים והאחרונים באשכנז, שימשו מני קדם כמקומות תפילה לקרובים ולרחוקים, ולעתים היו גם שולחים שליח לקבריהם להתפלל ולבקש רחמים, אך מעולם לא הונהגה עליה המונית בימי ה'איהרציט' שלהם, והתנגדו לכך גדולי אשכנז כדי להתרחק מסרך של 'יעשוני עבודת אלילים', ולכן לא בנו 'אהלים' מעל קבריהם, ואין קברי החכמים והצדיקים אלא מקומות צקון לחש כל אדם בבקשו להתייחד עם קונו, ולהשיג ישועה בעת צרה בזכות ישינו עפר.

לא נהגו להניח פתקאות בקברי צדיקים, ואין מדליקים נרות בשום קבר, נוהג שהיה ידוע באשכנז כנוהג נוצרי, והורו גדולי אשכנז שעדיף ליתן ממון זה לצדקה. מה שנהגו כיום יוצאי ארצות אחרות להדליק נרות על קברי מהר"ם מרוטנבורג, מהר"ל, ועל קברי שאר גדולי אשכנז בבתי הקברות של וורמיישא, פפד"מ וכיו"ב, אין זה דרכם של אותם מצוקי ארץ, ואפשר שלא ניחא להו שמשחיתים את מצבותיהם בטפטוף השעווה והשחרת האבן בלהב האש.

בגמר התפילה אצל קבר מסויים מניחים על המצבה עשב או אבן, וביציאה מבית הקברות נותנים צדקה לעניים.

אין הולכים פעמיים ביום אחד אל אותו קבר.

במשפחות אחדות מקובל, שילדים אינם נכנסים לבית קברות בחיי הוריהם, אלא עומדים מחוץ לגדר.

תחינות על קברים

תפילת רבי יהודה בן יהודה בן הרא"ש על קברי הצדיקים והתמימים:

רבון העולמים, מלך יושב על פסא רחמים. גלוי וידוע לפניך, שכל חפצי בָּבְנִים [ובני בָּנִים] לא בשביל אהבתי בהם ולא בשביל להתכבד בהם. רק לקים מצוה שצויתני בפרה ורביה. יהי רצון מלפניך, שתתקננו בעצה טובה מלפניך בכל עניננו. ותהיה יראתך על פנינו לבלתי נחטא. ונחיה לפניך ביראתך. ויהיה לי זרע של קימא. זרע אנשים שימלא מקום אבותי. ויעמיד לנו יי ברחמי זכות הצדיק הקבור בקבר הזה [הצדיקים הקבורים בקברים הללו]. ותשמע תפילתי במקום הזה. גם הוא יתפלל [הם יתפללו] בעדני תמיד. כל היום יברכנו [יברכנו].

תחינה של 'תרומת הדשן':

צדיקים יסודי עולם! יהי רצון שתהא מנוחתכם פבור, וזכות תלמוד תורתכם ומעשיכם הטובים תעמד לי ולביתי ולכל הנלויים אלי ולכל בית ישראל. יהי רצון מלפני אלהי הרחמים והסליחות, מלך על כל הארץ, שיתגללו רחמי וחסדיו המרבים על מדותיו [ערב ראש השנה: שנוזכר ונכתב בזה ראש השנה. ימי התשובה: שנוזכר ונכתב באלה ימי התשובה. ערב יום כפור: שנוכתב ונחתם בזה יום הכפורים]. לסליחה למחילה ולכפרה על כל חטאתינו עונותינו ופשעינו, ולשנה טובה ומתקנת. לחיים טובים ולשלום, ולפרנסה וכלכלה, ולשנת גאולה וישועה וישנת ברכה והצלחה בכל מעשי ידינו, וישנת רוח והצלחה, וישנת השקט ומנוחה מכל דאגה ובהלה, מכל שמד ותקלה וגזרה רעה, ושנוזכר לזרע חיים וקיימים העוסקים בתורה ובמעשים טובים, ושנוזכר לעשר ולכבוד, ואל ישלט בנו שטן וגזר הרע, ונמצא חן ושכל טוב בעיניך הקדוש ברוך הוא ובעיני כל רואינו. על כל זאת שבקשתי לפניך אלהי ישראל אדון כל העולמים, העתר לי למען

רחמיך וחסדיך המרבים. ולמען זכות הצדיקים האלה, וזכות כל צדיקי עולם, ואל תשיבנו ריקם מלפניך.

תפלה של רבי יעקב חזן מלונדון:

הנוסח למי שהגיע ממרחקים לקבר צדיק מסויים: עתה עניתי נפשי בדרך להשתטח על קבורת הצדיק הזה, והי רצון לפניך יי אלהי שתעמיד לי זכות תלמוד תורתו ומעשיו הטובים להגן עלי מפל רע, ותעשה לי (כך וכך). וזכני לראות בעמידת הצדיק הזה בהדרגה ונדרלו עם שאר מתי ישראל.

הנוסח למי שפוקד בית קברות ובו צדיקים אחדים: עתה הטרחתי עצמי בדרך להשתטח על קבורת הצדיקים האלה, והי רצון לפניך יי אלהי שתעמיד לי זכות תלמוד תורתם ומעשיהם הטובים להגן עלי מפל רע, ותעשה לי (כך וכך). וזכני לראות בעמידת הצדיקים האלה בהדרגה ונדרלם עם שאר מתי ישראל.

פכתוב: ירנו ישיבי סלע מראש הרים וצוחו. עם אב המון, ועקוד בהר מר, ופצל לח ולזו וערמון, ומפענח נאמן, ומשרת, ודוד, ומלכים ונביאים, וחכמים ומלאים מצוות כרמון. ועתה אדון העולם החישה קץ עמידתם, פכתוב: יחיו מתיך נבילתי יקומון הקיצו וירננו שכני עפר פי טל אורת טלח וארץ רפאים תפיל. וכתוב: יששום מדבר וציה ותגל ערכה ותפרח כחבצלת, פרח תפרח ותגל.

בקשה שנהגו לאמרה על הקברות ונדפסה בידי רבי בנימין הלוי מנירנברג במחזור 'מעגלי צדק' בשנת ש"ט: אנא יי אלהי ישראל, אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב, עמוד מפסא דין ושב על כסא רחמים, ורחם עלינו, למענך, ולמען זכות אבותינו, ולמען החסידים והישרים בלבבותם, ולמען כל התרונים על יחודך, ולמען כל השרופים על קדוש שמך, ולמען כל אשר נשפך דמו על יחודך, דם נפשות אביונים וגרים, אשר למות הערו נפשם, ותחת החרב נתנו ראשם, אחריתך ישאנו, ועליך כל היום הורגנו, וקריבו לפניך עולה וזבחים, ונעשו לרית ניווח את הראש ואת הנתחים, והם במיתתם ששים ושמחים, זה יאמר ליי אני, ולצור ישראל שבכאני אקריב את עצמי חלבי ודמי נחתי וראשי, ואתן בכורי פשעי פרי בטני חטאת נפשי, ונפשם מתעלפת, בדמים מתבוססת, ומאבות לבנים מורשה מסיני, לעלות להם לשלמי נדבה לרצון להם לפני יי, לא לנו יי לא לנו, כי לשמך תן כבוד, על חסדך על אמתך, למה יאמרו הגוים, איה נא אלהיהם, ואתה תוחלתנו וסברנו ותקנתנו, חנון ורחום, יהיו נגד עיניך צרותינו, וראה בענינו, ועלה עלבוננו ועלבון אחינו שבכל עיר ועיר לפניך בכל עת, עם עלבון שמך הגדול המחלל בין אשר חרפוך ויתנו את כבודך לאחר ותהלתך לפסילים, שמע אלהינו חרפת אשר חרפוך, אלהים חי, ואל תכס על עונם, וחטאתם מלפניך אל תמחה, וידעו כי אתה יי קדוש ישראל, והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו, זכר נא בניה, עניים ואביונים, מצפים לישועתך כל הימים, אבינו שבשמים, צדיק אתה, וחסיד אתה, וכל מעשיך באמונה, וגלו רחמיך על בניה אשר הם בארץ שוביהם, ותוציא מבית כלא יושבי חשך, ולאסורים פקח קוח, וזכר לנו אלהינו שהקדשת את עמך ישראל מתוך שבעים אמות, ומתוכם הפרשת את שבט לוי, והפרשת כהן גדול לעמד לשרת ולהתודות על עמך ישראל לכפר עליהם, ועתה בעונינו שרבו, נגדע בית מאונו, והשלכה תפארתנו, ונשארונו ריקים מפל טוב, ואין לנו כי אם תפלותינו, היוצאות מקירות לבנו, כי צמאים אנו לרחמיך בארץ עיפה למים, וצושים לפניך מכאב לב, ושופכים שיחנו לפניך בדמע לב, וזכר לנו מה שצויתנו בתורתך, וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו, ואנחנו בניה ילידי שעשועיך, רחם עלינו כרב רחמיך, וקיים לנו מה שנאמר על ידי נביאך, למעני למעני אעשה כי איך יחל וכבודי לאחר לא אתן, שמחנו כימות עניתנו, שנות ראינו רעה, שלח הגואל לגאלנו, והעלנו שמחים על אדמתך, ושכינתך שכן בינותינו, וכדברך יחיו מתנו, וקיצו וירננו שוכני עפרותינו, ושמחת עולם תהיה על ראשינו, כאשר נאמר, ופרונו יי ישבון, ובאו ציון ברנה, ושמחת עולם על ראשם, ששון ושמחה ושינו, ונסו יגון ואנחה, ועוד נאמר, כי הקרים

יְמוּשׁוֹ, וְהַנִּבְעוֹת תְּמוּסִינָה, וְחִסְדֵי מֵאֲתָד לֹא יִמוּשׁ, וּבְרִית שְׁלוֹמִי לֹא תִמוּט, אָמַר מִרְחֻמָּךְ יְיָ, וְעוֹד נֹאמַר, עֲתָה אָשִׁיב אֶת שְׁבוֹת יַעֲקֹב, וְרַחֲמֵי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל, וְקִנְיָתִי לְשֵׁם קִדְשִׁי.

יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ, יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ, לְנַחֵם אוֹתָנוּ עַל כָּל הַצָּרוֹת שֶׁעָבְרוּ עָלֵינוּ, לֵילוֹת וַיָּמִים, וְכֻלָּה שְׁנוֹתֵינוּ בְּטוֹב וַיָּמִינוּ בְּנִעִימִים, תּוֹשִׁיעַ מַעוֹטֵי עַמִּים, וְסוֹכְכֵינוּ בְּשִׁלּוֹמָךְ, וְלִמְדָנוּ לְהוֹעִיל, וְסִפֵּק עַל יַדֵּינוּ לְשִׁמּוֹר וְלַעֲשׂוֹת, וְשִׁימָנוּ מִבְּנֵי אָדָם אֲשֶׁר בָּצַל כְּנָפֶיךָ יַחֲסִיוֹן וּמִדָּשָׁן בֵּיתְךָ יְרוּשָׁן, וְתַכִּין וְתַזְמֵן לְכָל אֶחָד דֵּי מַחֲסוּרוֹ, בְּרוּחַ וְלֹא בְדַחֲק, בְּהִתָּר וּבִכְשָׁרוֹת, וְתִשָּׁבֵר וְתִאֲבֹד וְתִכְנִיעַ וְתִשְׁפִּיל וְתִכְלָה כָּל הַקָּמִים נִגְדָךְ, וְהָאֱלֹהִים יִכְנִיעַם וַיִּפִּילֵם וַיָּגִיא וַיִּבְטֵל מִחֲשָׁבוֹת הָרָעוֹת, מַעֲלֵינוּ וּמַעַל כָּל עַמָּךְ יִשְׂרָאֵל, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ בְּזָה וּשְׁבִיחָה, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ גְלוֹת וּטְלָטוּל, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ דְבַר וּמִשְׁחִית, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ הִנָּה עַל הִנָּה, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ זַעַם וְעִבְרָה, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ חֲרוֹן־אֲפָיִם וְקִצְפָּה, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ יִצָּר הָרַע, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ כְּלִיוֹן עֵינַיִם, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ מִלֵּאֲד הַמָּוֶת, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ נֶגֶף וְחֲרוֹן, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ עֵין הָרַע וְשִׁנְאָת חָנָם, וְתִכְלָה מִמֶּנּוּ כָּל צָרָה וְצוּקָה וְכָל קָלוֹן וְחֲרָפָה, וְתִנָּנוּ לְרֹאשׁ וְלֹא לְזָנָב, וְתִנָּנוּ לְרַחֲמִים בְּעֵינֵי הַשְּׁלֹטוֹנִים, זָכְרָנוּ יְיָ בְּרְצוֹן עַמָּךְ, וּפְקָדָנוּ בִּישׁוּעָתְךָ, לְרֹאוֹת בְּטוֹב בְּחִירָךְ, וְלִשְׁמֹחַ בְּשִׁמְחַת גּוֹיָךְ, וּלְהַתְהַלֵּל עִם נִחְלָתְךָ, כִּי אַתָּה שׁוֹמֵעַ תִּפְלָה וּמֵאֲזִין צַעֲקָה, וְאִנְחָנוּ לֹא גִדַּע מִה נַעֲשֶׂה, כִּי עָלֶיךָ עֵינֵינוּ, וְשִׁמְעַ תִּפְלָתָנוּ, וְשׁוֹעֲתָנוּ הָאֲזִינָה, שֶׁנֹּאמַר, כִּי שִׁמְעַ אֵל אֲבִיוֹנִים יְיָ, וְאַתָּה אֲסִירָיו לֹא בִּזָּה, כִּי לֹא בִּזָּה וְלֹא שִׁקָץ עֲנוֹת עָנִי, וְלֹא הִסְתִּיר פָּנָיו מִמֶּנּוּ, וּבִשְׁוֹעוֹ אֱלֹהֵי שִׁמְעַ, טָרֵם נִקְרָא אַתָּה תַעֲנֶה, כִּדְבַר שֶׁנֹּאמַר, וְהָיָה טָרֵם יִקְרָאוּ וְאֲנִי אֶעֱנֶה, עוֹד הֵם מְדַבְּרִים וְאֲנִי אֲשַׁמְעַ, וְחִדַּשׁ בְּקִרְבָנוּ רוּחַ נָכוֹן לְחֹזֶר לְפָנֶיךָ בְּתִשְׁבּוּבָה שְׁלֵמָה, וְלַעֲבֹדָה בְּלֵב נְאֻמָּן, וְרֹאה דְּמַעוֹתֵינוּ כְּנִסּוֹף הַמַּיִם, וְשִׁבְרוֹן רוּחָנוּ כְּכָל הַקִּרְבָּנוֹת, וְאִנְחוֹתֵינוּ כְּקִמָץ מִנְחַת הַדֵּל, וְשִׁיחַ שְׁפָחוֹתֵינוּ כְּשִׁירֵי הַלּוּיִם לְמִשְׁפַּחְתָּם וּכְשִׁירֵי הַמִּלָּאִים, הַשְׁתַּחֲוִייתֵנוּ לְפָנֶיךָ כְּכָל הַשְׁתַּחֲוִיּוֹת מִשְׁרָתֶיךָ בְּמָרוֹם, וְרוּחַ פִּינוּ כְּעוֹלָה תְּמִימָה וְכַקְטֹרֶת הַסַּמִּים, אֱלֹהִים הַשִּׁיבָנוּ, וְהָאֵר פָּנֶיךָ וְנִגְשָׁעָה, וְלֹא נִצָּא רִיקָם מִלְּפָנֶיךָ, יְהִי לְרְצוֹן אִמְרֵי פִי וְהִגִּיוֹן לְבִי לְפָנֶיךָ, יְיָ צוּרִי וְגוֹאֲלִי.

בְּרוּךְ אַתָּה אֲדוֹן הַשְּׁלוֹם, עַל כָּל אֲשֶׁר עָשִׂיתָ וְאֲשֶׁר אַתָּה עֹתִיד לַעֲשׂוֹת, עִמִּי וְעִם כָּל בְּרִיּוֹתֶיךָ, וּבְרוּכִים מִלֵּאכֶיךָ שְׁעוֹשִׂים רְצוֹנְךָ בְּלֵב שְׁלֵם, אֲדוֹן הַשְּׁלוֹם, תִּבְרַכְנִי וְתִפְקְדְנִי לְחַיִּים טוֹבִים וּלְשְׁלוֹם, תִּזְכְּנִי וְאַתָּה זֶרְעִי וְאַתָּה זֶרַע זֶרְעִי, לְמִצָּא חַן וְחֶסֶד וְשָׁכֵל טוֹב, בְּעֵינֶיךָ וּבְעֵינֵי כָּל רוּאִי, וְתַעֲבִיר עוֹנֵי פִשְׁעֵי וְחַטָּאוֹתֵי, תִּזְכְּנִי לְקַבֵּל שְׁבָחוֹת, מִתּוֹךְ רֵב שְׁמֹחָה, וּמִתּוֹךְ עֶשֶׂר וְכִבּוֹד, וּמִתּוֹךְ מַעוֹט עוֹנוֹת, וְתַעֲבִיר מִמֶּנִּי, וּמִכָּל בְּנֵי בֵּיתִי, וּמִכָּל עַמָּךְ יִשְׂרָאֵל, כָּל מִינֵי חֲלָאִים רָעִים, וְכָל מִינֵי מַדְוָה, וְכָל מִינֵי דְלוֹת וְעֲנִיוֹת, וְתִנְחִילָנוּ יִצָּר טוֹב, וְחֲנִי הָעוֹלָם הַבָּא, וְרֵב עֶשֶׂר וְכִבּוֹד, לַעֲבֹדוֹ בִּירְאָה וּבְאַהֲבָה, בְּרוּךְ אַתָּה הַמְּלִיךְ הַכְּבוֹד, שְׁלוֹם לָכֶם מִלֵּאכֵי הַשְּׁלוֹם, שְׁלוֹם לָכֶם מִלֵּאכֵי רַחֲמִים, בּוֹאֲכֶם לְשְׁלוֹם, מִלֵּאכֵי הַשְּׁלוֹם, מִלֵּאכֵי הַרַחֲמִים, מִלֵּאכֵי הַשְּׁרָת, בְּרוּךְ בּוֹאֲכֶם לְשְׁלוֹם.

תְּחִינָה שְׁחִיבֵר הַשְּׁלִי"ה לֹאמְרָה בְּכָל הַשָּׁנָה, וּבִפְרָט לְמַתְעַנִּים בְּעֶרֶב ר"ח סִיווֹן:

אַתָּה הוּא יְיָ אֱלֹהֵינוּ עַד שְׁלֹא בְּרָאתָ הָעוֹלָם, וְאַתָּה הוּא אֱלֹהֵינוּ מִשְׁבְּרָאתָ הָעוֹלָם, וּמַעוֹלָם וְעַד עוֹלָם אַתָּה אֵל, וּבְרָאתָ עוֹלָמְךָ בְּגִין לְהַשְׁתַּמּוֹדֶעָא אֱלֹהוֹתְךָ בְּאַמְצָעוֹת תּוֹרָתְךָ הַקְדוּשָׁה כְּמוֹ שֶׁאָמְרוּ רַבּוֹתֵינוּ זְכֻרֹנָם לְבִרְכָּתָהּ, 'בְּרֵאשִׁית', בְּשִׁבְלֵי תּוֹרָה וּבְשִׁבְלֵי יִשְׂרָאֵל, כִּי הֵם עַמָּךְ וְנִחְלָתְךָ אֲשֶׁר בְּחֶרֶת בָּהֶם מִכָּל הָאֲמוֹת, וְנִתַּתָּ לָהֶם תּוֹרָתְךָ הַקְדוּשָׁה, וְקִרְבָּתָם לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל: וְעַל קִיּוֹם הָעוֹלָם וְעַל קִיּוֹם הַתּוֹרָה בָּא לָנוּ מִמָּךְ יְיָ אֱלֹהֵינוּ שְׁנֵי צוּוּיִים, כְּתוּבָה בְּתוֹרָתְךָ 'פָּרוּ וּרְבוּ', וְכְתוּבָה בְּתוֹרָתְךָ וְלִמְדָתָם אַתָּם אֵת בְּנִיכֶם, וְהַפְּנוּהָ בְּשִׁתְיָהּ אַחֲתָה, כִּי לֹא לְתַהוּ בְּרָאתָ כִּי אִם לְשִׁבָּת, וּלְכַבּוֹד בְּרָאתָ יִצְרָתָה אֶף עָשִׂיתָ, כִּדִּי שְׁנִתְּיָה אִנְחָנוּ וְצִאֲצֵאֵנוּ וְצִאֲצֵאֵי כָּל עַמָּךְ בֵּית יִשְׂרָאֵל יוֹדְעֵי שְׁמֶךָ וְלִוְמֵי תּוֹרָתְךָ:

וּבְכֵן אָבּוֹא אֵלֶיךָ יְיָ מְלִיךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים, וְאֶפִּיל תַּחֲנֻנִּי, וְעֵינֵי לִי תְלוּיוֹת עַד שֶׁתִּתְּנֵנִי וְתִשְׁמַע תִּפְלָתִי לְהוֹמִין לִי בָּנִים וּבָנוֹת, וְגַם הֵם יִפְרוּ וְיִרְבּוּ הֵם וּבְנֵיהֶם וּבְנֵיהֶם עַד סוֹף כָּל הַדּוֹרוֹת לְתַכְלִית שְׁהֵם וְאֲנִי כְּלָנִי יַעֲסֻקוּ בְּתוֹרָתְךָ הַקְדוּשָׁה לְלַמֵּד וּלְלַמֵּד לְשִׁמּוֹר וְלַעֲשׂוֹת וּלְקַיֵּם אֶת כָּל

דברי תלמוד תורתך באהבה, והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך לאהבה וליראה את שמוך:

אבינו אב הרחמן, תן לכלנו חיים ארפים וברוכים, מי כמוך אב הרחמים זוכר יצוריו לחיים ברחמים, זכרנו לחיים נצחיים כמו שהתפלל אברהם אבינו 'לו יחיה לפניך', ופרשו רבותינו זכרונם לברכה, 'ביראתך': כי על כן, באתי לבקש ולחנן מלפניך שיהא זרעי וזרע זרעי עד עולם זרע פשר, ואל ימצא בי ובזרעי ובזרע זרעי עד עולם שום פסול ושמן, אך שלום ואמת וטוב וישר בעיני אלהים ובעיני אדם, ויהיו בעלי תורה, מארי מקרא, מארי משנה, מארי תלמוד, מארי רצא, מארי מצוה, מארי גומלי חסדים, מארי מדות תרומיות, ויעבדוך באהבה וביראה פנימית, לא יראה חצונית, ותן לכל גויה וגויה מהם די מחסורה בכבוד, ותן להם פריאות וכבוד וכת, ותן להם קומה ויפי וכן וחסד, ויהיה אהבה ואהבה ושלום ביניהם, ותזמין להם זיווגים הגונים מזרע תלמידי חכמים מזרע צדיקים, וגם זיווגם יהיו כמותם ככל אשר התפללתי עליהם, כי זכרון אחד עולה לכאן ולכאן:

אתה יי יודע כל תעלומות, ולפניך נגלו מצפוני לבי, כי כוננתי בכל אלה למען שמוך הגדול והקדוש ולמען תורתך הקדושה, על כן עניי יי עניי בעבור האבות הקדושים אברהם יצחק ויעקב, ובגללם תושע בנים להיות הענפים הנה כי כן יברך נבר ירא יי: יברכה יי מציון ויראה בטוב ירושלם כל ימי חייך: וראה בנים לפניך שלום על ישראל:

אנא יי שומע תפלה יקים בנו הפסוק ואני זאת בריתי אותם אמר יי רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימוש מפיה ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר יי מעתה ועד עולם: יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי:

מתוך תפילת רמח"ל בבית הקברות בערב יום כפורים:

רבון כל העולמים מודים אנחנו לפניך יי אלהים אלהי ישראל, אבינו מלכנו, שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד. האל מלך צור ישראל, המקדשנו בקדושת שמו ומנחנו בדרכיו ללכת בכל מצותיו, ובטהרתו מטהרנו. המוחה כעב פשעינו ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה. הגוער בכל מסטינו וסותם פיות כל מזכירי עונות עמו בית ישראל. כי מלך מלא רחמים הוא, גואלנו ומושיענו לדור ודור ולנצח נצחים.

מלך רוצה בתשובה, ועל התשובה מראש הבטחתנו. נושא עון ועובר על פשע לשארית נחלתו. המזכה עבדיו ומושיע כל החוסים בו. עדיך באנו ולפניך נשפוך שיחנו, כי אתה אלוה תהילתנו וצור ישענו. את פניך יי נבקש להעתר לנו ולתת לנו את שאלתנו ברחמים גדולים. להמציא לנו מחילה סליחה וכפרה ולמחול לנו את כל עונותינו. חננו יי חננו. עננו יי עננו. גאוננו ומבטחנו לדור ודור נשמחה בך.

אבינו מלכנו זכרנו לטובה והעבר ממנו כל חטא ועון, וראה בצרות נפשנו, ועל דלותנו תמחול. כי אנחנו חטאנו ועזבנו דרכיך, ואתה יי מלך חנון ורחום אינך חפץ בהשחתת עולם, כי לא תחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכיו וחיה. העתר נא לתפלתנו ועננו למען זכות שלשת עבדיך אברהם יצחק וישראל אבותינו, זכותם יחון עלינו למען רחמך.

ואתה יי אל אלהי הרוחות לכל בשר. אתה יודע יצרנו, זכור כי עפר אנחנו. זכרנו לטובה לפניך, לחיים טובים, ויקראו לפניך זכיותינו, ותפרנסנו ותכלכלנו בידך הרחבה ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואתם, ולא נבוש ולא נכלם לעולם לעד. ותדריך רגלינו בתורתך, ותמהר לגאלינו, ותחיש ישועתנו ברחמים רבים, ותמחול לנו על כל חטאתינו ותהיה השנה הזאת שנה טובה ומתוקה, מעוטרת בברכותיך ומליאה כל טוב. ותרחיק ממנה כל יגון ואנחה כל עצב ועצבון לעולם.

מלך אל זן ומפרנס לכל. הסר עני מעמך והעבר ממנו כל דלות וחסרון, והרבה לנו טובך וברכותיך, ותמציאנו כל צרכנו ותטריפנו לחם חוקנו. ותתן חלקנו בתורתך ובמצותיך תמיד לעולם ועד. ואת יצר הרע תעבירהו ותתן לנו לב בשר. כי אתה יי חפץ לזכות עמך ברחמים רבים וגדולים. ובימנו תושע יהודא וישראל ישכון לבטח. רחם על פליטת עמך בית ישראל יי אלהים אלהי ישראל, ותהא השנה הזאת שנת גאולה שלימה. יי הושיעה המלך יעננו ביום קראנו.

יי אלהים אלהי ישראל. כשמך כן תהלתך וכבודך על כל הארץ, ומוראך על כל יושבי תבל. לפניך ירגזו ארץ ומלואה וכל אשר בה לפניך יחרדון, נכון כסאך מאז מעולם אתה. ישמחו איום במלכך ויקריבו לך

כתר מלוכה, וכל אשר עשית ישתחוו לך וירננו לשמך ויזמרו תהלתך. כי מלך אתה ואין כמלכותך. מלוך עלינו לבדך ואין עוד. מלך אחד, יחיד במלוכה ומושל על כל הארץ. זכרך לדור ודור ישראל. בדבריך יזלו השמים והארץ האירה מכבודך. כי כל שתה תחת רגליך, ועיניך בכל תראינה, ובעפעפיך תבחן צדיקים. ואזהביך ישמחו בך וישרים יעלו לפניך. אתה אהבת את עמך ותבחר בם, ותודיעם אמונתך ויכירו גדולתך. ותלבישם אימה ויראה מפני שם קדשך אשר נקרא עליהם.

אנא יי אלהים אלהי ישראל. ראה בדוחק השעה ותחלץ עני בעניו. ראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב. ורשעים עתקו חיל ואנשים זדים בזרועם על הארץ משלו, וגאים גבוהה דברו, ולצים לצון חמדו להם. רבון כל העולמים. הבט לברית ואל תשחית ארץ. יבושו מפניך כל רשעים ואת נטע שעשועיך תביט. והוציאנו מצרה לרוחה, מחשכה לאורה, מיגון לשמחה ומאכל ליום טוב. וזכור את העקדות אשר עקדו לפניך עמך בית ישראל ואת כל דמיהם אשר הקריבו לך. וזכור לנו אהבתך ושבעתך, ובריתך תקים אתנו, ותשמחנו בבית תפלתך ותושיע תפארתך ומשיחך תצמיח בקרוב, לגאול כל ענוי ארץ ולהרים שפלים למרום, וזדים בגבורתך תכניע.

אדון כל העולמים. על התשובה מראש הבטחתנו ועל התשובה עינינו מיחלות לך. שוכן בחדרי גאווה ומעוטף בהדר תפארה. המעוטר בגאון גבהו, לשבחך אין קצה ולגבורתך אין תכלית וחסדך הגדול על כלי. כי אתה אחד יחיד ומיוחד. גלה לנו רצון וגאולה, והשב לנו בית קדשך להיות נכון בראש ההרים. עושה פלא לחיים לבל יהיו כמתים. כי אתה מכלכל חיים בחסד מחיה מתים ברחמים רבים. הקל מעלינו חבלי המשיח ותן לנו גאולת עולם בקרוב. ומלכות בית דוד משיחך תחזינה עינינו, וירושלים עיר קדשך לכבוד תהיה בתוכה, ותרם קרננו ותושיענו בקרוב.

חנוכת בית קברות

כאשר מייעדים חלקת אדמה לבית קברות חדש, קונים אותה לקרקע עולם. יש שאין קונים אותה לחלוטין ואינם גומרים את הקנין עד שנוצר הצורך לקבור בו את הנפטר הראשון.

בעת רכישת קרקע לבית קברות יש חברות קדישות שגוזרות על חבריהן תענית ביום שני או חמישי, באמירת סליחות ובקשת רחמים, ובמקומות אחרים הכריזו על תענית ציבור למחרת קבורת הנפטר הראשון. בפפד"מ לא נהגו להתענות.

אם בפתיחת בית הקברות החדש חדלים מלהשתמש בבית הקברות הישן, נועלים אותו באמירת תפילה קצרה.

בחינוך בית הקברות אומרים מזמור מט ('שמעו זאת כל העמים'), שנאמר לפני תפילות הלוייה הרגילות, ויש אומרים מזמור צא ('יושב בסתר') ומזמור קד ('ברכי נפשי').

כהנים חוצבים את הקבר הראשון. לעתים מתאספים לשם כך עשרות רבות של כהנים.

אין קוברים תחילה תרנגול.

מציינים את גבולות בית הקברות.

בכניסה לבית הקברות יש שקבעו מאמרים או פסוקים כגון: הַיְלֹדִים לְמוֹת, וְהַמֵּתִים לְחַיִּים (אבות פ"ד

מכ"ב), או: וְנִתְּתִי לָהּ אֶת בְּרִמְיָהּ מִשֵּׁם וְאֶת עֲמֻק עֲכוֹר לְפֶתַח תְּקֵנָה: (חושע ב, יז).

המצבה הראשונה מותקנת על חשבון החברות קדישות דמטהרים ודקברנים.

הכנסת ספר תורה

הזמן המובחר בשבת

ספר תורה חדש מכניסים לבית הכנסת בשבת קודש, והפוסקים נתנו לכך את הנימוקים הבאים:

- א. כתיבת ספר תורה חדש, יש בה מעין התחדשות מתן תורה, ולפיכך נתינתו נעשית בדומה למתן תורה; השבת היא היום בו ניתנה תורה, וחביבה מצוה בשעתה, ללכת בדרכי ה', ליתן תורה בשבת.
- ב. בשבת כל הציבור יכול להתאסף, אנשים נשים וטף.
- ג. מקובל לדרוש לכבוד התורה, ובכך לקשר בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה, ולעשות שמחה שלמה עם קדושת השבת.
- ד. שבת הוא זמן הכנסת ספר תורה העליונה, בסוד הארון בית גנזיו של הקב"ה.
- ה. כבודו של ספר התורה שמביאים אותו לשם קריאה בו תיכף, ולא כדי להציבו בארון.
- ו. מסורת היא מקדם ומנהג של ישראל תורה הוא.

גם בשבועות, זמן מתן תורתנו, נהגו להכניס ספר תורה, ויש שנהגו כן בשמחת תורה. בשבת לא ניתן לכבד את המשתתפים בכתיבת אות בספר התורה, אך טקס כתיבת פסוקי סוף התורה בלאו הכי לא היה מקובל באשכנז, ויש מרבניה שעוררו על כך שהנוהגים כן באים לידי תקלה, בכבדם אנשים שונים שאינם סופרים לכתוב, ולעיתים האותיות נכתבות שלא כדין.

ליל שבת

אם מכניס ספר התורה תורם את ספר התורה לקהילה, ראוי להקדישו לפני כניסת השבת, כדי שלא להיכנס לספק קנין בשבת. לפני כניסת השבת מציבים את ספר התורה בחדר נאה המקושט לתפארת בריבוי אורות לכבוד הספר. אחר סעודת ליל שבת מתכנסים שם, סביב שולחן ערוך במיני מאכל, כדי לזמר שירות ותשבחות ולהשמיע דברי תורה. יש שהידרו לארגן מנין אנשים ללימוד תורה כל הלילה, עד לקיחת ספר התורה לבית הכנסת למחרת היום.

שחרית

הכנסת הספר נעשית בתפילת שחרית, לפני קריאת התורה. בדורות הקודמים כאשר כל הקהל הקפיד להשתתף בתפילה מתחילתה ב'אדון עולם', נהגו בקהילות אחדות לעשות כן עוד לפני התחלת 'ברוך שאמר'. בשבת שיש בה הכנסת ספר התורה, יש המקדימים את תפילת שחרית יותר משאר שבתות. בתפילת שחרית מנגן הש"ץ במקומות שונים בתפילה כפי שנהוג בשבתות מיוחדות וימים טובים, כגון קדושה וקדיש 'תתקבלי'.

תחלוקה ברחוב

אחר קדיש 'תתקבלי' יוצא הרב בליווי כל המתפללים מבית הכנסת אל הבית בו נמצא ספר התורה. אל תוך הבית נכנסים רק הרב וחשובי הקהל ומוציאים את ספר התורה מהבית. הרב מוליכו תחת יריעה על גבי כלונסאות מרחק כמה בתים, ולאחריו מכבדים חשובים אחרים להמשיך בנשיאת ספר התורה מרחק כמה בתים, עד מקום בית הכנסת. וכן מכבדים את חשובי הקהל באחיזת הכלונסאות, המתחלפים בעברם כמה בתים. אין היריעה הזו נחשבת לאוהל שעשייתו אסורה בשבת, כיון שאינה באה אלא לנוי בעלמא. בזמן ההולכה מזמרים פיוט לכבוד הכנסת ספר תורה, על ידי החזן בליווי משוררים. בדורות עברו הורגלו לפייט פיוט חדש לכבוד כל הכנסת ספר תורה, וכמה מפיוטים אלה הובאו לדפוס.

הכנסה לבית הכנסת

בפתח בית הכנסת מסירים את היריעה. כל ספרי התורה שבארון הקודש מובאים אל פתח בית הכנסת לקראת הספר החדש.

בהכנסתו מפתח בית הכנסת עד ארון הקודש שרים החזן והמשוררים את פסוקי הלל: 'ברוך הבא בשם ה'", עד סופם. לא נהגו לרקוד בהכנסת ספר תורה, שאסור הוא הריקוד בשבת.

תחליף א' לתהלכה ברחוב: הושטת לויים וכהנים

אם בית הכנסת הוא באיזור שאין מטלטלים בו בשבת, יש קהילות בהן הקילו לשאת את ספר התורה דרך הרחוב שהוא כרמלית על ידי הושטה מאחד לחברו פחות מד' אמות כל אחד, והוצאה מהבית על ידי נכרי וכן הכנסתו לתוך בית הכנסת, ויש המערערים על כך. בערים הגדולות, שאין בהן עירוב מהודר, נהגו בדורות האחרונים לשמור את ספר התורה לפני כניסת השבת בחדר סמוך בתוך בנין בית הכנסת או בבנין סמוך לו שניתן לטלטל ממנו. במקום התהלכה ברחוב, נהגו בבתי כנסת גדולים כי בתום תפילת שחרית, מתייצבים הכהנים והלויים בשורה ארוכה משני צידי המעבר, מפתח בית הכנסת עד המדרגות שלרגלי ארון הקודש. הספר מובא לבית הכנסת, ונמסר ללוי הראשון שבפתחו, והוא מעבירו ללוי שממולו, והלה ללוי השני העומד מולו (לשמאל הלוי שקיבל ראשונה את הספר), וכך הלך וחזר משורה לשורה, ומן הלויים לכהנים עובר ספר התורה לשתי שורות הכהנים באותה צורה, מכהן לכהן העומד מולו, עד שהספר מגיע אל הכהן האחרון, שבסמוך לארון הקודש. אחד מראשי הקהל מלווה את ספר התורה בכל מהלך המסירה מיד ליד, ושומר על תקינות המהלך. בכל אותה עת שרים החזן ומשורריו לכבוד התורה. בימינו יש שהנהיגו תחת פיוט מיוחד לשיר 'שאו שערים'. נודב הספר ממתין אצל ארון הקודש לבואו של הספר.

תחליף ב' לתהלכה ברחוב: הקפות סביב הבימה

בקהילות אחרות שנמנעה מהן התהלכה ברחוב בשבת, נהגו בשבע הקפות מסודרות (כדרך שמקיפים בהושענא רבה) סביב הבימה. לכל הקפה מכבדים אחרים בנשיאת ספר התורה. בקהילות הולנד נהגו שבהקפות אומרים – במקום פיוט מיוחד לכבודה של תורה – שבעה מזמורי תהלים, ויש בקהילות השונות סדרים שונים, כגון: יט, כט, מה, סז, פד, ק, קלב. / ק, קלו, סז, צז, צט, יט, כט. / יט, כד, כט, סז, צט, קיא, קיח. / ח, טו, יט, כד, פד, צד, קיא. / יט, סח, צא, א, צה, כד, קלב. / יט, פד, צה, א, צא, מ, קלב. אמירת הפסוקים היא לסירוגין, פסוק אחד חזן ופסוק שאחריו קהל, כמו בכל אמירת תהלים. ויש נוהגים ששני מזמורים מתוכם נאמרים בשירת המשוררים.

הכנסת ספר התורה לארון והוצאתו לקריאה

מכניסים תחילה את ספרי התורה שהוצאו לקראתו, ולאחריהם את הספר החדש, כדי שיפגעו בו תחילה בקריאת התורה שקוראים באותה תפילה. נודב ספר התורה החדש הוא המכניסו לתוך ארון הקודש. אחר סגירת הארון, יש הנוהגים שהרב נושא דרשה, ויש נוהגים שהרב דורש אחר עלייתו לתורה. הוצאת ספר התורה נעשית כבכל שבת.

עליות לתורה

נודב הספר נקרא לעלות לתורה. אם לא הקדיש את ספר התורה לגמרי לבית הכנסת, ושייר לעצמו מקצת בעלות על הספר, הריהו לובש טלית חדשה או בגד חדש, ומברך 'שהחיינו' לפני ברכת התורה. הרב הוא חייב לעלות לתורה, ואחר ברכה אחרונה על התורה, אם לא דרש לפני כן, הוא דורש עתה לכבוד ספר התורה. נודב הספר, כמו בעל שמחה אחרת, זכאי להעלות לתורה ולכבד במצוות את הקרובים לו.

'סעודת ספר'

אחר התפילה – או בזמן סעודה שלישית – עושים משתה ושמחה לכבוד ספר התורה. משתה זה נקרא: 'סעודת ספר' ('ספר מאהל'). רגילים לדרוש בשבח התורה וחשיבות כתיבתה.

קריאה בספר תורה חדש

נהוג לקרוא בציבור בספר התורה החדש לפחות שלושים יום רצופים מיום נתינתו, ואחר כך בכל שבת במשך השנה הראשונה.

צורת בית כנסת

לבנות בתי כנסת בצורה המקובלת מקדם

"בכל הפוסקים הראשונים ובשני התלמודים, לא ראינו כל תמונה, שיהיה לבית הכנסת תמונה מיוחדת", כך קבע ה'נודע ביהודה', ולכן צורת בית הכנסת, בדומה לסגנון הלבוש היהודי, עברה שינויים במשך הדורות, ולא ראי צורת בית הכנסת בימי חז"ל לצורתו בזמן רבותינו הראשונים, או כראי צורתו בתקופת האדריכלות המודרנית. עם כל זה טען ה'נודע ביהודה', כי בבניית בתי כנסיות "טוב הדבר שלא לחדש דבר ממנהגים ישנים". כלומר, אותן צורות בניה וריהוט שנתקבלו בצורה מוחלטת והפכו ל'מנהגים ישנים', ראוי לדבוק בהם, וכן הורה מרן ה'חתם סופר' בצוואתו הידועה: "עמוד התפלה וסדרי בתי כנסיות כאשר היה עד היום הזה כה יהיה וכה יקומו לנצח, וחלילה לשום אדם לשנות הן בבנין הן בסידור התפלה ושלוחי ציבור מאשר היה, וכל המשנה פניו ישונה, ולצדיקים כל אָוֶן לא יאונה". להלן נביא כמה פרטים שהתקבלו בבתי הכנסת באשכנז, בימי קדם, מהם שנשתמרו גם בדורות האחרונים ומהם שנשתנו.

מיקום וגובה

מעיקר הדין, בית כנסת מגביהן אותו עד שיהיה גבוה מכל בתי העיר. באשכנז הקפידו על כך במידה והדבר היה אפשרי. אבל בסוף ימי הראשונים נאסרה על ידי הרשויות בנייתם של בתי כנסת ושיקומם עוכב. בערים גרמניות אחדות תבעו השלטונות להסתיר את מקומם. כך נוצר המצב שכמה בתי כנסת נבנו מאחורי הרחובות ומרוחקים משדה ראייתם של עוברים ושבים.

לא ניתן היה למקם את בית הכנסת במקום מרכזי, רם ונישא, אך בגג בית הכנסת הורגלו להציב מוט ברזל (לעתים הצמידו בראשו דגל ברזל לנוי) או מוט עץ או מגדל אבנים, אשר התרומם באופן סמלי מהגג, והתנשא מעל הבתים הסמוכים, כפי ההלכה ש"אם עשה בנין גבוה יותר בקרן אחד מבית הכנסת סגי בכך". יש אומרים שעמוד ברזל בקרן לא מהווה תחליף לבניה לגובה, אך בכמה קהילות ותיקות סמכו על כך, מחוסר ברירה.

פתחים

פתח בית הכנסת ברוב בתי הכנסת הישנים היה בדרום, ויש שהפתח היה במערב, מול ארון הקודש. בין עזרת הנשים לבית הכנסת ניצב פתח קטן, 'יודש-טיר' (פתח ברית מילה), דרכו הסנדיקת העבירה את התינוק לסנדיק.

ריצפה

רוב בתי הכנסת הקדומים נבנו עמוק יותר ממפלס הכניסה. בכניסה ירדו מדרגה או מדרגות אחדות, לקיים את הנאמר "ממעמקים קראתיך ה'". מקום החזן היה עמוק עוד יותר, כדי מדרגה או יותר ממפלס בית הכנסת. ריצפת בית הכנסת היתה מרוצפת במחצלאות ונסרי עץ, כדי למנוע קור בימות החורף.

חלונות

בכל מקום השתדלו לקבוע חלונות לכיוון ירושלים. מספר כולל של י"ב חלונות לבית הכנסת, אינו אלא הידור על פי הזוהר, ולא היה נהוג אצל רבותינו הראשונים. אוורור בית הכנסת בשנים קדמוניות נעשה על ידי פתיחת החלונות למשך כל חודשי הקיץ, מר"ח אייר עד שמתחילים באמירת סליחות. סגירתם בחורף נועדה לשמור על חומו.

ארון הקודש

ארון הקודש ניצב בפלטפורמה מוגבהת שעולים אליה בכמה מדרגות. פלטפורמה זו משמשת את הכהנים כדוכן לברכת כהנים.

בכמה בתי כנסת הוצבו לפני זוויותיו של הארון שני עמודים מעוצבים יפה. בקהילות ותיקות היה ארון בתוך ארון, בירכתי ארון הקודש, לשמירת ספרי התורה הפסולים בנפרד. מעל ארון הקודש בדרך כלל הופיע הכיתוב: "דע לפני מי אתה עומד", או שני לוחות עם ציון ראשי הפסוקים של עשרת הדברות. לפעמים גם תבנית כתר ועליה הכיתוב: "כתר תורה".

מעל חלקה העליון של הפרוכת, התקינו מסך קצר המכונה 'כפורת', ככפורת שבמשכן שהייתה כסוי מעל הארון.

בקהילות הותיקות נפתחה הפרוכת באמצעות חבלים מיוחדים, שמשיכתם בכל הוצאה והכנסה של ספר תורה נמסרה לידי 'מושך בחוטים' מיוחד (שטריפן-ציהר). יש קהילות שמשיכתם נעשתה בידי שניים. המושך לפתיחת הפרוכת עומד בשמאל הארון, והמושך לסגירתה עומד לימין הארון. ברשותן של קהילות גדולות היו כמה פרוכות, לחול, לשבת, לכל אחד מהחגים, לשבתות מיוחדות, לראשי חדשים ולברית מילה.

דוכן לדרשות ראוי להציב במיקום בו אחורי הדורש אינם פונים אל ארון הקודש.

עמוד החזן

עמוד החזן הוא במרכז מול ארון הקודש, ושני גרמי מדרגות לארון הקודש לימינו ולשמאלו. יש בתי כנסת בהם עמוד החזן הוא לימין גרם המדרגות היחיד, היינו בדרום ארון הקודש.

בימה

הבימה נקראת 'מגדל' או 'אלממור'. היא מוגבהת ועולים אליה במדרגות. לא הצריכו שש מדרגות, כדעת הזוהר, והסתפקו בשלוש או ארבע מדרגות בכל צד. למגדל בבתי הכנסת הישנים לא היה רק מעקה, אלא גם שנים עשר עמודים, לעתים תומכי תקרה, וביניהם אשנבים גדולים.

על שולחן הבימה נותנים מפה, המחוברת ביתידות, לבל תמוש מעליה. בעת הנחת ספר התורה על הבימה לקריאה, הנהיגו בדורות האחרונים להניח מפה תלושה תחת הספר.

במערב הבימה היה ספסל גדול ומרווח, ובו מקומות ישיבה אחדים לעושי המצוות.

פתחי הבימה בבתי הכנסת הישנים לא היו בדרום ובצפון, אלא בקרן מזרחית-דרומית וכנגדו בקרן מערבית-צפונית. ספר התורה היה מובא מארון הקודש אל הפתח הסמוך, בקרן מזרחית-דרומית, ומוחזר מהפתח המרוחק, בקרן מערבית-צפונית.

מקומות ישיבה

מושבי בית הכנסת הקדומים נקבעו סביב ארבע כותלי בית הכנסת, ומולם סביב ארבע צדי המגדל-ה'אלממור'. היו אלה ספסלים עם משענת גב צמודה לקיר, ומחיצות בין מושב למושב. פני רוב המתפללים היו אל ה'אלממור', ואחריהם לקיר. מקצתם פניהם אל מול אחד הקירות, ואחריהם אל ה'אלממור'.

לפני המושבים הוצבו שטנדרים ניידים, שניתן להפוך אותם לצד מזרח בעת תפילת העמידה. לשטנדרים אלה היו בדרך כלל תאים, שהוכנסו בהם ספרים וחפצי תפילה. יש שהיו מכסים במפה את השטנדר האישי שלהם, ומחליפים אותה לכבוד שבת קודש.

בעת החדשה הנהיגו שורות ספסלים סימטריות, כולם פניהם למזרח. הספסלים הקדמיים יותר נחשבו למובחרים, בהיותם סמוכים לחזן.

במקצת קהילות בדורות האחרונים יעדו את הספסלים הקדמיים לבני הנוער, כדי שיהיו נתונים לפיקוח. בקהילות אחרות הושיבו שם רק את נכבדי הקהל, והילדים ישבו ליד אבותיהם.

מקום ישיבת הרב בבתי הכנסת הישנים לא היה במזרח, אלא מול ארון הקודש ואחוריו אל הבימה. זאת אף על פי שהיו ספסלים לאורך הקיר המזרחי, לשני צדי ארון הקודש. בדורות האחרונים הושיבו את הרב בקיר המזרחי במקום הסמוך ביותר לארון הקודש, בצד ימין של הארון (היינו ימין העומד לפני הארון), כשפניו אל הקיר.

לפנים היו מוכרים את מקומות הישיבה בבתי הכנסת, ובעליהם היו מורשים אותם לבניהם אחריהם. בבתי הכנסת שקמו בדורות האחרונים, היו משכירים את המקומות לשנה אחת, ומחדשים את השכירות מדי שנה.

היו קהילות בהן ייעדו ספסל מיוחד לאורחים.

בכמה קהילות יועדו מקומות מיוחדים לישיבת האבלים, הנקרא 'מקום אבלים', או 'ספסל של אבלים', בדרך כלל בקיר המערבי, סמוך לכניסה ורחוק מהבימה וארון הקודש.

עזרת נשים

בבתי הכנסת העתיקים היתה עזרת הנשים באותו מפלס של עזרת הגברים, והיו חלונות מסורגים בין עזרת הנשים והגברים.

בדורות האחרונים בנו את עזרות הנשים במפלס גבוה, בצורה של יציע, קומה אחת מעל עזרת הגברים, והתקינו מעקה שעליו פרוס וילון, שקוף קמעה, למניעת הסתכלות הגברים על הנשים.

תאורה

תאורת בית הכנסת בדורות עברו היתה בנרות שעוה. מנורות הוצבו לפני עמוד הש"ץ, סמוך לארון הקודש וסביב הבימה. נר שלפני הש"ץ הדליקו בכל תפילה, גם כשלא נצרכו לאורו, משום "באורים כבדו ה'", אפילו במנין פרטי שלא בבית הכנסת. יש מקומות שעל המנורה לפני הש"ץ נכתב: "שויתי ה' לנגדי תמיד", ולפיכך כינו מנורה זו בשם "מנורת שויתי". נר זה נכבה אחר התפילה. בשבת דולק הנר שלפני הש"ץ מכניסתה ועד צאתה. מרבית בנרות בשבת, ומקפידים שהכל יהא דלוק מבעוד מועד. נר תמיד היה של שמן. תלוי היה לפני ארון הקודש או מעל ה'אלממור'. עם התפתחות הטכנולוגיה הוחלפו נרות המאור בתאורת גז, ומאוחר יותר בתאורת חשמל. נרות מיוחדים יש ביום הכיפורים ובברית מילה. מרבית בנרות גם בשבתות מיוחדות וימים מצוינים, ובבתי הכנסת רבים תלוי היה 'שבת לאמפ' גדול, עשוי כסף או נחושת, לפני ארון הקודש, ובו היו מדליקים בשמן זית.

אביזרים

קופת צדקה נקבעה בכניסה לבית הכנסת, בצד הפנימי של הקיר. יש קהילות בהן היתה קופה נוספת בפתח הבימה המזרחי-דרומי. כיור של מים היה מחוץ לבית הכנסת, סמוך לכניסת הגברים, ועוד כיור אחד סמוך לכניסת עזרת הנשים. תנור חימום בבית הכנסת נתחדש רק בדורות האחרונים, ויש שפקפקו אם מותר הדבר. שעון קיר הוא מחידושי הטכנולוגיה המאוחרים, שעירערו על הכנסתו לבית הכנסת בהונגריה, אך לא באשכנז.

טבלאות ועיטורים

במאות ה-16 עד ה-18 פשט במקומות רבים לעטר את בתי הכנסת בעיטורים וציורים על ידי אמנים ממזרח אירופה. הם אהבו לקשט את בית הכנסת בפסוקים ופתגמים, או ראשי תיבות שלהם, כמו: "סור מרע ועשה טוב" – סמו"ט; "אך טוב לך יהיה סלה" – אטלי"ס; "דע מי שהוא קונך" – דמשי"ק; "מתן בستر יכפה אף" – מבי"א, "שויתי ה' לנגדי תמיד" – שיל"ת; "שתיקה יפה בשעת התפילה" – שיב"ה. יש שעיתרו את כתלי בית הכנסת בכתיבה אמנותית ומאויירת של תפילות כמו 'על הכל', 'מודים' דרבנן, 'מה טובו', וכיוצא בהם. בתקופה מאוחרת יותר יש שקבעו לוחות זכרון, בהם נרשמו שמות הנודבים לבניית בית הכנסת, או נודבי מתנה גדולה, וכן לוחות זכרון עם שמות נפטרים וימי ה'יאהרצייט' שלהם. (בדורות הקודמים נרשמו דברים כאלה רק ב'ממורבון' של הקהילה). כמו כן נקבעו כרוזים ושלטים המזכירים אמירת 'ותן טל ומטר', 'ותן ברכה', 'משיב הרוח ומוריד הגשם', 'יעלה ויבא', 'על הניסים', 'ותודיענו', וכן שם פרשת השבוע ופרקי אבות של אותו שבוע.

פרוזדור וחדרים נוספים

בימי קדם לא היה באשכנז פרוזדור ('פוליש') לפני כניסת בית הכנסת, ובדורות האחרונים, כששרשות הקהילות עמדו מגרשים רחבים יותר לבנין בתי הכנסת, ניבנו גם פרוזדורים. כבר בזמנים קדומים הקפידו רבותינו שיהיו בתי כסא נאותים במקום סמוך. בארכיטקטורה החדשה שילבו במיבנה בית הכנסת חדרים נוספים לשימושים שונים, לבית מדרש, למשרדים וחדרי ישיבות, לאולם שמחות וכיוצ"ב.

כבוד בית הכנסת

מאוד הקפידו אבותינו על כבוד בית הכנסת, ניקיונו, ואיסור אכילה בו.

חנוכת בית ודירת מגורים

מועד חנוכת בית מגורים

הקונה בית חדש למגורים, או דירה חדשה למגורים, קודם שנכנס לגור בו וללון בו לינת לילה ראשונה, יקדש את החיים בבית החדש ויעשה בו את הצעדים הראשונים בעסק תורה, תפילה ומצווה. לכן אין דוחים את 'חנוכת הבית' למועד מאוחר, אלא חונכים ביום בו נכנסים בני המשפחה להתגורר במקום.

קביעת מזוזות

ראשון לכל יקבע מזוזות ולפני קביעתן יברך: בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ לְקַבֵּץ מְזוּזָה.

ברכת הזמן

אחר שגמר לקבוע המזוזות יאסוף את בני ביתו ויכוון להוציאם בברכה הבאה: בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם הַטוֹב וְהַמְּטִיב. אם מתגורר לבדו ואין בלתו מי שיהנה מביתו יברך: בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁהִחֲיֵינוּ וְקִיָּמָנוּ וְהִגִּיעָנוּ לְזֶמֶן הַזֶּה.

לימוד תורה

מיד אחר קביעת המזוזות פותחים בלימוד תורה. נושא הלימוד אינו קבוע, אם הלכה אם אגדה או שניהם. יש הלומדים משניות מסכת ברכות בדילוג פרק שלישי, ויש הלומדים עניני קרקעות, בניה ודיוור, כמו הסוגיא במסכת בבא מציעא דף קז, או רמב"ם הלכות דעות פרק ה'; רמב"ם הלכות בית הבחירה פרק א'. אם למדו עשרה אנשים אומרים קדיש דרבנן, ומקדימים ואומרים: רַבִּי חֲנַנְיָא בֶּן עֲקָשְׁיָא אָמַר, רַצָּה הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְזַכּוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל, לְפִיכֶן הִרְבָּה לָהֶם תּוֹרָה וּמִצְוֹת, שֶׁנֶּאֱמַר יי חֲפֵץ לְמַעַן צִדְקוֹ יַגְדִּיל תּוֹרָה וַיֵּאדֹר.

אמירת תהילים

אחר הלימוד עוסקים בתפילה, ואומרים מזמורי תהלים המסוגלים למנוע פגעים רעים ומרעין בישין. את המזמורים אומרים לסירוגין כדרך אמירת תהלים המקובלת, היינו פסוק אחד אומרו ראש החבורה בקול רם ופסוק שאחריו אומרים המשתתפים בקול רם, וחוזר חלילה (וכל צד אומר לעצמו בלחש את הפסוק של הצד שכנגד). יש אומרים את המזמורים הבאים: ל ('מזמור שיר חנוכה'), צא ('ישב בסתר'), קיב ('אשרי איש ירא'), קכ עד קלד ('שיר המעלות'). לאחר מכן אומרים את שם האיש פב"פ ושם האשה פב"פ בתמניא אפי, היינו לפי הא"ב במזמור קיט ('אשרי תמימי דרך'). לבסוף אומרים מזמור צ (תפלה למשה). אם יש עשרה משתתפים אומרים בסוף מזמורי התהלים קדיש יתום.

סעודה

אחר גמר הלימוד ואמירת תהילים עורכים סעודה לשבח והודיה.

חיוב עליה

החונך בית הוא חיוב עליה לתורה בשבת שלאחר חנוכת הבית, לפי מנהג כמה קהילות.